

**Київський національний університет
імені Тараса Шевченка**

ISSN 2413-7154 (Print)
ISSN 2413-7553 (Online)

ЕКОНОМІЧНА ТА СОЦІАЛЬНА ГЕОГРАФІЯ

**Випуск 86
2021**

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ЕКОНОМІЧНА ТА СОЦІАЛЬНА ГЕОГРАФІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у 1966 р.

ВИПУСК 86

Київ-2021

TARAS SHEVCHENKO
NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

EKONOMICHNA TA SOTSIALNA GEOGRAFIYA

SCIENTIFIC JOURNAL

Since 1966

VOLUME 86

Kyiv-2021

ББК 65.04

- Науковий збірник під назвою «Економічна географія» заснований у січні 1966 р.
- Зареєстрований Міністерством юстиції України 22 жовтня 2009 р. (наказ № 1924/15)
- Постановою Президії ВАК України № 1-01/10 від 13 грудня 2000 р. включений до Переліку фахових періодичних наукових видань за спеціальностями «Географічні науки».
- Поновлено у Переліку фахових видань Атестаційною колегією МОН України, наказ МОН України № 515 від 16 травня 2016 р.
- Включено до переліку наукових фахових видань України з присвоєнням категорії «Б», наказ МОН України № 1643 від 28 грудня 2019 р.
- Видавець: Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Економічна та соціальна географія / [Ред. кол.: К.В.Мезенцев (гол. ред.), О.М. Гнатюк (відп. ред.) та ін.]. 2021. Вип. 86. 88 с.

Науковий журнал “Економічна та соціальна географія” висвітлює актуальні питання теорії, методології й методики суспільної географії, а також прикладні здобутки у цій галузі. Журнал вміщує також інформацію про видатних учених та педагогів, історичні пам’ятні дати, огляди та рецензії, хроніку подій. Місія журналу: сприяння поширенню географічних знань та географічного мислення, створення платформи для обміну знаннями, результатами досліджень, теоріями та поглядами серед науковців-географів.

Редакційна колегія:

Головний редактор: Мезенцев К.В., д. геогр. наук, проф.; *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Відповідальний редактор-секретар: Гнатюк О.М., к. геогр. наук; *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Члени редакційної колегії:

Антіпова К. А., д. геогр. наук, проф; *Білоруський державний університет, м. Мінськ, Білорусь*
Арслан М., д. геогр. наук, проф; *Казахський національний університет імені аль-Фарабі, Алмати, Казахстан*
Бартошевич Б., д. геогр. наук, проф; *Лодзький університет, Польща*
Бурнейка Д., д. геогр. наук; проф.; *Вільнюський університет, Литовський центр соціальних досліджень, Інститут суспільної географії та демографії, м. Вільнюс, Литва*
Запотоцький С. П., д. геогр. наук, проф.; *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*
Камінська В., д. геогр. наук; *Університет Яна Кухановського, м. Кельце, Польща*
Карачоні Д., д. геогр. наук; *Угорська академія наук, м. Будапешт, Угорщина*
Кріс’яне З., д. геогр. наук, проф.; *Латвійський університет, м. Рига, Латвія*
Мельничук А. Л., к. геогр. наук, доц.; *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Адреса редакційної колегії: м. Київ, МСП-680, проспект Академіка Глушкова, 2, Київський національний факультет імені Тараса Шевченка, географічний факультет, кафедра економічної та соціальної географії.

Тел. (044) 521-32-24, (044) 521-35-79; e-mail: editor@bulletin-esgeograph.org.ua

Офіційний веб-сайт: <http://bulletin-esgeograph.org.ua>

© Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2021

Ekonomichna ta Sotsialna Geografiya: K. Mezentsev, O. Gnatiuk, et al. (Eds.), 2021, Vol. 86, 88 p.

Ekonomichna ta Sotsialna Geografiya (Economic and Social Geography) is an academic journal published since 1966 that focuses on current issues of both theoretical and empirical aspects of human geography. In particular, Journal's scope covers economic, social and cultural geography, behaviour and perceptual geography, regional science and policy, spatial planning, geo-demographics and labour market developments, environmental issues, modern spatial transformations. The Journal also published scientific reviews, as well as the reports about outstanding scientists and educators, important historical dates and events.

Publisher: Taras Shevchenko National University of Kyiv

Editorial Board:

Editor-in-Chief: Kostyantyn MEZENTSEV, *Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine*

Executive Editor: Oleksiy GNATIUK, *Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine*

Editors:

Ekaterina ANTIPOVA, *Belarusian State University, Minsk, Belarus*

Mehmet ARSLAN, *Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*

Bartosz BARTOSIEWICZ, *University of Łódź, Poland*

Donatas BURNEIKA, *Institute of Human Geography and Demography, Vilnius University, Lithuania*

Wioletta KAMIŃSKA, *Institute of Geography, Jan Kochanowski University in Kielce, Poland*

Dávid KARÁCSONYI, *Geographical Institute, RCAES, Hungarian Academy of Science, Budapest, Hungary*

Zaiga KRISJANE, *University of Latvia, Riga, Latvia*

Anatoliy MELNYCHUK, *Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine*

Sergii ZAPOTOTSKYI, *Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine*

Editorial Board Address: Kyiv, MSP-680, Prospekt Akademika Hlushkova 2a, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Faculty of Geography, Department of Economic and Social Geography.

E-mail: editor@bulletin-esgeograph.org.ua

Official website: <http://bulletin-esgeograph.org.ua>

© Taras Shevchenko National University of Kyiv, 2021

**TRANSFORMATION OF SINGLE-FAMILY RESIDENTIAL ZONE OF LVIV
(THE CASE OF KOZELNYKY NEIGHBORHOOD)****Iryna HUDZELIAK***Ivan Franko National University of Lviv, Ukraine
iryna.hudzelyak@lnu.edu.ua*

Abstract: The single-family residential zone occupies an important place in the geospatial organization of the city of Lviv. According to the genesis, there are three types of single-family residential zone - former villages, which entered the administrative boundaries of the city in the 20th century; specially planned neighborhoods of single-family residence for different social groups of the population; small plots of single-family residence in the central part of the city in areas with a significant difference in height.

The spatial transformation of Kozelnyky began in the 1860s with the construction of the railway and led to the loss of part of the agricultural land and several residential neighborhoods. Joining Lviv in 1959 radically changed the geospatial organization of Kozelnyky. Industrial construction and the construction of city roads through the village contributed to the emergence of internal barriers, which, consequently, increased social isolation within the neighborhood. In present, Kozelnyky is a buffer between the southern industrial zone and the new Sykhiv residential district.

The neighborhood of Kozelnyky has stable borders, except for the south-eastern outskirts, where the construction of multi-storey buildings is the most intensive. Planning features of privatized land plots and narrow streets inhibit the penetration of urban architectural forms into rural construction. Construction compaction is mainly done by erecting annexes or new buildings on smallholdings without sharing them.

The population of Kozelnyky is about 1163 people, most of them are descendants of Ukrainians deported from Poland. The transformation of the social structure is mainly due to the change of generations with minimal migration. The specific social structure, hybrid features of everyday life and sustainable attitudes of most people to preserve the existing way of life will further slow down the spatial transformation and contribute to the preservation of the rural cultural landscape of the neighborhood.

The most acute problems of the neighborhood are: mostly dirt roads, lack of social facilities, in many households - centralized water supply and sewerage. Solving these problems requires significant investments and purposeful urban planning decisions that will facilitate the integration of the single-family residential zone into the urban environment. The abandoned area with technical water settlers may in the future be turned into a recreational zone for the residents of Kozelnyky district and the adjacent multi-storey buildings.

Key words: single-family residential zone, city, urban space, transformation, Lviv, Kozelnyky.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2021.86.6-15>

UDC: 911.375:711.4 (477.83-25)

Received: June 08, 2021.

Revised: September 20, 2021.

Accepted: September 24, 2021.

ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗОНИ САДИБНОЇ ЗАБУДОВИ МІСТА ЛЬВОВА (НА ПРИКЛАДІ МІКРОРАЙОНУ КОЗЕЛЬНИКИ)**Ірина ГУДЗЕЛЯК***Львівський національний університет імені Івана Франка, Україна
iryna.hudzelyak@lnu.edu.ua*

Анотація: Зона садибної забудови посідає важливе місце у геопросторовій організації міста Львова. За генезисом виділено три типи садибної забудови – колишні села, які увійшли в адміністративну межу міста у XX ст.; спеціально сплановані квартали садибної забудови для різних соціальних груп населення; невеликі вкраплення садибної забудови у центральній частині міста на ділянках зі значним перепадом висот.

Просторова трансформація мікрорайону Козельники у Львові, який належить до першого типу, розпочалася у 1860-х рр. і призвела до втрати усіх сільськогосподарських земель та декількох житлових кварталів, появи внутрішніх бар'єрів, що у наслідку посилює соціальну ізоляцію усередині мікрорайону. На сучасному етапі Козельники є буфером між промисловою зоною та новим житловим масивом Сихів. Зона садибної забудови має стійкі межі, за винятком південно-східної околиці, де найбільш інтенсивно ведеться будівництво багатоповерхівок. Планувальні особливості приватизованих земельних ділянок та вузькі вулиці гальмують проникнення міських архітектурних форм у сільську забудову. Уцілювання забудови в основному відбувається шляхом зведення прибудов чи нового житла на присадибних ділянках без їхнього подрібнення. Специфічна соціальна структура, гібридні риси повсякденного життя та стійкі установки більшості людей на збереження існуючого способу життя у подальшому сприятимуть збереженню переважно сільського культурного ландшафту мікрорайону.

Найбільш гострими проблемами у садибній забудові є: неякісні ґрунтові дороги, відсутність об'єктів соціальної сфери, у багатьох домогосподарствах централізованого водопостачання і водовідведення. Вирішення цих проблем потребує суттєвих капіталовкладень та цілеспрямованих містопланувальних рішень для покращення умов життя населення.

Ключові слова: зона садибної забудови, місто, міський простір, трансформація, Львів, Козельники.

Актуальність дослідження. У структурі геопросторової організації житлової зони багатьох міст України важливе місце посідає садибна забудова. У великих містах України зона садибної забудови має незначну долю в структурі житлового фонду, але займає помітне місце у площі міста. Згідно Генерального плану міста Львова 2008 р. в садибній забудові було 708 тис. м² загальної площі житла, а це приблизно 5,5 % житлового фонду міста (General development plan of Lviv ... 2008, p. 34). В результаті будівництва індустріальних об'єктів та багатоповерхового житла садибна забудова зазнала суттєвих трансформацій та набула цілого комплексу проблем, які слід вирішувати з урахуванням нових суспільних реалій.

Вітчизняні геоурбаністи практично не приділяли уваги питанням дослідження її розвитку і функціонування. Адже, в умовах надзвичайно динамічних змін урбаністичних ландшафтів, площа садибної забудови у великих містах в радянський час стрімко скорочувалася, на її місці виростали нові райони багатоповерхової забудови. Поява інституту приватної власності в Україні у середині 1990-х років призупинила процес скорочення зони садибної забудови у великих містах. Власний будинок у місті оцінювався як солідний матеріальний статок родини, як основа майбутнього розширення житлових приміщень для нових поколінь. Внаслідок зупинки багатьох промислових підприємств у містах занедбані промислові зони почали розглядатися як зручні в інфраструктурному аспекті ділянки для житлового будівництва. Ревіталізація таких промислових зон уповільнила руйнування садибної забудови на деякий період. Проте, з кінця 2010-х років фрагменти старої садибної забудови, які збереглися у містах, знову розглядаються владою та компаніями-забудовниками переважно як перспективні ділянки для нового будівництва багатоповерхових житлових будинків і комерційної інфраструктури.

Однак, пандемія COVID-19 суттєво змінила головні цінності міських жителів, зокрема оцінку садиби як місця постійного проживання, адже мешкати в індивідуальному будинку виявилось більш комфортно, безпечно і привабливо. Цінові тренди на ринку нерухомості засвідчують повільне зростання цін на садибне житло. Тому в нових суспільних умовах варто посилити акценти у науковому дослідженні різних типів міського простору саме на зони садибної забудови, переглянути концептуальні підходи до планувальних рішень стосовно розвитку великих міст України, у тім числі Львова.

У старих європейських містах тривалі ринкові відносини уже давно перетворили райони садибної забудови в елітні висококвартисні ділянки міського простору, які не лише не відрізняються, але й у багатьох випадках навіть перевершують середньо- і багатоповерхову забудову за багатьма якісними параметрами інфраструктури та умов життя мешканців. В північноамериканських агломераціях величезні площі садибної забудови у передмістях функціонально злилися з міським ядром, що є успішним результатом цілеспрямованої політики містобудування та просторового розвитку. Однак,

після фінансової кризи 2008 р. відбулася переоцінка житла середнім класом та особливо біднішими верствами населення. У тогочасних найбільш песимістичних прогнозах геоурбаністів садибна забудова поступово витіснятиметься більш дешевим невеликим житлом у багатоквартирних будинках малої і середньої поверховості нових міських ядер на околиці американських міст (Leinberger, 2008). Але тенденції на ринку житла у центральних кварталах великих міст США протягом літа-осені 2020 р. виявилися дещо іншими: суворий карантин спричинив відтік мешканців у передмістя. Невелике автономне житло з земельною ділянкою знову почало розглядатися середнім класом як найбільш привабливий варіант для сімей з дітьми, а квартири в багатоповерхівках у центрі міста поступово стають непопулярними.

Аналіз останніх публікацій. В розвинених країнах світу, попри наростаючу нуклеаризацію сімей, депопуляцію населення, появу на ринку житла нових генерацій людей з дещо іншими життєвими пріоритетами, нині зберігається достатньо висока орієнтація на життя в окремому будинку. Це відобразилося у сучасній тематиці урбаністичних досліджень. Окремий номер Journal of Urbanism присвячений розгляду різних аспектів функціонування садибної забудови. У підсумковій реферативній статті Марко Адельфіо узагальнив усі представлені дослідження, показав локальні особливості трансформації садибної забудови у різних країнах світу (Adelfio, 2014). Загалом науковці Європи та Північної Америки головню зосереджують увагу на питаннях пошуку можливостей та оптимальних моделей збалансованого й розумного розвитку різноманітного типу житлової забудови великих міст і субурбій.

В країнах, що розвиваються, динамічна урбанізація характеризується просторовим поглинанням старої сільської забудови індустріальною зоною та сучасними високоповерховими житловими районами. Ці тенденції дослідили Йінг Пан та Менгсі Тянь на прикладі китайського міста Гуанчжоу (Pan & Tian, 2018). Автори зазначають, що явище «село в місті» (village-in-city) в сучасному китайському мегаполісі існує завдяки значному соціально-майновому розшаруванню в суспільстві. Робітники з найнижчими доходами обирають найдешевше житло в міських селах з низькоякісною дуже щільною забудовою та відсутністю комунальної інфраструктури, часто практикуються примітивні прибудови для здачі в оренду. Саме існування «села в місті» забезпечує китайській індустрії достатню кількість дешевої робочої сили.

Група учених з декількох університетів США – Могамед Бабікер Ібрагім, Лео Зулу, Фредерік Бейн – дослідила перехідний період трансформації села в мале місто в Західному Судані (Ibrahim et al., 2017). Автори наголошують на особливій моделі міського розвитку: не «зверху вниз», коли просторове розростання відбувається головню завдяки державним інвестиціям у міську (житлову та індустріальну) інфраструктуру, а «знизу вгору». Така модель є

органічною, адже залежить лише від фінансових ресурсів особистих селянських домогосподарств, які поступово модернізують житло та започатковують нові види економічної діяльності, пов'язані з наданням різноманітних «міських» послуг.

У вітчизняній геоурбаністиці питання трансформації зони садибної забудови великих міст глибоко не досліджувалося. У контексті взаємодії приміських просторів Києва і Вінниці з їх центральними районами авторський колектив географів Київського національного університету імені Тараса Шевченка у складі Костянтина Мезенцева, Наталії Провотар, Олексія Гнатюка, Анатолія Мельничука та Олени Денисенко виявив нові тенденції повсякденних практик населення, а також наслідки цього процесу – «радикальна зміна структури населення; втрата або гібридний характер місцевої ідентичності приміських поселень; випереджаючий розвиток житлової забудови за відставання розвитку відповідної інженерної та соціальної інфраструктури; наростаюча неоднорідність, фрагментарність та поліцентричність приміських просторів; посилення залежності субурбії від центрального міста» (Mezentsev et al., 2019, p. 16). В контексті соціальної диференціації мешканців («старожили – новосели», «мешканці старої (історичної) забудови – мешканці нової забудови», «мешканці садибної забудови – мешканці багатоповерхової забудови») науковці визначили траєкторії розвитку приміських просторів Києва та Вінниці: приміські простори посилюють внутрішнє різноманіття, мозаїчність, характеризуються гетерохронністю розвитку окремих своїх просторових та функціональних складників (Mezentsev et al., 2020, p. 73). Гіпотетично можна припустити, що деякі тенденції простежуються в межах садибної забудови великих міст.

Об'єктом дослідження обрано мікрорайон садибної забудови Козельники, що було приміським селом південніше Львова до 1959 року. Територія села зазнала суттєвих трансформацій у зв'язку з просторовим розповзанням Львова. Зараз Козельники фактично є буфером між південною промисловою зоною та новим житловим мікрорайоном Сихів. Відстань по прямій лінії від площі Ринок до колишньої будівлі сільської ради становить приблизно 4,8 км, а по міських шляхах – 6 км. При цьому максимальний радіус від центру Львова до адміністративної межі міста на вул. Городецькій сягає приблизно 9 км.

Мета дослідження полягала у виявленні просторових аспектів функціонування та напрямів трансформації зони садибної забудови у місті Львові на прикладі мікрорайону Козельники, оцінці проблем територіального розвитку садибної забудови загалом та колишнього приміського села Козельники зокрема, наданні рекомендацій для прийняття оптимальних містопланувальних рішень.

Методика досліджень. Вивчення трансформаційних процесів локального міського простору потребує застосування спеціальних

методів. Інформаційною базою дослідження населення мікрорайону Козельники були матеріали Геопорталу відкритих даних Львівської міської ради, зокрема кількість населення по окремих домогосподарствах (адресах) за 2017 р., у тім числі по вікових групах та статі (Geoportal of open data ... 2020). Однак, порівняння офіційної статистики з реальними даними стосовно наявного населення по десяти домогосподарствах виявило деякі незбігання показників у шести випадках (офіційна статистика містить інформацію про зареєстрованих осіб, а не фактично проживаючих). Це засвідчує необхідність використання у суспільно-географічних дослідженнях локальних об'єктів даних переписів, а не поточного обліку.

Для оцінки сучасної планувальної структури мікрорайону Козельники проаналізовано дані земельного кадастру станом на 2020 рік, Генеральний план міста Львова на період 2011–2025 років, дані картографічних сервісів Google Maps та Google Earth. Картографічною основою для виявлення трансформаційних процесів у геопросторовій організації садибної забудови були карти Львова та передмість з кінця XIX ст.

З метою отримання додаткової інформації про геопросторові особливості функціонування і трансформації садибної забудови мікрорайону Козельники було застосовано метод спостереження упродовж 1991–2021 років, у тім числі метод включеного спостереження у період 2008–2021 років. У 1991, 2009, 2019 та 2020 роках у різні сезони було проведено обходи території з метою виявлення особливих рис землекористування, оцінки головних проблем розвитку мікрорайону. Додатковими матеріалами для аналізу більш тривалого періоду розвитку території стали результати декілька-разового усного опитування чотирьох мешканців Козельник у віці понад 76 років, які проживають тут з кінця 1940-х років.

Для виявлення окремих рис повсякденного життя людей і сучасних проблем розвитку зони садибної забудови застосовано метод опитування. Анкета в Google Forms містила сім запитань і пропонувалася для жителів мікрорайону у групі Козельники/Кольонія Group на сторінці Козельники. Інфо у Facebook. Упродовж 28.10.2020–12.11.2020 рр. участь в анкетуванні взяло 63 особи, що становить понад 14 % від загальної кількості учасників групи. Серед опитаних – особи у віці понад 30 років – 82,5 %, у тім числі 22,2 % у віці 60 років і старше. Статистичне опрацювання отриманих результатів анкетування здійснено з використанням програми Microsoft Excel.

Виклад основного матеріалу. У сучасній геоурбаністиці немає одностайності у застосуванні терміну для позначення явища розташованих поруч односімейних приватних будинків разом із земельною ділянкою та іншими спорудами у її межах. У генеральних планах міст, які базуються на державних будівельних нормах, у сельбищній зоні виділяють з-поміж інших зону садибної житлової забудови. Цей термін у наукових публікаціях є

найбільш уживаним, однак часто слово «житлової» автори цілком справедливо упускають, адже садибна забудова логічно не може бути нежитловою. У працях вітчизняних науковців натрапляємо й на інші синонімічні терміни – приватні односімейні будинки, приватні садиби, низькоповерхова приватна забудова (Mezentsev et al., 2019), індивідуальна житлова забудова (Jakubowski, 2007), малоповерхова одnorodина забудова з присадибними ділянками (Sadowska, 2015).

В англomовній геоурбаністиці надають перевагу терміну *single-family residential zone* (зона односімейного житла), а також окремо виділяють *suburban homesteads* (приміські садиби). У китайській геоурбаністиці, у зв'язку з трактуванням самого існування явища сільської забудови як міської проблеми, у середині 1990-х років з'явився термін «село в місті»: це село, яке оточене міською забудовою, концентрує в собі низку негативних рис, що в метафоричному означенні є «зловласною пухлиною» в організмі міста (Smith, 2014).

За генезисом виділяємо три типи садибної забудови у великих містах.

1. Колишні приміські села, які у результаті просторового розповзання міста адміністративно увійшли до його складу. У Львові – це, наприклад, Козельники, Кривчиці, Лисиничі, Збойська. В цій підгрупі можна виділяти окремі підгрупи за тривалістю перебування у межах великого міста. Більшість таких сіл зазнали суттєвих просторових трансформацій та надбали цілий комплекс проблем, обумовлених тим, що розвиток соціальної сфери, транспортної та інженерної інфраструктури міста Львова у другій половині ХХ ст. не враховував демографічні та просторові аспекти їхнього розвитку. Та й загалом такі території у великих містах розглядалися лише як ділянки для перспективного будівництва нових житлових мікрорайонів та промислових підприємств.

2. Спеціально спланована зона садибної забудови у кінці ХІХ – першій половині ХХ ст. на межі тогочасного Львова. Такі «новобудови» призначались для різних соціальних категорій населення, отже і тепер володіють відмінними рисами, що дозволяє виділити окремі підтипи:

2.1. Садибна забудова, яка планувалася для заможних сімей та комплексно зводилася за якісними архітектурними проектами, що базувалися на ідеях міста-саду: садиби були достатньо великими за площею, відзначалися покращеними планувальними рисами, поряд з будинком був сад та широка репрезентативна фасадна лінія. У Львові це Кастелівка, Софіївка тощо (Jakubowski & Jakubowski, 2017). Це територія, яка найменше зазнала просторових трансформацій, однак в останнє десятиліття починає ущільнюватися завдяки точковому вкрапленню середньо- і багатоповерхових будівель. Сьогодні її перевагами є: розташування у середмісті, добре організована транспортна інфраструктура, наявність інженерних мереж та вдало озелених ділянок, естетично привабливі архітектурні форми;

2.2. Садибна забудова, яка планувалася для наукової, інтелектуальної еліти міста (Професорська колонія), для державних службовців Львова («Власна Стріха», тепер вул. П. Мирного) або військової еліти (Офіцерська колонія в районі Штіллерівки, тепер вулиці Черешнева, В. Самійленка, О. Пчілки). Вона має багато спільних ознак з попереднім підтипом, але вирізняється дещо меншими присадибними ділянками, а частина будинків спарені. Можливості нового будівництва тут обмежені. Ущільнення забудови відбувається шляхом добудови одноосібного житла углиб садиби, або зведенням середньо- і багатоповерхових будинків на маленьких ділянках упритул до дороги з мінімальною площею прибудинкової території та відсутністю місць для паркування автомобілів;

2.3. Спеціально виділені території для робітничих поселень поблизу промислових і транспортних зон великих міст (робітничі колонії, наприклад, Сигнівка у Львові). Це ареали садибної забудови із невеликими площами присадибних ділянок, відсутністю землі для сільськогосподарської діяльності, надзвичайно щільним розміщенням будівель, дуже вузькими вуличками, мінімальними, часто цілком вичерпаними можливостями для розширення житла по горизонталі. Нині тут можна спостерігати процеси розростання садибної житлової забудови вгору. Незначна кількість зелених насаджень робить садибну забудову цього підтипу естетично малопривабливою. Однак, саме орієнтація таких колишніх поселень на зв'язки з індустріальним сектором міста сьогодні обумовила добру транспортну пов'язаність з іншими районами міста.

3. Невеликі за площею ареали садибної забудови на ділянках з чималим перепадом висот, вкраплені у межах старої забудови центральної частини міста (вулиці Драгоманова, Глібова, Кирила і Мефодія тощо).

Процеси урбанізації, збільшення людності міст у межах окремих територій/ареалів історико-географічних одиниць держави завжди супроводжувалося територіальним розростанням міської забудови за окремими моделями і схемами, що зумовлювалося загальноісторичними особливостями розвитку та локальними природними чинниками – орографічною основою і гідрологічною мережею. Просторове зростання Львова з широкої улоговини долини р. Полтви визначалося географічним простяганням у межах Головного європейського вододілу пасм та денудаційних останців з перепадами висот до 25–40 м. Олена Степанів вдало обгрунтувала тезу, що «положення княжого міста тісно в'яжеться з фізіографією» (Stepaniv, 1992, р. 7). Розвиток передмість відбувався несинхронно. «Найслабше розвивалися передмістя в напрямі джерел Пасіки, Залізної води та лівого берега Полтви» (Stepaniv, 1992, р. 12), тобто на південний захід, захід та схід. Розростання Львова у напрямку села Козельники розпочалося у 1574 р. з будівництва костелу Святої Софії, який знаходився достатньо далеко від міста, на верхній частині сучасної вул. І. Франка.

Село Козельники уперше згадується в документах 1374 р. Воно розташоване на південь від Львова у верхів'ях річки Зубри. Її виток є одне з багатьох джерел, розташоване у східній частині села.

Як свідчать карти початку ХХ ст. Козельники мали вулично-ланцюгову планувальну структуру: головна вулиця простягалася у широтному напрямку вздовж двох потоків Зубри. Північний ланцюг забудови – це більша частина садиб, які були розташовані на південному схилі Головного Європейського вододілу, відзначалися сприятливою південною експозицією та слабким похилом поверхні. Південний ланцюг житлової забудови з меншою кількістю садиб простягався паралельно до північного, мав недостатньо сприятливе мікроположення – більш крутий північний схил до русла з гіршими мікроагрокліматичними умовами. Уздовж сучасної вул. Зелена у меридіональному напрямку простягався третій ланцюг садиб. Від головних вулиць розгалужувалося по декілька бічних вулиць. На північно-східній околиці розташовувалося урочище Дубина: землі належали монастирю ордену Францисканців, а також дисперсно було розміщено декілька садиб. Поряд шляху Львів–Бібрка працювала цегельня, яка використовувала місцеву сировину.

У 1880 р. в гміні Козельники проживало 425 осіб, майже усі римо-католики. Своєї парафії не існувало, сусідніми були римо-католицька парафія в с. Зубра та греко-католицька в с. Сихів (Kozielniki. Geographical dictionary of the Kingdom of Poland... 1880–1914). Приміське розташування позитивно впливало на розвиток села: за даними польського перепису 1921 р. населення зросло до 841 особи, з яких 774 – римо-католики, 30 – греко-католики та 37 євреїв. А в

1925 р. налічувалося майже 1 тис. жителів. Друга світова війна кардинально змінила етнічний склад населення Козельник. Поляки покинули село, а їхні садиби зайняли українці, які були насильно виселені з українських етнічних земель, що опинилися у складі Польщі. Нашадки переселенців сьогодні становлять переважну більшість населення Козельник, а старше покоління є активними учасниками Об'єднання товариств депортованих українців «Закерзоння».

Варто зазначити, що поява неавтохтонного населення призвела до втрати давніх топонімів на території села. Сучасні окремі антропотопоніми пов'язані з прізвищами людей, родин, чия садиба тепер розташована поряд з географічним об'єктом. Але найчастіше місцевість називають тим топонімом, що співзвучний з назвою нових промислових підприємств чи інших об'єктів («коло колії», «хімзавод», «металбаза»). Інколи загальні лексеми набувають значення топоніма (Загумінки).

У ХХ ст. село Козельники належало до різних адміністративно-територіальних утворень: з 1920 р. до 1939 р. – гміна у складі Львівського повіту Львівського воєводства, 1940–1959 рр. село входило до складу Винниківського району Львівської області, а в часи німецької окупації з 1942 р. до 1944 р., разом з 21 іншою громадою у передмісті, було включено в межі Львова як третя адміністративна дільниця Гірське джерело (Shablii, 2012, р. 163). Приєднання Козельник до Львова відбулося 1959 р. спочатку у складі Галицького, а з 2001 р. – Сихівського району.

У просторовій трансформації села Козельники виокремлюємо чотири ключові етапи:

1. 1866 р. – споруджено залізницю Львів–Івано-Франківськ, яка розсікла село на дві частини, залишивши більшість сільськогосподарських угідь на півночі відрізними від основної житлової забудови.

Рис. 1. Зона садибної забудови Козельники. Побудовано на основі (Landcadastre. Lviv, 2021)

2. 1950–60 рр. – індустріалізація та розповзання Львова у повоєнний період визначили сучасну просторову конфігурацію території Козельник. Більша за площею північна та східна частина села увійшла до складу південної промислової зони Львова. Тут на вільних землях або на місці знесених садиб побудували заводи фрезерних верстатів (територія монастиря), Полярон, Електропобутприлад, меблеву фабрику, домобудівний комбінат, декілька великих складських комплексів. У західній частині житлової забудови села почав працювати хімічний завод з виробництва кисню.

3. Початок 1980-х рр. – для зведення багатоповерхівок нового мікрорайону Сихів був знесений південний ланцюг приватних садиб у Козельниках.

4. 2004 р. – завершення процесу реконфігурації сільської території. Проклали новий сихівський шляхопровід на місці сільської вулиці, уздовж якої зруйнували майже усю садибну житлову забудову. Залишки цієї частини села сьогодні збереглися у вигляді окремих реконструйованих садиб поблизу мосту над залізницею.

Рис. 2.
Занедбана
будівля
сільської
ради та
клубу (фото
Гудзеляк І.,
2021)

Таким чином, сучасна територія мікрорайону Козельники – це витягнута зона садибної житлової забудови південніше залізниці Львів–Івано-Франківськ. Межує на заході з територіями Львівської духовної семінарії Святого Духа та Українського Католицького Університету, на сході межею є вулиця Зубрівська, на півдні – вулиці Хуторівка та Манастирського. Загальна протяжність садибної забудови з північного заходу на південний схід – 2 км, з півночі на південь – максимально 630 м (рис. 1).

У результаті значних трансформаційних процесів колишнє село сьогодні – це три відносно автономні ареали. В західній частині поряд з садибною житловою забудовою функціонує хімічний завод, розташовано п'ять малоповерхових багатоквартирних будинків, які призначалися для робітників, будівля колишнього дитячого садочка. Центральна частина відділена від східної (Кольонії) територією бази кольорових металів та відстійниками технічної води з колишнього домобудівного комбінату. Це – житлова зона, включаючи занедбану будівлю сільської ради та клубу (рис. 2). На окремих ділянках зведено середньоповерхові будинки, які розташовані у тісному оточенні садиб (рис. 3). У майбутньому існує ймовірність ще більшого розчленування території садибної зони Козельник: ізоляція східної частини, Кольонії, у разі будівництва продовження вулиці Хуторівка, яка згідно Генерального плану має поєднати сихівський міст і вул. Зелену (General development plan of Lviv ..., 2008).

Серед колишніх сільських споруд, які опинилися в оточенні багатоповерхової забудови Сихова, збереглася лише козельницька восьмирічна школа, яка після капітального ремонту виконує функції Центру дитячої та юнацької творчості МЖК-1 Сихівського району.

Попри те, що Козельники мають чіткі межі, які є стійким бар'єром між сільською і міською забудовою, цю територію не можна вважати житловим островом: на окремих ділянках з найтіснішим сусідством з

Рис. 3. Поєднання
міських і
сільських форм
у Козельниках
(фото Гудзеляк І.,
2021)

багатоповерхівками Сихова нова висотна забудова проникає у садибну зону та розмиває фізичні межі між містом і селом. Нині такі процеси найбільш активні в південно-східній частині уздовж вул. Манастирського (див. рис. 1).

Транспортні виходи з Козельник мають південну орієнтацію, а також безпосередньо на сихівський міст. Однак, проблемою для мешканців є велика часова доступність до зупинок громадського транспорту, особливо з району хімзаводу.

Внутрішня планувальна структура тих ділянок колишнього села, які збереглися дотепер, є чи не найбільшим гальмом подальших внутрішніх трансформацій простору. Більшість домогосподарств володіють достатньо великими присадибними ділянками (Landcadastre. Lviv, 2021). Однак, сформована планувальна структура самих садиб загалом не сприятиме їхньому майбутньому поділу між різними власниками, адже фасадна ширина більшості з них є вузькою при мінімальній площі фронтальної, репрезентативної зони. Тому, через неможливість влаштувати додаткові в'їзди, продаж землі іншим власникам у більшості випадків не здійснюється, а розширення забудови можливе лише углиб за рахунок використання городу чи саду. Вузькі вулиці в основному розраховані на проїзд одного автомобіля, а приватизовані земельні ділянки у подальшому гальмуватимуть включення у сільський культурний ландшафт міських багатоквартирних будівель. Максимальна місткість окремих перспективних ділянок на околицях мікрорайону – дво- або триповерхові спарені котеджі на декілька сімей при умові доступності інженерних мереж. Саме такі особливості у подальшому визначатимуть переважно садибний, дещо ущільнений, проте без подрібнення земельних ділянок, тип забудови мікрорайону. А якщо врахувати результати опитування жителів (87,4% ствердно відповіли, що не планують змінювати свого місця проживання, також 85,7% негативно ставляться до зведення багатоповерхівок у межах садибної забудови Козельник), то на найближчу перспективу просторові форми та планувальна структура території Козельник залишатимуться практично незмінними.

Дослідження трансформаційних процесів у районах садибної забудови також має враховувати питання демографічного розвитку та соціальних змін. За даними геопорталу відкритих даних Львівської міської ради визначено, що загальна кількість населення садибної забудови Козельник у 2017 р. становила 1163 особи. Також по окремих територіальних частинах розраховано загальну людність, частку молодого населення, визначено рівень демографічного старіння (табл. 1).

Оскільки частка дітей в Козельниках (18,5 %) збігається з аналогічним середнім показником у Львові (18,6 %), можна припустити, що для населення колишнього села, як і загалом міському населенню, властива нова модель репродуктивної поведінки, яка відзначається установками на формування малодітних сімей. Однак, за головними рисами матримоніальної поведінки населення Козельник більшою мірою тотожне з сільським: середній розмір домогосподарства становить 4,7 особи, тоді як у Львівській області – 3,01 особи, а в Україні – 2,58 особи (Social and Demographic Characteristics ..., 2019, р. 9). Зрештою, саме наявність власного житла та можливість його розширення сприяє домінуванню складних сімей. Рівень демографічного старіння в Козельниках є дещо вищим (24,2 %), ніж у Львові (22,3 %).

За багаторічними спостереженнями (при відсутності офіційної статистики) можна стверджувати, що інтенсивні міграційні потоки відсутні. За результатами анкетування, 54 % респондентів вказали, що їхня сім'я проживає у Козельниках понад 70 років, ще 32 % – понад 50 років. Отже, у соціальному аспекті Козельники – це залишкове сільське утворення, яке соціально трансформувалося головню через зміну поколінь та набуття нових соціальних статусів мешканцями. Загалом, таких соціальних рис, які властиві будь-якому сільському населенню, не збереглося: тривалий доступ до вищої освіти у м. Львові призвів до формування «міської» зайнятості у двох-трьох поколіннях.

Внаслідок впливу певних чинників простежуємо низький рівень соціальної інтеграції

Таблиця 1

Населення мікрорайону Козельники, 2017 р.
Складено автором за даними (Geoportal of open data ..., 2020)

Територіальні частини садибної забудови	Кількість населення, осіб	Частка населення у віці 0–17 років, %	Частка населення у віці 60 років і старше, %	Кількість домогосподарств, од	Середній розмір домогосподарства, осіб	Питома вага домогосподарств у загальній кількості, %	Питома вага населення у загальній кількості, %
Район хімзаводу	345	20,3	24,9	92	3,75	37	30
Центр	467	17,3	21,0	92	5,1	37	40
Кольонія	351	18,2	27,1	65	5,4	26	30
Всього	1163	18,5	24,2	249	4,7	100	100

у межах мікрорайону. По-перше, існує поділ на підставі приналежності населення Козельник до п'яти церковних парафій. По-друге, просторова трансформація мікрорайону та фізичний поділ території на три відносно ізольовані частини, змінила орієнтацію сімей з дітьми на різні дошкільні й загальноосвітні заклади сусідніх мікрорайонів – Сихова та Нового Львова. По-третє, відсутній громадський центр в мікрорайоні: колишній сільський клуб, який об'єднував молодь, не діючий. Також уже немає гуртків і футбольної команди. Попри існуючі родинні або дружні (наприклад, між колишніми однокласниками) зв'язки, жива комунікація між людьми слабшає, а створення групи Козельники/Кольонія у Facebook є свідченням не лише віртуалізації міжлюдських взаємин, а й утвердження стійких урбанізованих рис повсякденної поведінки.

Однак, опитування жителів мікрорайону дозволило виявити окремі гібридні прояви повсякденного життя людей. Передусім це стосується способу використання присадибних ділянок – переважно для вирощування овочів та садівництва (рис. 4.А). Понад 50% опитаних в основному забезпечують свої родини особисто вирощеними сезонними овочами і фруктами, лише 6,3% взагалі нічого не вирощують (рис. 4.Б). В окремих домогосподарствах розводять домашню птицю, а ще донедавна – корів та кіз. Візуальне обстеження території також дозволило зробити висновок про менші площі (у порівнянні з деякими приміськими селами у Львівській агломерації) рекреаційних зон у межах садиб, а також дешевші і простіші атрибути ландшафтного дизайну прибудинкової території, чи навіть його відсутність.

Ознакою сільського способу життя є повсюдна практика «приватизації» громадського простору, що виявляється в догляді за дорогою (очищення від снігу, засипання вибоїн на ґрунтових дорогах, які у мікрорайоні переважають), висаджування квітів чи декоративних кущів уздовж дороги, прибирання поблизу власних садиб (рис. 5). Однак, така діяльність – це і вияв громадського обов'язку мешканців, що загалом притаманно сільським жителям, і необхідність в умовах відсутності комунальних послуг централізованого характеру. Сільською практикою, що властива більшості домогосподарств, є облаштування «прозорих» парканів. У новозведених садибах на куплених земельних ділянках нові власники як правило зводять високу «глуху» огорожу з надійним захистом.

Суттєвими проблемами, на які вказали мешканці мікрорайону Козельники під час анкетування (пропонувалось вибрати декілька варіантів), були: неякісні дороги (85,7%), відсутність централізованого водопостачання та каналізації (39,7%), відсутність закладів торгівлі (38,1%), відсутність вуличного освітлення (36,5%), погана екологія (очевидно, внаслідок безпосередньої близькості до залізниці) та складність доїзду сервісних служб (по 25,4%), висока злочинність (17,5%). Попри існування багатьох проблем у зоні садибної забудови, лише 12,6% опитаних бажають змінити місце проживання для покращення побутових умов і уникнення необхідності доглядати за садибою. Також 33,3% респондентів вказали на «байдужість мешканців до свого району», що опосередковано підтверджує процес соціальної ізоляції людей в межах окремих садиб.

Загалом перелічені проблеми властиві й іншим районам садибної забудови першого типу, які

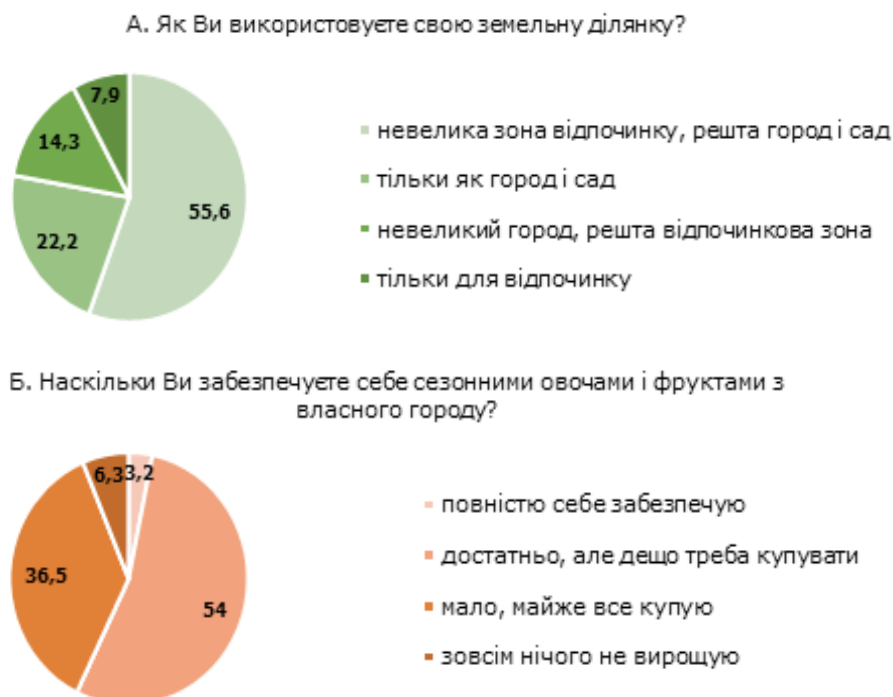

Рис. 4. Використання земельних ділянок домогосподарствами в Козельниках (за даними соціологічного опитування), %

на сучасному етапі розвиваються переважно за схемою «знизу вгору» (Ibrahim et al., 2017), тобто модернізуючи, трансформуючи середовище лише за рахунок особистих коштів, без фінансових ресурсів міста чи держави. Дотепер трансформація простору зони садибної забудови Львова враховувала лише інтереси мешканців суміжних мікрорайонів багатоповерхового житла. Очевидно, що для вирішення зазначених проблем міській владі необхідно передусім усвідомити цінність зон садибної забудови як просторів, що володіють багатьма перевагами (озеленена зона з можливостями фізичної ізоляції сімей, що особливо важливо у часи пандемії), виділяти кошти на створення інженерної інфраструктури, що є елементарним атрибутом цивілізованих умов проживання людей. Планування соціальної сфери окремих районів міста має здійснюватися з урахуванням геопросторової організації зон садибної забудови, транспортної пов'язаності і пішохідної доступності до освітніх, медичних та торговельних закладів. Будівництво багатоповерхового житла допустиме лише при умові дотримання усіх будівельних норм та врахування наявності доріг, їхньої пропускної здатності та можливості облаштування дорожньої інфраструктури.

Для забезпечення сталого розвитку міст сучасні практичні рішення в геоурбаністиці повинні бути природоорієнтовані. Саме зони садибної забудови дозволяють з найменшими капіталовкладеннями досягнути бажаного ефекту. Так, у мікрорайоні

Козельники розташовано відстійники технічної води колишнього домобудівного комбінату з деревною рослинністю навколо них. Враховуючи безпосереднє сусідство багатоповерхівок та відсутність поруч громадських і відпочинкових зон, цей занедбаний простір варто перетворити на рекреаційну зону (рис. 6).

Висновки. Просторове різноманіття у містах, наявність неоднотипних архітектурних та планувальних форм житлової забудови створює привабливість міста для різних категорій населення. За генезисом виділено три типи садибної забудови у великих містах. У Львові найбільш гострими проблемами територіального розвитку відзначаються колишні сільські поселення, які були приєднані до міста у другій половині ХХ ст.

Трансформація зони садибної забудови мікрорайону Козельники обумовлена будівництвом залізничної мережі, індустріальним розвитком південних околиць Львова та зведенням нового багатоповерхового житлового мікрорайону Сихів. У результаті втрачено частину сільської забудови, сформовано внутрішні бар'єри між колись єдиним розселенським утворенням, а сучасна планувальна структура не пристосована до функціонування у сусідстві з міськими формами та не забезпечує соціальні потреби населення. Гострою проблемою є застаріла інженерна інфраструктура (у багатьох садибах відсутнє централізоване водопостачання і водовідведення), неякісні (переважно ґрунтові) дороги.

Рис. 5. Приклад доместикиції вулиці
(фото Гудзеляк І., 2021)

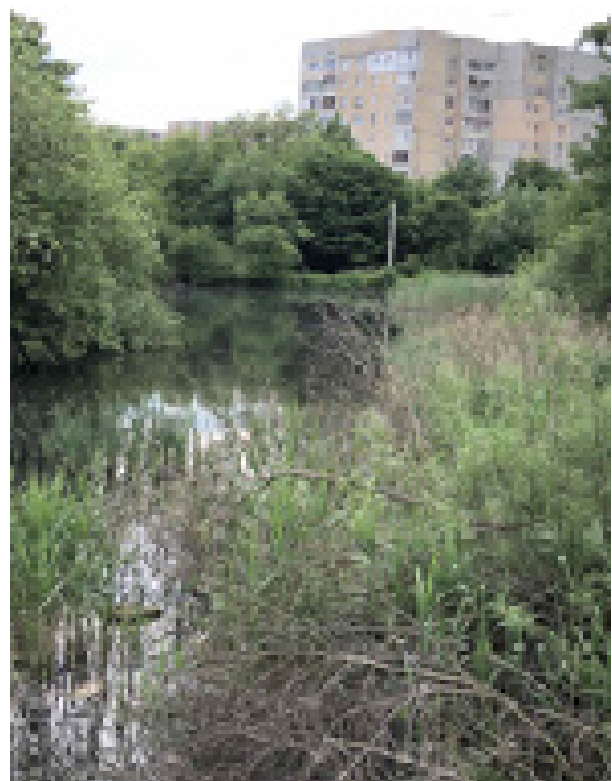

Рис. 6. Територія навколо колишніх технічних водойм,
яка потребує ревіталізації (фото Гудзеляк І., 2021)

Водночас міські архітектурні форми поступово проникають у зону садибної забудови мікрорайону Козельники, особливо у південно-східних околицях. Проте найбільш інтенсивно відбувається ущільнення забудови за рахунок зведення прибудов, або нового односімейного житла у межах земельних ділянок окремих домогосподарств без їхнього подрібнення. Таким чином формується гомогенний простір, як в матеріальному, так і в соціальному аспекті.

У майбутньому, враховуючи слабкі міграційні мотиви, негативне ставлення мешканців Козельник до багатоповерхового житла, нові суспільні цінності у пандемічному світі та усвідомлені переваги ізольованого життя в

окремому будинку з присадибною ділянкою, зона садибної забудови Козельники не зазнаватиме кардинальних трансформаційних процесів. Для створення комфортного середовища, подолання інфраструктурних та соціальних проблем мікрорайону необхідні капіталовкладення у будівництво доріг з твердим покриттям, прокладання інженерних мереж, продовження робіт з освітлення вулиць, організацію комунального обслуговування території, створення рекреаційної зони навколо двох штучних водойм, яка у майбутньому може частково виконувати роль громадського центру для мешканців Козельник. Важливо сприяти малому бізнесу в сфері торгівлі та інших видів діяльності з обслуговування населення.

References:

- Adelfio, M. (2014). The future of single-family detached housing. *Journal of Urbanism*, 7(3), 217–220. Doi: 10.1080/17549175.2014.923638.
- General development plan of Lviv until 2025 (2008). [In Ukrainian]. [Генеральний план розвитку м. Львова до 2025 р.]. Retrieved from: www.cityadm.lviv.ua
- Geoportal of open data of Lviv City Council (2020). [In Ukrainian]. [Геопортал відкритих даних Львівської міської ради]. Retrieved from: <https://map.city-adm.lviv.ua/map/demography#map>
- Ibrahim, M.-B., Zulu, L.-C., Bein, F. L. (2017). Settlement in transition: a transformation of a village into a small town in Western Sudan. *Urban Forum*, 29(3), 85–106. Doi: 10.1007/s12132-017-9323-2
- Jakubowski, I. V. (2007). On the terminology of individual housing [In Ukrainian]. [Якубовський І. В. До питання термінології індивідуальної житлової забудови]. Retrieved from: http://vlp.com.ua/files/34_0.pdf
- Jakubowski, I. V., Jakubowski, V. B. (2017). Features of planning decisions of manor plots in Lviv in the second half of the XIX – early 30s of the XX century. *Modern problems of architecture and urban planning*, 47, 420–427. [In Ukrainian]. [Якубовський І. В., Якубовський В. Б. Особливості планувальних вирішень садибних ділянок у Львові другої половини XIX – початку 30-тих років XX ст. // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. 2017. № 47. С. 420–427.]
- Kozielniki. (1880–1914). *Geographical dictionary of the Kingdom of Poland and other Slavic countries, T. IV*, (p. 548). [In Polish]. [Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Tom IV. S. 548.] Retrieved from: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_IV/548
- Landcadastre. Lviv. (2021). [In Ukrainian]. [Земельний кадастр. Львів]. Retrieved from: <https://map.city-adm.lviv.ua/map/land-cadastre#map=15//49.80344144070641//24.053964614868164&&layer=9635585433681688-1,100//6882640856227290-1,100>
- Leinberger, C. (2008). The next slum? *The Atlantic Monthly*. March 2008.
- Mezentsev, K., Provotar, N., Gnatiuk, O., Melnychuk, A., Denysenko, O. (2019). Ambiguous suburban spaces: trends and peculiarities of everyday practices change. *Ekonomichna ta Sotsialna Geografiya*, 82, 4–19. Doi: 10.17721/2413-7154/2019.82.4-19 [In Ukrainian]. [Мезенцев К., Провотар Н., Гнатюк О., Мельничук А., Денисенко О. Неоднозначні приміські простори: тенденції та особливості зміни повсякденних практик // Економічна та соціальна географія. 2019. Вип. 82. С. 4–19.]
- Mezensev, K. V., Provotar, N. I., Gnatiuk, O. M., Melnychuk, A. L., Denysenko, O. O. (2020). Development Trajectories of Suburban Spaces. *Scientific Bulletin of Kherson State University. Series «Geographical Sciences»*, 13, 63–75. Doi: 10.32999/ksu2413-7391/2020-13-7 [In Ukrainian]. [Мезенцев К. В., Провотар Н. І., Гнатюк О. М., Мельничук А. Л., Денисенко О. О. Траєкторії розвитку приміських просторів // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Географічні науки». 2020, № 13. С. 63–75.]
- Sadowska, E.-J. (2015). The Officer's Cooperative Colony in Lviv. *Journal of Lviv Politechnic University. Series of Architecture*, 816, 160–170. [In Ukrainian]. [Садовська Е. Я. Кооперативна офіцерська колонія у Львові // Вісник Національного університету Львівська політехніка. Архітектура. № 816. С. 160–170.]
- Shablii, O. (ed.) (2012). Lviv: complex atlas. Kyiv: Kartographiya. [In Ukrainian]. [Львів: комплексний атлас / за ред. О. Шаблія. К.: ДНВП «Картографія». 2012. 192 с.]
- Smith, N.-R. (2014). On the term “Village-in-city”. Retrieved from: <http://www.urbanismith.com/blog/2014/7/1/why-talking-about-chinese-urban-policy-is-hard>
- State Statistics Service of Ukraine (2019). Social and Demographic Characteristics of Households of Ukraine in 2019 [In Ukrainian]. [Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2019 році / Державна служба статистики України]. Retrieved from: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019/zb/07/zb_sdhd2019.pdf
- Stepaniv, O. (1992). *Modern Lviv. Guide to Lviv*. Reprinted since 1943. Stereotypical. Lviv: Fenix Publishing Center. [In Ukrainian]. [Степанів О. Сучасний Львів. Путівник Львова. Перевидання з 1943 р. Стереотипне. Львів: Видавничий центр «Фенікс». 1992. 144 с.]
- Ying, P., Mengsi, T. (2018). Analysis on the Problems and Transformation Strategies of the Village-in-City in Guangzhou – Taking Liede Village as an Example. In *4th International Conference on Social Sciences, Modern Management and Economics* (pp. 246–249).

ROAD MAP OF RURAL TOURISM DEVELOPMENT IN RAYHOROD UNITED TERRITORIAL COMMUNITY

Nataliya MATVIIENKO*, Volodymyr MATVIIENKO, Svitlana MICHENKO

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

**rika11@ukr.net*

Abstract: The National Tourism Organization of Ukraine has declared 2020 the year of rural (green) tourism. This is not accidental decision, because Rural Development and Tourism was proclaimed by the UNWTO General Assembly as the theme of World Tourism Day 2020. The Ukrainian village is going through difficult times. More than 500 villages have disappeared from the map of our country since 1991, and almost 5,000 are now on the verge of extinction. In many countries around the world, rural tourism is an integral part of integrated socio-economic development programs of united territorial communities. The article proposes a road map for the development of rural green tourism for the center of Rayhorod united territorial community (located in the Haisyn district, Vinnytsia oblast) – the village of Rayhorod. The methodological basis of the study was a road map for the development of tourism in the united territorial communities elaborated by the NGO "Ukrainian Union of Rural Green Tourism". The information base of the research was the data obtained during the expeditionary research in the community. Monitoring the potential of the territory and assessing the readiness of the community for sustainable tourism development was completed by developing a SWOT analysis. It is determined that the studied community has all the prerequisites for the development of this type of tourism. A big problem is the lack of basic knowledge of rural residents about the opportunities and benefits of tourism development for rural areas. It is substantiated that the organization of festivals can become a "tourist magnet" of the village. The community already has some experience, as it annually holds a festival dedicated to the Village Day, which is becoming more and more popular every year. A trip on the historic railway, which is very popular tourist activity in Europe, could be a "tourist highlight" of Rayhorod community. The visitors may be attracted by the picturesque Podolian landscapes that open from the windows of the train running in the valley of the southern Bug. Establishing cooperation with the territorial communities of the region in the direction of joint activities for the development of rural green tourism is one of the goals of the long-term Tourism Development Program in Vinnytsia oblast for 2021-2027; the article determines the need to elaborate a separate coupled program for the development of rural tourism for the village of Rayhorod.

Key words: road map, rural green tourism, community, Rural Green Tourism Union.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2021.86.16-29>

UDC: 338:48

Received: August 19, 2021.

Revised: October 22, 2021.

Accepted: October 29, 2021.

ДОРОЖНЯ КАРТА РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ТУРИЗМУ В РАЙГОРОДСЬКІЙ ОБ'ЄДНАНІЙ ТЕРИТОРІАЛЬНІЙ ГРОМАДІ

Наталія МАТВІЄНКО*, Володимир МАТВІЄНКО, Світлана МІЧЕНКО

Київський національний університет імені Івана Франка, Україна

**rika11@ukr.net*

Анотація: Національною туристичною організацією України 2020 рік було оголошено роком сільського (зеленого) туризму. І це не випадково, адже саме «Сільський розвиток і туризм» було проголошено Генеральною Асамблеєю ЮНВТО темою Всесвітнього дня туризму 2020 року. Українське село переживає складні часи. З 1991 року з мапи нашої держави зникло понад 500 сіл. У багатьох країнах світу сільський туризм є невід'ємною складовою частиною програм комплексного соціально-економічного розвитку об'єднаних територіальних громад. У статті запропоновано дорожню карту розвитку сільського зеленого туризму для центра Райгородської ОТГ Гайсинського району Вінницької області – села Райгород. Методологічною базою дослідження слугували розробки дорожньої карти розвитку туризму в ОТГ громадської організації Співки сільського зеленого туризму України. Інформаційною базою дослідження стали дані отримані під час експедиційного дослідження на території громади. Проведення моніторингу потенціалу території та оцінки готовності громади до сталого розвитку туризму було завершено розробкою SWOT-аналізу. Обґрунтовано, що «туристичним магнітом» даного села може стати організація фестивалів, або подорож історичною залізницею. Визначено за необхідності складення окремої Програми розвитку сільського туризму для Райгородської сільської ради.

Ключові слова: дорожня карта, сільський зелений туризм, громада, Співка сільського зеленого туризму.

Актуальність дослідження. Експерти ЮНВТО притримуються думки, що розвиток сільського туризму це не тільки диверсифікація туристичного сектору, а й засіб стимулювання розвитку сільських територій. У 2019 році відбувся саміт ЮНВТО «Технології розвитку сільських територій», де розглядалося питання реагування туризму на виклики з якими стикаються сільські території в процесі свого розвитку. Саме «Сільський розвиток і туризм» було проголошено Генеральною Асамблеєю ЮНВТО темою Всесвітнього дня туризму 2020 року. Національна туристична організація України також оголосила 2020 рік – роком сільського (зеленого) туризму.

Українське село переживає складні часи. З 1991 року з мапи нашої держави зникло понад 500 сіл та майже п'ять тисяч нині перебувають на межі вимирання. За таких темпів сільська поселенська структура України за декілька десятиліть може зменшитися на 17% (Vihrov, 2018). Розвиток сільського туризму може стати одним з інструментів для порятунку сільських населених пунктів від зникнення, оскільки виступає не окремим явищем, а частиною розвитку села. У багатьох країнах світу сільський туризм є невід'ємною складовою частиною програм комплексного соціально-економічного розвитку об'єднаних територіальних громад (ОТГ). Саме тому актуальним є дослідження можливих шляхів розвитку сільського туризму в ОТГ України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питанням теорії та практики організації та функціонування сільського туризму, перспективності та пріоритетності його розвитку в Україні присвячено ряд праць українських вчених та практиків (Gaponenko et al., 2019; Gorishevsky et al., 2003; Kudla, 2005; Luzhanskaya et al., 2008; Rutinsky & Zinko, 2008). Окрему працю присвячено дослідженню організації підприємницької діяльності в сфері сільського туризму особами з інвалідністю (Barna et al., 2019). При дослідженні джерел щодо дорожньої карти для розвитку в ОТГ туризму загалом, ми звернули увагу на розробки саме практиків. Кроки, які націлені на розвиток туризму у громадах, запропонував керівник туристично-інформаційного центру «Турінформ Закарпаття», засновник онлайн-платформи «Школа сільського туризму» Олександр Коваль (Koval, 2019):

1. Крок

- Створити ініціативну групу (команду);
- Залучити волонтерів (громадських організацій, шкіл, клубів);
- Розпочати відкритий діалог у громаді.

2. Крок

- Оцінити ресурси території;
- Визначити перспективи залучення туристів;
- Оцінити сезонність;
- Вивчити питання щодо можливості збільшення кількості туристів.

3. Крок

- Визначити мету.

4. Крок

- Створити план дій на рік;
- Провести аудит ресурсів громади;
- Створити сайт та позиціонувати туристичну привабливість громади;

5. Крок

- Реалізувати план.

Керівник благодійного фонду «Нікополь туристичний» Олег Фельдман вважає туризм драйвером розвитку об'єднаних територіальних громад та виділяє перші кроки щодо його розвитку (Feldman, 2018):

1. Інвентаризація туристичних принад, пам'яток, інфраструктури. Партнерство з бізнесом. План покращення;

2. Створення разом з сусідніми ОТГ туристичних продуктів;

3. Презентація ринку: туроператорам, агенціям, іншим партнерам;

4. Партнерство з туроператорами, турагенціями.

Запропонувала свою дорожню карту розвитку туризму в ОТГ й громадська організація «Спілка сільського зеленого туризму України». Вона пропонує конкретні кроки, як розпочати довгострокову туристичну діяльність, яка не шкодить навколишньому середовищу, допомагає зберегти культурну спадщину та традиції регіону, сприяє економічному зростанню і підвищує рівень життя в ОТГ (Ukrainian Union of Rural Green Tourism, 2021).

1. *Крок:* Потенціал. Проведення моніторингу потенціалу територій та оцінка готовності громади до сталого розвитку туризму;

2. *Крок:* Право. Проведення аналізу нормативно-правових актів, які регулюють діяльність у галузі туризму та його різновидів;

3. *Крок:* Вигоди. Оцінка суспільних вигод від туристичної діяльності;

4. *Крок:* Дія. Розроблення стратегії та операційних заходів з розвитку сталого туризму;

5. *Крок:* Фінанси. Визначення джерел фінансування та підтримки розвитку туризму;

6. *Крок:* Знання. Підвищення кваліфікації та рівня знань;

7. *Крок:* Бренд. Створення бренду громади, поліпшення інфраструктури, розроблення туристичних продуктів, формування маркетингової політики;

8. *Крок:* Партнерство. Визначено можливості для партнерства та співробітництва.

Варто зауважити, що запропоновані Спілкою кроки є гнучким інструментом, який можна використовувати відповідно до умов та реальності кожної окремої громади.

Мета дослідження. Ураховуючи вищесказане, а також те, що більшість ґрунтовних досліджень розвитку сільського туризму присвячено західним регіонам України, метою нашого дослідження

визначено розробити конкретну дорожню карту розвитку сільського зеленого туризму для центра Райгородської ОТГ Гайсинського району Вінницької області – села Райгород.

Методика та методологія. Дослідження проходило у три етапи: 1) підготовка дослідження (визначення актуальності); 2) збір первинної інформації (статистичний метод, метод аналізу наукових джерел (монографічних, періодичних, картографічних, матеріалів комп'ютерної мережі Інтернет), історико-географічний, метод соціологічного опитування; 3) обробка інформації (порівняльний, статистичний, графічний, метод систематизації); 4) аналіз отриманої інформації (інтерпретація результатів, формулювання загальних висновків).

Результати дослідження. Перед початком дослідження ми провели опитування серед жителів Райгородської ОТГ та уродженців, які наразі не проживають на території громади. Опитування було розміщено на сторінці об'єднаної територіальної громади у Фейсбуці, попередньо узгоджене з головою ОТГ. В опитуванні взяли участь 115 респондентів. Метою нашого опитування було дізнатися чи є бажання у місцевих мешканців досліджуваної громади започаткувати власну справу у сфері сільського туризму. За результатами опитування ми визначили, що частка мешканців громади, які хотіли б займатися розвитком сільського зеленого туризму складає 27% (рис. 1), що на наш погляд, є досить високим показником.

Для розробки конкретної дорожньої карти розвитку сільського зеленого туризму в селі Райгород, скористаємося методичними рекомендаціями Співки сільського зеленого туризму України.

Крок 1. (Потенціал). На першому кроці рекомендується провести моніторинг потенціалу громади та його центру – села Райгород.

У кінці 2016 року було сформовано Райгородську ОТГ Немирівського району Вінницької області. Вона включала 4 сільські

ради (11 сіл), Райгородську, Семенську, Новообиходівську та Коржівську. А вже станом на 01.01.2021 року в результаті об'єднання 10 сільських рад утворилася Райгородська сільська територіальна громада в особі Райгородської сільської ради з центром в селі Райгород. У зв'язку з укрупненням районів Райгородську ОТГ віднесено до Гайсинського району Вінницької області. Тепер громада налічує 19 сіл та одне смт з загальною кількістю населення 7172 осіб та площею 292,4 км².

Природно-рекреаційні ресурси. Для початку зазначимо, що для розвитку сільського туризму велике значення має екологічний стан території. Стан навколишнього середовища Райгородської ОТГ можна охарактеризувати як задовільний.

Територія досліджуваної ОТГ знаходиться у межах Подільської височини лісостепової зони України. Вона пересічена ярами, балками і долинами. Клімат помірно континентальний, якому характерні тривале, нежарке літо з достатньою кількістю вологи та порівняно коротка м'яка зима. Середні амплітуди коливань температури протягом року не перевищують 25°C. Також варто зазначити, що такий клімат сприятливий для сільськогосподарського виробництва, зокрема для вирощування зернових, технічних та садових культур. Для території області практично відсутні негативні гідрометеорологічні явища. Одним з основних видів рекреаційної діяльності влітку є купально-пляжний відпочинок. Тривалість купально-пляжного періоду коливається від 95 до 110 днів, що відповідає оптимальним для рекреаційних цілей параметрам цього показника. У кліматичному відношенні Вінницька область належить до областей із найсприятливішим співвідношенням тепла і вологи, що звичайно сприяє розвитку різних видів рекреаційної діяльності. Загалом для відпочинку більш комфортним є весняно-літній період, але при бажанні сільським туризмом можна займатися цілорічно.

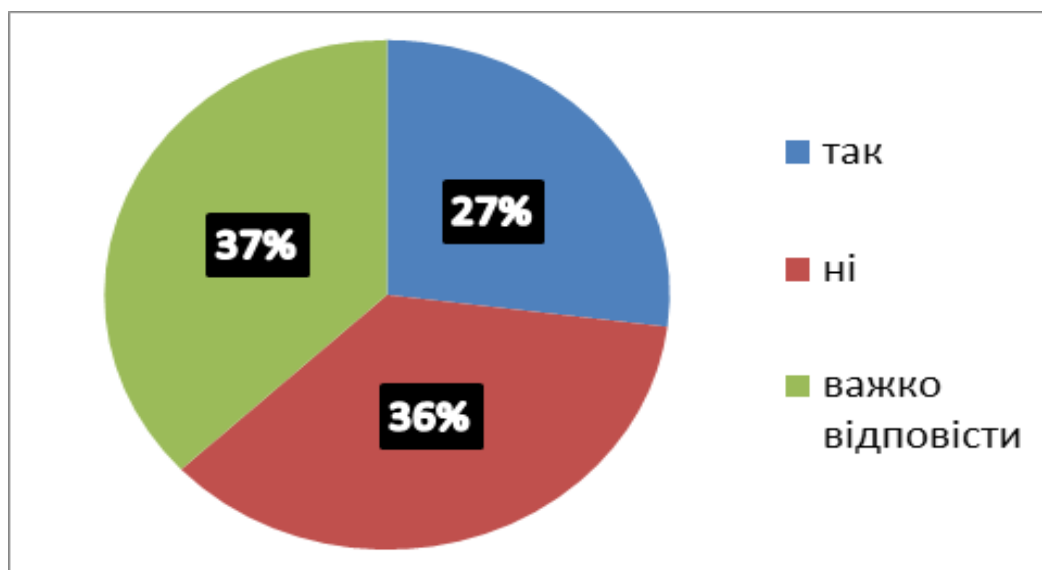

Рис. 1. Частка населення Райгородської сільської ради, які хотіли б започаткувати власну справу в сфері сільського зеленого туризму (за результатами опитування)

Водним об'єктам в організації відпочинку належить особлива роль. Важливим ресурсом досліджуваної території є річка Південний Буг. За 30 км від села Райгород знаходиться найбільше за площею водного дзеркала (20,80 га) водосховище на Південному Бугі – Ладижинське, яке є рекреаційною зоною загальнодержавного значення. Переважно на лівому березі знаходиться низка туристичних баз, спортивних комплексів, дитячих таборів та водних станцій. За кількістю ставків Вінницька область має один з найвищих показників в Україні, чому сприяє горбистий рельєф. Площа ставків в ОТГ складає близько 25 га. Власниками 4 найбільших ставків є місцеві підприємці, також три ставки не зареєстровані, створені рибалками-любителями.

Слід зазначити, що на Південному Бугі у межах Українського кристалічного щита, спостерігаються виходи гранітних порід на поверхню у вигляді порогів, що надають річці своєрідної краси. У народі ці місця називають «Швейцаріями». І хоч на території громади немає таких відомих каскадів порогів, як Губницькі, Печерські чи Мигійські (останні серед туристів вже відомі далеко за межами України), але є теж дуже мальовничі та своєрідні місця і ще за часів бувшого СРСР саме село Райгород часто було останнім пунктом водних походів на байдарках, скільки тут є як залізничне, так і автомобільне сполучення. Краса місцевих ландшафтів користувалася попитом серед кінематографістів. На території села Райгород проходили зйомки, досить відомих за радянських часів художніх фільмів: «Червоні погони» (1980 р.), «Женихи» (1985р.), «Вершники» (1972 р.) та «Поїзди Революції» (1979 р.).

Важливе значення для відпочинку та оздоровлення відіграють ліси. Крім естетичних якостей, ліс виконує, також, оздоровчі та санітарно-гігієнічні функції. На Вінниччині поширені лісостепові ландшафти. Близько 30% території вкрито лісами. Загальна площа лісонасаджень ОТГ становить близько 416 га. Переважають ліси з монокультурами хвойних та широколистяних порід. Основними породами дерев є граб, дуб, ясен, клен, береза, липа та сосна. Ліси багаті ягодами та грибами. Трав'яниста рослинність характеризується великою різноманітністю. Лише диких рослин нараховується біля 500 видів, зокрема багато з них є лікарськими. Місцями збереглися заплавні ліси з вільхи і тополі з домішкою ясена, верби та липи. Наявні невеликі ділянки вересових пустищ із заростями чагарників. Луги по долинах річок добре окультурені. Лісові ресурси займають важливе місце в структурі природно-рекреаційного потенціалу ОТГ і можуть задовольнити різноманітні потреби рекреантів у короткочасному, довготривалому відпочинку, лікуванні та оздоровленні. Не менш різноманітна і фауна лісів: зайці, лисиці, їжаки, бобри, сарни, дикі кабани, лосі, олені. Цікавим є тваринний світ водойм та прибережних екосистем. Є також тварини, які були завезені з інших географічних

зон, наприклад, ондатра, нутрія, зустрічається, навіть плямистий олень.

Грунтовий покрив представлений, в основному, такими типами ґрунтів: ясно-сірі, сірі лісові, темно-сірі опідзолі. ОТГ багата на мінеральні будівельні матеріали – глину, пісок та граніт. З 1984 року на території працює Самчинське кар'єроуправління, яке об'єднує 2 заводи в селах Райгород та Семенки, де на даний період працюють 132 робітники.

Культурно-історичні ресурси. Історія сіл, які входять до ОТГ мало відома. Перші письмові згадки датують другою половиною XVIII століття. Поблизу села Райгород знайдено залишки неолітичного поселення, біля Слобідки – давньоруське городище та поселення X-XI століть, а на території Самчинців – два слов'янські поселення XI-XII ст. нашої ери. Крім того, тут було розкопано 80 злегка заглиблених жител та господарських споруд, а також залишки залізоплавильного виробництва.

З розвитком землеробства, ремесел і торгівлі у селах відбувалися зміни. Село Райгород мало особливе торговельне значення і ввійшло в історію, як містечко. На території села проживало багато євреїв. Через кожні два тижні щочетверга проводився ярмарок. Він був надзвичайно великим, сюди з'їжджалися люди з багатьох районів.

За переписом населення у 1897 році в селі Райгород проживало 2240 жителів, з яких 995 євреїв (до нашого часу збереглося старовинне єврейське кладовище та пам'ятник жертвам Голокосту).

На території ОТГ зареєстровано релігійні общини: православна община Київського патріархату, православна община РПЦ, римо-католицька община, община ЄХБ та адвентистів сьомого дня. Серед культових споруд територіальної громади окрасою є римо-католицький костел у селі Самчинці, побудований у 1909 році та церква в селі Райгород, яка була збудована в 1800 році і освячена на честь Успіня Пресвятої Богородиці. Місцева влада вважає доречним клопотання про віднесення даного храму до історичних пам'яток. З 2019 року на території церкви жителями села проводяться реставраційні роботи.

Навчання дітей в Райгороді розпочато з 1862 року, а в 1888 році відкрита церковно-приходська школа, для якої було збудовано спеціальну будівлю, яка збереглася до нашого часу.

У більшості сіл громади встановлені пам'ятники жертвам другої світової війни. 22 липня 1941 року село Райгород було окуповане німецько-фашистськими загарбниками. У тилу ворога діяли партизанські загони Володимира Волошановського та Івана Калачника. Німецькі окупанти у селі Райгород замучили і розстріляли 6 тисяч громадян – євреїв та військовополонених, багато молодих людей вивезли на роботи до Німеччини. Щебеневий завод, станцію Самчинці, Райгородську середню школу було перетворено на табори військовополонених, які тяжко працювали на заводі, добуваючи каміння і будуючи дорогу. У Райгороді залишилося 5 братських могил, три з яких – єврейські.

Є свідчення, що в 1905-1910 роках у Райгороді французькими архітекторами було збудовано драмтеатр, але до нашого часу він не зберігся. У ньому, зокрема, виступав місцевий духовий оркестр (Rayhorod Community, 2021). У 1965 році місцевий колгосп побудував новий будинок культури, куди ж було перенесено й сільську бібліотеку. У 2019 році були проведені ремонтні роботи з відновлення та осучаснення зовнішнього вигляду Будинку культури. Він ніколи не припиняв своєї роботи і завжди підтримував духовний розвиток мешканців та їх творчу самореалізацію. На сьогоднішній день тут проводять різноманітні концерти та фестивалі різної тематики, які традиційно відвідує чи не кожен житель громади.

Соціально-економічні ресурси. Територія Райгородської ОТГ має вигідне транспортне розташування. Через центр ОТГ – с. Райгород, проходить автомагістраль державного значення М-12 (Стрий – Тернопіль – Кропивницький – Знаменка). Біля сіл Райгород та Нижча Кропивна є АЗК з реалізації нафтопродуктів.

Ще на початку 1900-х років до села почали прокладати залізничну колію, а згодом збудували станцію і депо. Залізнична станція працює і до сьогодні. Залізничне сполучення Вінниця – Зятківці, підпорядковується Жмеринській дирекції Південно-Західної залізниці.

У процесі реформи децентралізації органи місцевого самоврядування здобули, насамперед, можливості щодо підвищення своєї фінансової спроможності, економічної, інвестиційної привабливості території – з метою якісного й комфортного проживання громадян.

Важливими бюджетотворюючими підприємствами Райгородської ОТГ є: Філія «ЦУП» ПАТ Укрзалізниця виробничий підрозділ «Самчинецький кар'єр» з двома цехами: Самчинецький (с. Райгород) та Семенський (с. Семенки); пансіонат «Наш дім» (с. Нові Обиходи); завод з переробки молока ТОВ «Вільсон» (с. Нові Обиходи); ПП «Підвишинський». Важливу роль у розвитку економіки ОТГ відіграє мале підприємництво. На території працює чимало підприємств.

Основним природним багатством ОТГ є її родючі землі. На території загалом нараховується 6691,94 га, сільськогосподарських угідь, у тому числі 5742,5 га ріллі.

Між власниками земельних часток (паїв) та агроформуваннями укладено договори оренди землі. У середньому ціна на оренду паю становить 2 тисячі 900 грн. за 1 га. Середня ставка орендної плати по району становить 8% (2019 р.).

Вагоме місце в економіці села завжди займав аграрний сектор. Ще в 1928 році у Райгороді було створено артіль кооперативів, які займалися переробкою продуктів садівництва, городництва та бджільництва. У 1930 році було створено колгосп. У 2021 р. на території села працювали фермери та агро-підприємці: Дядюк П., Олексієнко О., Політаєв О., Міченко В., Цилюрник О., Дідиченко В.,

Казмірчук О., Хмарук О. та ін.

У 2004 р. села Райгород, Самчинці та Нові Обиходи було газифіковано. У 2011 році було проведено капітальний ремонт приміщення Райгородської бібліотеки, яка стала переможцем міжнародного проєкту «Бібліоміст». Зараз у бібліотеці функціонує 3 комп'ютери з підключенням до мережі Інтернет на безкоштовній основі.

У грудні 2012 року, в приміщенні Райгородської ЗОШ відкрито дитячий садочок «Ромашка», у якому зараз виховується 36 дітей. У тому ж році в приміщенні Новообиходівської ЗОШ відкрито дошкільний навчальний заклад «Сонечко» на одну різновікову групу. Семенська сільська рада відкрила дитячий садок «Сонечко» 20 грудня 2010 року. У 2020 році зроблено ремонт ЗОШ в селі Райгород.

На території села облаштовані зони відпочинку. Найбільше таких місць облаштовано на березі річки Південний Буг, де побудовані бесідки, а поруч з ними, місця для розведення вогню, столи та лавки під відкритим небом, кладки з яких можна порибалити, або використовувати для стрибків у воду. Також, серед туристів може викликати зацікавленість навісний міст, який простягнувся через Річку Південний Буг та з'єднає села Райгород та Мар'янівку. Варто відмітити парк, який розташований в центрі села Райгород. У 2012 році було реставровано обеліск загиблим воїнам у Другій світовій війні. У 2018 році на території парку було облаштовано зону для відпочинку з дітьми, встановлено спортивний та дитячий майданчики.

Біля парку заходиться місцевий стадіон, на якому проводять різноманітні районні та місцеві змагання з футболу та волейболу. Для зручності селян на території Райгороду та в прилеглих селах працюють поштові відділення – Укрпошти в Райгороді, Нових Обиходах, Вищій Кропивні, Семенках, а також відділення Нової пошти в селі Райгород, яке відкрилось у 2019 році. Наявність поштового зв'язку позитивно впливає на комфортне життя населення. У 2019 році було проведено кабельний інтернет Укртелеком, який дає змогу безперешкодно використовувати різноманітні технології, які працюють від мережі Інтернет. Крім того встановлено вишку мобільного зв'язку Київстар.

Частково у селах провели вуличне освітлення. В ОТГ гостро стоїть проблема утилізації побутових відходів. Як суб'єкти господарювання, так і населення громади ще не в повній мірі забезпечується організованим вивозом сміття, що призводить до виникнення стихійних звалищ. Але варто зазначити, що це питання не залишається поза увагою і, наприклад, у січні 2020 року було закуплено сміттєві баки, які призначені для сортування сміття.

У 1964 році у селі Райгород було збудовано дільничну лікарню на 40 ліжок, а в 1971 році ще й поліклініку та аптеку. В 1996 році лікарню та поліклініку районна влада намагалася закрити. Зусиллями місцевого населення вдалося залишити діючою лише поліклініку, де сьогодні працює

денний стаціонар. Є також амбулаторії у Семенках та Нових Обиходах. У селі Райгород працює 8 продуктових магазинів, а також магазини з продажу будівельних матеріалів та побутової хімії. Є перукарня та салон краси.

Туристичні дестинації. На території ОТГ обмежена кількість туристичних атракцій, але можна здійснювати радіальні виїзди до визначних туристичних дестинацій, які знаходяться поряд, а в майбутньому є великі перспективи утворення туристичних кластерів.

Райгородська ОТГ має дуже вигідне транспортно-географічне положення, що позитивно впливає на доступність та мобільність населення. Є можливість прямого авто-транспортного сполучення з обласним центром, іншими районами та містами області, а також іншими обласними центрами. Це дає можливість швидко дістатися до міст та сіл, які мають багато туристичних атракцій. Подорож територією Вінниччини приносить задоволення не тільки через красивий ландшафт, а й завдяки хорошій транспортній інфраструктурі, адже тут проходить автомагістраль, яка на сьогодні знаходиться в ідеальному стані (цим може похизуватися далеко не кожна область). Відстань від адміністративного центра ОТГ с. Райгород до столиці, обласного центру та найближчих міст така: Київ – Райгород – 303 км.; Умань – Райгород – 111 км.; Вінниця – Райгород – 68 км.; Гайсин – Райгород – 21 км.; Немирів – Райгород – 27 км.

Вінницька область має високий туристично-рекреаційний потенціал, що створює значні можливості для розвитку туризму. На державному обліку перебуває 4330 пам'ятки культурної спадщини, з них: 1739 – археології, 1897 – історії, 548 – містобудування та архітектури, 98 – монументального мистецтва, 47 – садово-паркового мистецтва, 1 – ландшафтна. Головною проблемою є те, що чимало пам'яток знаходяться у занедбаному стані, вимагають реконструкції та відновлення. Більшість пам'яток знаходяться у сільській місцевості і не включені до туристичних маршрутів, а тому не задіяні в туристичному процесі. Але все ж ці пам'ятки є цікавими та можуть викликати неабиякий інтерес у туристів.

У місті Немирів розташований один з кращих санаторно-курортних закладів нашої держави, багатoproфільний лікувально-оздоровчий та реабілітаційний заклад цілорічного функціонування – санаторій «Авангард», який має власне родовище унікальної радонової мінеральної води. Він має надзвичайно багаті традиції, адже почав працювати ще в далекому 1921 році (за декретом В. Леніна) з метою відпочинку жителів Подільської губернії і був першим в Україні. Варто зазначити, що у тогочасному Радянському Союзі існувало лише чотири подібних заклади. Санаторій мав всесоюзне значення та перебував у Республіканському підпорядкуванні, а тому тут відпочивало багато іноземців. Цікавим також є те,

що знаходиться санаторій у колишньому палаці графині Щербатової, який збудований за проектом чеського архітектора Іржі Стібрала в центрі дендрологічного парку, закладеного у далекому 1787 році тодішнім власником міста Немирова графом Вінцентієм Потоцьким. Сьогодні цей санаторій з висококваліфікованими працівниками має декілька унікальних відділень, які офіційно визнані кращими в Україні.

Також, в місті є костел Йосипа Обручника (1806 р.), побудований коштом Станіслава Потоцького, церква Св. Трійці (1881 р.).

Туристи, які відвідують Вінниччину, найбільше цікавляться такими дестинаціями, як Національний музей-садиба М.І. Пирогова, Державний історико-культурний заповідник «Буша», фонтан “Roshen”, історична споруда водонапірна вежа, ставка Гітлера «Вервольф» та інші.

За 16 км від села Райгород знаходиться унікальна археологічна пам'ятка «Скіфські вали» – стародавнє поселення, від якого залишилися оборонні насипи, які вражають своїми розмірами.

За 39 км від села Райгород знаходиться цікаве місто Тульчин, яке за результатами загальнонаціональної акції «7 чудес України» увійшло до топ-21 історичних міст. Його найвизначнішими пам'ятками є комплекс палацу Потоцьких (1785 р), Тульчинський технікум ветеринарної медицини (Малий або Верхній палац Потоцьких 1775 р), краєзнавчий музей (колишній будинок Декабристів XVIII ст.), будинок Глікліха (1912 р), Успенська церква (1789 р.).

Майбутні власники садиб сільського туризму можуть орендувати, або придбати власний авто-транспорт для радіальних виїздів на екскурсії до вищезгаданих туристичних дестинацій.

Отже, досліджувана ОТГ має всі передумови для розвитку сільського туризму, зокрема, вигідне суспільно-географічне положення, сприятливий клімат, чудовий ландшафт, багатий історико-культурний та туристично-рекреаційний потенціал.

Крок 2. (Право). Другий крок полягає у проведенні аналізу нормативно-правових актів, які регулюють діяльність у галузі туризму та його різновидів.

Цікаво, що вперше сутність поняття «сільський зелений туризм» розкрито у Законі України від 15 травня 2003 р. «Про особисте селянське господарство». Даний факт свідчить про важливість подальшого розвитку даного виду туризму саме на базі таких господарств. Що ж до окремих аспектів цієї підприємницької діяльності, то вони регулюються Податковим, Господарським, Цивільним та Сімейним кодексами України, а також Законами України «Про захист прав споживачів» від 12.05.1991 р., «Про туризм» від 15.09.1995 р., «Про фермерське господарство» від 19.06.2003 р., «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» від 17.06.2004 р., «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» від 15.05.2003 р., «Про зайнятість населення» від 05.07.2012 р., а також Постановою Кабінету Міністрів України від 15 березня 2006 р.

№ 297 «Про затвердження порядку надання послуг з тимчасового розміщення (проживання)» та цілим рядом наказів, більшість яких стосується надання послуг з харчування туристів.

Законодавством України передбачено, що послуги у сфері СЗТ можуть надаватися на базі майна особистих селянських господарств. Крім того, здійснювати таку діяльність можуть особи, які ведуть фермерські господарства, отримали земельні ділянки для будівництва та обслуговування житлового будинку й господарських будівель (присадибна ділянка), а також індивідуального дачного будівництва і садівництва. До таких послуг відносять послуги з тимчасового розміщення (проживання) туристів, послуги з обслуговування житлового приміщення, харчування, послуги з організації дозвілля туристів тощо.

Особисте селянське господарство (ОСГ) – це господарська діяльність, яка проводиться без створення юридичної особи фізичною особою індивідуально або особами, які перебувають у сімейних чи родинних відносинах і спільно проживають, з метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки і споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків та надання послуг з використанням майна такого господарства, у т. ч. й у сфері сільського зеленого туризму.

Сімейне фермерське господарство – форма підприємницької діяльності громадян – членів однієї сім'ї, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, здійснювати її переробку та реалізацію з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих їм у власність, або користування, у тому числі в оренду, для ведення фермерського господарства, товарного сільськогосподарського виробництва, ОСГ (Kudla, 2015).

Власники ОСГ не виступають суб'єктами підприємницької діяльності, якщо не використовують найману працю, розміщують туристів у будинку, де живуть самі та надають послуги виключно з використанням майна свого господарства. Діяльність у сфері СЗТ, зокрема тимчасове розміщення туристів, їх харчування не підлягають ліцензуванню. Також варто зазначити, що не підлягають і сертифікації послуги, які надаються на базі майна ОСГ.

В Україні діє розроблена ГО «Спілка СЗТ України» Програма добровільної категоризації у сфері сільського зеленого туризму «Українська гостинна садиба», яка передбачає розподіл заявлених сільських садиб на чотири категорії. Цікаво, що категорії позначаються відповідними знаками та надаються терміном на три роки, а також засвідчуються сертифікатом. Знак «Українська гостинна садиба» діаметром 0,5 м надається власнику для розміщення на зовнішній стороні будинку. Оскільки власники садиб, які сертифікувалися пропонують якісніші послуги, то безперечно, сертифікація є важливим маркетинговим інструментом.

Крок 3. (Вигоди). На цьому етапі маємо оцінити суспільні вигоди розвитку сільського туризму для мешканців ОТГ.

В умовах децентралізації органи місцевого самоврядування – є розробниками локальної політики розвитку. Сьогодні на ОТГ покладена велика відповідальність за якісне та безпечне життя місцевого населення. Варто зазначити, що станом на 1 квартал 2021 року доходи загального фонду на одного мешканця громади складали 785,7 грн., а видатки – 1769,1 грн. Питома вага місцевих податків і зборів у доходах загального фонду – 48,6%. 27 соціальних закладів утримуються за рахунок бюджету органів місцевого самоврядування (Decentralization opens possibilities, 2021). Сьогодні, згідно вищевказаних даних, громада великою мірою залежить від державних субвенцій та дотацій. Тому дуже важливим питанням постає віднайдення перспективних напрямів розвитку, які зможуть допомогти наповнити бюджет громади.

Туризм є феноменальною сферою, яка поєднує безліч суміжних галузей економіки. В ОТГ вона залучає всіх і реально може стати драйвером її розвитку. З розвитком туризму приходить популярність до місцевості. Розвиток туристичної галузі потребує відповідного розвитку транспорту, торгівлі, зв'язку, будівельної галузі, сільського господарства, а також медичного забезпечення, а отже є напрямком структурної перебудови економіки.

Важливою передумовою розвитку сільського туризму має стати благоустрій сільських населених пунктів.

Хороша дорожня інфраструктура – одна з головних умов розвитку сільського туризму, адже яка б не була цікава туристична дестинація та до неї потрібно доїхати, а стан дорожнього покриття в сільській місцевості України у дуже поганому стані. У 2019 році траса М-12, яка проходить територією громади, потрапила до переліку пріоритетних доріг загального користування державного значення, тому було виділено кошти зі спеціального фонду державного бюджету за бюджетною програмою 3111020 «Розвиток мережі та утримання автомобільних доріг загального користування державного значення», як на проведення ремонту автомагістралі, так і на облаштування пішохідних зон, доріжок та автобусних зупинок на територіях населених пунктів відповідно до діючих норм і стандартів. Але це стосується лише центральної траси, а от вулиці села часто потребують ремонту. Більшість з них є ґрунтовими, а тому їх потрібно постійно ґрейдувати та підсипати.

Також, у 2012 році Райгородська сільська рада визнана переможцем обласного конкурсу «Вода – основа життя», що дало можливість провести реконструкцію сільського водогону.

В об'єднаній територіальній громаді проводять заходи щодо забезпечення чистоти і порядку в населених пунктах громади, ліквідації несанкціонованих сміттєзвалищ, прибирання

та приведення у належний санітарний стан прибудинкових територій, очищення від сміття парків, берегів водойм, впорядкування територій меморіальних комплексів, пам'ятних знаків, кладовищ, висаджуються дерева та квітники. План заходів по благоустрою виконують мешканці сіл, підприємств, установ, організацій, що діють на території селищної ради та представники бізнесу. Центр села Райгород потребує «родзинки», можливо, побудови фонтану, або облаштування цікавої інсталяції, біля якої могли б туристи робити фото на згадку про відвідування громади. Також було б варто на в'їзді до ОТГ поставити цікавий банер із запрошенням відвідати громаду.

Оскільки територія сприятлива для ведення сільського господарства, практично всі жителі ОТГ є власниками ОСГ та мають продукти власного виробництва. Кожен п'ятий мешканець ОТГ займається вирощуванням фруктових дерев. Також є тваринна ферма, де вирощують свиней, гусей та овець. Тому розвиток сільського туризму дасть можливість збувати власну продукцію, адже зараз жителі намагаються це робити влаштовуючи стихійний ринок біля автошляху.

Популярним серед жителів є розведення бджіл, що можна використовувати як додаткову послугу

сільського туризму, або розвивати апітуризм, який теж вважається дуже цікавим та, безумовно, перспективним напрямом розвитку сільського зеленого туризму.

Варто відзначити, що на території ОТГ відсутні заклади харчування, зокрема, кафе та заклади розваг. Проте, якби на території був розвинений туризм, то підприємці та інвестори були б зацікавлені у будівництві відповідних закладів.

Також розвиток сільського туризму може вплинути і на вирішення такої соціально-економічної проблеми села, як розширення сфери зайнятості сільського населення, адже досить велика кількість працездатного населення, особливо жінок, їздить працювати до Росії та Польщі, що призводить до руйнування сімей місцевих мешканців. Також, великою проблемою для сіл ОТГ є високий рівень безробіття саме серед молоді, яка якраз і могла б розвивати сільський туризм, але, на жаль, є дещо пасивною.

Для того щоб систематизувати інформацію, а також зробити певні висновки щодо можливих проблем та перспектив розвитку сільського туризму, в Райгородській ОТГ було проведено SWOT-аналіз (табл. 1).

Таблиця 1

SWOT – аналіз розвитку сільського зеленого туризму у Райгородській ОТГ

Сильні сторони	Слабкі сторони
– вигідне транспортно-географічне положення; – переважно чисте та безпечне довкілля; – наявність мальовничих природних ландшафтів; – сприятливі кліматичні умови; – багата історико-культурна спадщина регіону; – гостинне населення; – наявність трудових ресурсів; – забезпеченість екологічно чистими продуктами, вирощеними в ОСГ	– недостатня обізнаність населення в даному виді туризму; – відсутність досвіду в наданні послуг в сфері сільського туризму; – низька якість умов проживання; – недостатньо розвинена туристична інфраструктура; – недостатня кількість фінансової спроможності для облаштування садиби; – відсутній бренд ОТГ
Можливості	Загрози
– актуальність розвитку сільського зеленого туризму через пандемію вірусу COVID-19; – підвищення фінансової спроможності громад; – стимулювання розвитку селянських господарств; – активізація розвитку місцевої інфраструктури; – активізація місцевого ринку праці, підвищення зайнятості; – створення можливостей для повноцінного змістовного відпочинку незаможної верстви населення; – збереження історико-культурних пам'яток; – формування позитивного іміджу ОТГ; – розвиток інформаційних технологій; – підвищення культурного рівня й екологічної свідомості мешканців села	– нестабільна соціально-економічна та політична ситуація в країні; – недосконалість нормативно-правової бази та системи правового регулювання у сфері розвитку туризму; – низький рівень інфраструктури на території ОТГ; – міграція населення закордон; – неактивність місцевих мешканців громади; – правові та фінансові ризики приватних інвесторів; – відсутність інвестицій; – карантинні заборони, запроваджені через пандемію вірусу COVID-19

Крок 4. (Дія). На цьому кроці передбачається розробка стратегії та операційних заходів з розвитку сталого сільського туризму.

Розвиток туризму у Вінницькій області здійснюється відповідно до Програми розвитку туризму у Вінницькій області на 2021-2027 роки. Головною метою Програми визначено створення цілісної ефективної системи, яка має бути направлена на розбудову конкурентоспроможного туристичного продукту та забезпечення на цій основі комплексного розвитку територіальних громад області, зокрема їх соціально-економічного зростання за умови раціонального використання та збереження екологічної рівноваги, історико-культурної спадщини, рекреаційних ресурсів (Vinnytsia Oblast State Administration, 2021). Одним з найбільш популярних видів туризму, за метою подорожі, на Вінниччині є сільський зелений туризм. Також, у Програмі зазначено, що одними з найбільш активних в розвитку сільського зеленого туризму є Гайсинський та Немирівський райони. Отже, перспективним є створення кластеру з сільського туризму, куди зможуть долучитися і садиби досліджуваної громади.

У Плані соціально-економічного розвитку Райгородської об'єднаної територіальної громади на 2017-2020 роки було визначено головні цілі та пріоритети для стійкого економічного зростання громади. Однією з таких цілей визначено необхідність сприяння розвитку зеленого туризму та екотуризму. На жаль, ніяких конкретних завдань щодо реалізації даної Цілі в програмі не йдеться. У даному документі, також, знаходимо проведений аналіз інвестиційної привабливості території Райгородської ОТГ, де заявлено, що вона має достатній туристичний потенціал. Маємо надію, оскільки у місцевої влади є розуміння важливості і можливості розвитку сільського туризму в громаді, що у новому Плані його розвиток також залишиться пріоритетною метою та буде розроблено конкретні проблемні завдання. Окрім того, необхідно скласти окрему Програму розвитку сільського туризму для Райгородської сільської ради.

Дуже важливим напрямком на даному етапі є пошук серед місцевого населення активних людей, які мають лідерські якості та поставлять собі за мету розвивати сільський туризм в ОТГ.

Крок 5. (Фінанси). Крок 5 полягає у визначенні джерел фінансування та підтримки розвитку сільського зеленого туризму.

Інвестиції у туристичну сферу можуть бути як приватними, так і державними. Наприклад, в Європі існують державні інструменти розвитку місцевих громад, які стимулюють залучення приватних інвестицій. Роль державного сектора полягає у підготовці стратегії місцевого розвитку. І частиною її має бути розвиток туризму та підготовка поля дій для приватного інвестора. Завдання, як держави, так і місцевої влади полягає у створенні таких умов, які були б привабливими для приватного сектора.

У Вінницькій області проводиться робота щодо залучення грантових коштів та міжнародної

технічної допомоги. Вінницька районна рада та ГО «Центр регіонального розвитку» (під керівництвом Юрія Царука) виграла грант 289,8 тис. євро від Європейського Союзу на реалізацію проекту: «Туризм, як запорука динамічного соціально-економічного розвитку сільських громад». Завдяки реалізації даного проекту проведено реставрацію зовнішньої частини палацу Грохольських-Можайських у Вороновиці, що є пам'яткою архітектури національного значення 18 століття (Vinnytsia Oblast State Administration, 2021). Крім того, створено інформаційний центр розвитку туризму, відремонтовано Жабелівський музей історії села, проведено навчальні та інформаційні заходи. У рамках грантової програми ЄС «Підтримка політики регіонального розвитку України» в області реалізовано проект вартістю 235,5 тис. євро «Розвиток велотуризму в Липовецькому районі». Цікавий досвід транскордонної співпраці має Ямпільський район Вінницької області та Сорокський район (Республіка Молдова). Так, 6 громад району отримали 59 тисяч євро на розвиток зеленого туризму в рамках Програми східного партнерства – «Україна-Молдова» (Vinnytsia Oblast State Administration, 2019).

Отже, участь у грантових програмах може бути гарним стартом та допомогою на первинному етапі розбудови туристичної галузі в громаді. Також, пошук інвесторів можливий через сайт Вінницької обласної державної адміністрації.

Ми провели розрахунки, яка сума необхідна для того, щоб придбати та облаштувати садибу та прилеглу територію, наприклад, будинку в селі Райгород. Перед проведенням розрахунків ми провели онлайн-опитування власників садіб з різних регіонів України. Отже, власниця садоби із Закарпаття «Котедж Маргарита» відповіла, що стартовий капітал залежить від обраного напрямку. Наприклад, якщо бізнес розпочинати з нуля, сума буде складати приблизно від 10 000 доларів до 200 000 і вище. Власник садоби на Херсонщині відповів, що можливо розпочати бізнес і без стартового капіталу, як наприклад це зробив він, маючи у власності сільський будинок батьків.

Отже, підсумуємо, що тут важливо мати бажання і можливості займатися цією справою.

Створення садоби вимагає проведення підготовчих робіт з облаштування території та ремонту будівлі. У селі Райгород сьогодні є багато будинків, які продаються, тож придбати будинок в досить хорошому стані можна. Розрахункова вартість будинку – 250 000 грн. На початковому етапі гостьові кімнати будуть створені в наявному приміщенні площею 53 м². Територія прилеглої ділянки складає 15 соток. Ремонт будівлі включити часткове перепланування і ремонт всередині, на внутрішні роботи доведеться витратити близько 300 000 грн. Також, витрати в сумі близько 350 000 грн підуть на зовнішні роботи. На території уже існує місце для утримання домашніх тварин. Створення привабливого дизайну території

Таблиця 2

Розрахункова вартість облаштування закладу розміщення (сільської садиби) на 2019 р.

№	Назва	Ціна, грн	Кількість	Ціна разом, грн
Кімната для гостей				
1	Двоспальне ліжко	4 000	1	4 000
2	Односпальне ліжко	1 200	2	2 400
3	Шафа-купе	3 700	1	3 700
4	Приліжкова тумба	1 250	6	7 500
5	Стіл письмовий	650	1	650
6	Стілець	750	10	7 500
7	Люстра	600	6	3600
8	Настільна лампа	400	4	1600
9	Крісло	1700	2	3400
10	Дзеркало	600	2	1200
11	Телевізор	7500	1	7500
Інше устаткування, сантехніка				
12	Пральна машина	8330	1	8330
13	Унітаз	1700	1	1700
14	Душова кабіна	4950	1	4950
15	Умивальник	3650	1	3650
16	Дзеркало	600	1	600
17	Стіл столовий	3195	1	3195
18	Кухня	6848	1	6848
19	Рушник	175	16	2800
20	Постільна білизна	539	16	8624
21	Покривало, подушка	909	5	909
22	Посуд	3752		3752
Спортивне та туристичне спорядження				
23	Велосипед дитячий	1134	2	2268
24	Велосипед для дорослих	3645	2	7290
25	Гамак	400	4	1600
26	Волейбольна сітка	699	1	699
27	М'яч волейбольний, футбольний, баскетбольний	1290	3	1290
28	Ракетки	171	3	513
29	Палатка	2831	1	2831
30	Спальний мішок	779	2	1558
Облаштування зони відпочинку				
31	Бесідка	5400	1	5400
32	Мангал	440	1	440
33	Господарське приладдя	4500		4500
Сума				119343

Складено авторами за поточними цінами магазинів «Jysk» та «Епіцентр» станом на 2019 рік.

коштує близько 35 000 грн. Також, важливо подбати про облаштування будинку (приблизно 119 343 грн) (таблиця 2). Роботи будуть виконані власними силами.

В цілому, за нашими розрахунками, інвестиційні затрати складуть 1 089 343 грн (таблиця 3). Отримані результати базуються на опитуванні власників сільських садиб різних регіонів та на даних отриманих в сільській раді с. Райгород.

Ми провели опитування серед населення громади, запитавши, яку суму (в гривнях), на їх думку, має складати стартовий капітал для даного виду бізнесу. Результати опитування були такими: у 43% респондентів думка співпала з нашими підрахунками, це означає, що місцеві мешканці реально оцінюють потребу у фінансових ресурсах для розвитку сільського туризму.

Крок 6. (Знання).

В області успішно діє обласна громадська організація «Вінницький обласний осередок Співки сприяння розвитку сільського зеленого туризму в Україні». Основними напрямками діяльності якої є: проведення семінарів та тренінгів з розвитку сільського зеленого туризму та розвитку сільських територій для сільських голів, селян та спеціалістів з туризму, постійні консультації для членів організації щодо стандартів розвитку сільського зеленого туризму, організація спільної реклами господарів гостинних садиб, програми категоризації «Українська гостинна садиба», організація та проведення сільських фестивалів, написання соціальних проектів з розвитку сільських територій до українських та міжнародних фондів.

У Вінницькій області проводять різноманітні заходи, які спрямовані на розвиток сільського туризму. Одним з осередків розвитку сільського

зеленого туризму є державний історико-культурний заповідник «Буша» (с. Буша, Ямпільський район), де проводять щорічні семінари. Саме в Буші 30 років тому почав розвиватися сільський туризм і сьогодні успішні практики Ямпільського району діляться власним досвідом, як можна відродити село завдяки розвитку сільського зеленого туризму. У 2019 році тут відбувся виїзний семінар «Сучасні підходи до розвитку сільського зеленого туризму» на якому відбулася презентація розвитку зеленого туризму місцевими громадами. Створено навчальний інформаційний центр Барського районного осередку співки сприяння розвитку сільського зеленого туризму, а також тренінговий центр з розвитку підприємництва на селі. У районних центрах зайнятості проводяться семінари на тему: «Розвиток зеленого туризму на Поділлі».

Щоб дізнатися чи є бажання у мешканців с. Райгород отримати додаткові знання щодо розвитку сільського туризму ми провели соціологічне опитування та поспілкувалися з головою ОТГ Костянтином Махиною (2019 р.). Оцінивши результати опитування, ми дійшли висновку, що населення зацікавлене в отриманні знань у сфері сільського зеленого туризму, оскільки було визначено, що 13% респондентів вважають, що однією з найбільших перешкод для створення власного бізнесу у цій сфері є відсутність навчальних центрів для підготовки населення.

Також важливо відмітити, що 50 % респондентів відповіли, що хотіли б прослухати курс з підготовки громадян, які бажають започаткувати власну справу на селі у сфері сільського туризму з вивченням питань організаційно-правових та економічних засад формування та діяльності сільського туризму. Це означає, що проведення семінарів, лекцій є необхідним заходом (рис. 2).

Таблиця 3

Інвестиційні затрати на заклад розміщення (с. Райгород)

№	Нерухомість	Сума, грн.
1	Придбання будинку	250 000
2	Внутрішній та зовнішній ремонт	685 000
Обладнання		
3	Закупівля устаткування	119 343
Нематеріальні активи		
4	Реклама	5 000
5	Оформлення	10 000
Оборотні кошти		
6	Оборотні кошти	20 000
Сума		1 089 343

Складено авторами за цінами на товари та послуги станом на 2019 рік

Результати опитування було надіслано голові об'єднаної територіальної громади с. Райгород Махині Костянтину Костянтиновичу. Управління громади наголосило, що питання сільського туризму актуальні для розвитку ОТГ та було обіцяно провести зібрання, де головною темою обговорення стане питання перспектив розвитку сільського туризму в Райгородській ОТГ, крім того буде виділено кошти, щоб запросити спеціаліста в сфері сільського зеленого туризму для проведення курсів.

Важливо відмітити туристичні компанії, які розробляють тури Вінниччиною:

- Anga-Travel - розробляє тури до Тульчина, Вінниці, Немирова;
- I GO to World – пропонує тури та екскурсії до міста Тульчин;
- Коло-Край – пропонує відпочинок в сільських садибах;
- Otpusk – пропонує відпочинок в санаторії «Авангард» м. Немирів.

Крок 7. (Бренд). 19 листопада 2019 року Вінницька ОДА провела бренд-сесію на тему «Розробка бренд-платформи «Вінниччина туристична». Було визначено, що кожна ОТГ має долучитися до створення цієї платформи, адже її цілю також є створення свого унікального бренду в кожному селі, як це сьогодні є в туристичних країнах Європи. Кожна ОТГ Вінниччини має віднайти свій додатковий «туристичний магніт». У Райгородській громаді це можуть бути фестивалі. Щороку громада проводить фестиваль присвячений Дню села. На фестивалі можна скуштувати різноманітні традиційні страви, продукцію власного виробництва, відвідати святковий концерт, де виступають місцеві жителі та взяти участь у розіграві лотереї (кошти на призи, або сертифікати, які діють у якості призу, виділяють підприємці). В останні роки на фестиваль приїжджають не тільки жителі сіл об'єднаної територіальної громади, а й жителі сусідніх ОТГ. Зокрема, у 2019 році фестиваль відвідало більше

300 осіб. Громада має певний досвід та реальні можливості розвивати фестивальний туризм. Гарною ідеєю була б організація агрофестивалю, оскільки у громаді працює 23 агропідприємці і це люди, які мають досить активну життєву позицію. Додатковими послугами, для розвитку яких вже є відповідні ресурси, можуть стати послуги іпо-терапії та катання на конях, апітерапії та можливість скуштувати мед у різних господарів, майстер-класи миловаріння та свічкаства. У результаті можна задіяти багато жителів громади, оскільки послуги будуть надавати різні господарі. Також можливо проводити сезонний ягідний фестиваль, таким чином ми використаємо традиційні заняття жителів громади у туристичних цілях, що надасть можливість власникам домашньої продукції реалізовувати її та знайти постійних клієнтів.

Важливим ресурсом у громаді є річка Південний Буг. Можна проводити змагання, наприклад, з рибальства, перегони на катамаранах або байдарках, щоб мінімізувати витрати, можна використовувати човни місцевих жителів, таким чином зберегти автентичність громади. Райгородська ОТГ має мальовничий ландшафт. Можна привернути увагу туристів, створивши веломаршрути різноманітної складності. Цікавим туристичним ресурсом може стати залізниця, адже вона проходить через усі села Райгородської сільської ради. Досить велику ділянку потяг їде понад річкою Південний Буг. З вікон потягу відкривається чудовий вид на подільські ландшафти. Зараз залізниця мало використовується, тому можна організовувати цікаві прогулянки потягом чи іншими видами залізничного транспорту. Тури поїздом – це подвійна вигода для відпочинку та подорожей, оскільки поїзд на сьогодні є найбезпечнішим транспортом, і в той же час, порівняно дешевим. Для відповідних турів можна використовувати, наприклад старі паровози, щоб тур був не тільки пізнавального характеру, а й мав певну історичну цінність.

Також важливе місце у створенні бренду займає туристичне ознакування та візуальна ідентифікація.

Рис. 2. Результати опитування населення щодо бажання мешканців Райгородської ОТГ отримати додаткові знання з питань розвитку сільського зеленого туризму

Рис. 3. Приклад логотипу для центру Райгородської ОТГ – с.Райгород (автор Світлана Міченко)

По-перше, це створення комплексного рішення щодо єдиного стилю візуальної ідентифікації регіону з акцентом на туристів. По-друге, це розміщення інформаційних стендів та вказівників. По-третє, це розміщення «вірусних» об'єктів – знаків для туристів.

Досліджувана ОТГ на сьогодні немає свого логотипу та рекламного слогану. Для прикладу ми створили логотип для центру ОТГ села Райгород (рис. 3). Рекламним слоганом може бути фраза – «Вдихни життя на повні груди!». Відчуття, які громада буде намагатися викликати у туристів – це свіжість, комфорт, енергію та релакс.

Логотип – це важливий елемент бренду, але це ще не бренд. На думку президента національної туристичної організації України Івана Ліптуги, «бренд не можна нав'язати зверху... Це мають зробити самі жителі, тобто носії бренду: люди, які тут працюють, живуть, бачать свою територію, розуміють, хто їхній клієнт сьогодні...» (Diadiuk, 2019). Керуючись цим принципом у нашому дослідженні варіант логотипу та слоган розробила корінна жителька села Райгород – Світлана Міченко.

Дуже важливим є використання сучасних методів просування туристичного продукту в інформаційному просторі. У 2019 році створено сторінку у Фейсбук, що позитивно впливає на популярність досліджуваної ОТГ. Також, є власний ютуб-канал, де публікується інформація про проведені заходи та важливі події. Але для просування туристичного продукту варто створити туристичний портал та популяризувати туристичну привабливість в Інтернеті використовуючи, наприклад, туристичні портали України.

Крок 8. Партнерство. За великим рахунком туризм – це бізнес. Але приклад багатьох європейських країн, які успішно розвивають туризм показує, що саме злагоджена співпраця держави і приватного сектору є запорукою успіху. Держава та місцеві органи влади мають фінансувати промоцію і розвиток своїх територій. Лише консолідація та координація діяльності місцевих органів влади, суб'єктів туристичного сектору, наукових установ, навчальних закладів та залучення громадськості дасть можливість забезпечити сталий розвиток туризму в громадах. Варто зазначити, що налагодження співпраці з територіальними громадами області в напрямку спільної діяльності щодо розвитку «зеленого туризму» є однією з цілей довгострокової Програми розвитку туризму у Вінницькій області на 2021 – 2027 роки.

Об'єднані територіальні громади повинні вирішувати ряд завдань, з якими складно впоратися самотійно. До таких проблем відносяться – збір, утилізація та переробка сміття, ремонт та прибирання доріг, забезпечення якісного централізованого водопостачання

та водовідведення, організація пасажирських перевезень, тощо. Для вирішення таких питань розроблено механізм міжмуніципальної консолідації (Закон «Про співробітництво територіальних громад» 2014 р.), який передбачає для вирішення існуючих проблем власного розвитку об'єднання громад на договірній основі.

Варто відмітити можливість співпраці Райгородської ОТГ, наприклад, з найближчою до неї Немирівською ОТГ – громадою з великим потенціалом в адміністративній, економічній, культурній, освітянській та оздоровчій сферах. Політика місцевої влади направлена на розвиток громади та залучення інвестицій, що позитивно може вплинути і на залучення інвестицій для Райгородської ОТГ. Крім того Райгородська ОТГ довгий час відносилася до Немирівського району, а тому має досить сформовані соціально-економічні зв'язки.

Також, важливою громадою, яка розташована неподалік від Райгородської ОТГ, є Тульчинська об'єднана територіальна громада, що направляє всі зусилля на розвиток туризму. Оскільки вона багата на історико-культурні ресурси, там створено сім туристичних маршрутів, що об'єднують населені пункти громади. Щороку в громаді проводять фестиваль під відкритим небом “OPERA FEST-TULCHYN”, який у 2019 році відвідало 68 тисяч глядачів – прихильників опери не тільки з України, але й із зарубіжжя. Крім того, в ОТГ добре розвинена туристична інфраструктура. Співпраця з Тульчинською ОТГ буде спрямована на отримання туристичного досвіду та в майбутньому, можливо, утворення туристичного кластеру.

Висновки. Як показує досвід європейських країн, важливим інструментом для порятунку сільських населених пунктів від зникнення є розвиток сільського зеленого туризму. Через пандемію, спричинену COVID-19, відбувається переорієнтація туристичного ринку, зростає попит на внутрішній туризм і це певний шанс для ОТГ розвивати свої території, створюючи локальний туристичний продукт. Конкретні кроки, як розпочати довгострокову туристичну діяльність в ОТГ запропонувала громадська організація Спілка сільського зеленого туризму України. Взявши їх за основу ми спробували розробити конкретну дорожню карту розвитку сільського зеленого туризму для центра Райгородської ОТГ Гайсинського району Вінницької області – села Райгород. У процесі дослідження було з'ясовано, що для розвитку даного виду туризму в досліджуваному селі є всі передумови, а головне, люди, які хотіли б цим займатися. Тому є великі сподівання, що у наступному Плані соціально-економічного розвитку села буде не тільки декларація можливості розбудови сільського зеленого туризму, а й передбачені конкретні кроки для реалізації цього перспективного задуму.

References:

- Barna, M., Bogush, M., & Voloshinsky, O. (2019). *Organization of Entrepreneurial Activity in the Field of Rural Tourism for Persons with Disabilities*. Lviv: Rastr-7. [In Ukrainian]. [Барна М., Боруш М., Волошинський О. Організація підприємницької діяльності в сфері сільського туризму особами з інвалідністю: посібник. Львів : Растр-7, 2019. 206 с.]
- Decentralization opens possibilities (2021). *Rayhorod territorial community*. Access mode: <https://decentralization.gov.ua/newgromada/2036> [In Ukrainian]. [Райгородська територіальна громада / Веб-портал «Децентралізація дає можливості». Режим доступу: <https://decentralization.gov.ua/newgromada/2036>]
- Diadiuk, K. It all starts with tourism. *Vezha: Vinnytsia News Portal*. Access mode: <https://vezha.ua/vse-pochynayetsya-z-turyzmu-na-vinnychchyni-pochaly-rozroblyaty-brend-oblasti-foto/> [In Ukrainian]. [Дядюк К. Все починається з туризму. Вежа: Вінницький інформаційний портал. Режим доступу: <https://vezha.ua/vse-pochynayetsya-z-turyzmu-na-vinnychchyni-pochaly-rozroblyaty-brend-oblasti-foto/>]
- Feldman, O. (2018). *Tourism as a Driver of United Territorial Community Development*. Access mode: <https://www.slideshare.net/olFeldman/ss-125787948> [In Ukrainian]. [Фельдман О. Туризм – як драйвер розвитку ОТГ. Режим доступу: <https://www.slideshare.net/olFeldman/ss-125787948>]
- Gaponenko, G., Parfinenko, A., & Shamara, I. (2019). *Rural Green Tourism*. Sumy: Universytetska Knyha. [In Ukrainian]. [Гапоненко Г. І., Парфіненко А. Ю., Шамара І. М. Сільський зелений туризм: навчальний посібник. Суми: ПФ «Видавництво «Університетська книга»». 2019. 178 с.]
- Gorishevsky, P., Vasiliev, V. & Zinko, Y. (2003). *Rural Green Tourism: the Organization of Hospitality Services*. Ivano-Frankivsk: Misto HB. [In Ukrainian]. [Горішевський П., Васильєв В., Зінко Ю. Сільський зелений туризм: організація надання послуг гостинності. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2003. 148 с.]
- Koval, O. (2019). Five steps for the development of tourism in the community. *National Platform for Small and Medium Business*. Access mode: <https://platforma-msb.org/p-yat-kroktiv-dlya-rozvytku-turyzmu-v-gromadi/> [In Ukrainian]. [Коваль О. П'ять кроків для розвитку туризму в громаді. Національна платформа малого та середнього бізнесу. Режим доступу: <https://platforma-msb.org/p-yat-kroktiv-dlya-rozvytku-turyzmu-v-gromadi/>]
- Kudla, N. (2015). *Rural Tourism: Basics of Entrepreneurship and Hospitality*. Kyiv: Centre for Educational Literature, 2015. [In Ukrainian]. [Кудла Н. Сільський туризм: основи підприємництва та гостинності: навчальний посіб. К.: «Центр учбової літератури», 2015. 152 с.]
- Luzhanskaya, T., Makhlynets, S., & Teblyashkina, L. (2008). *Rural Tourism: History, Present and Prospects*. Kyiv: Kondor. [In Ukrainian]. [Лужанська Т. Ю., Махлинець С. С., Тебляшкіна Л. І. Сільський туризм: історія, сьогодення та перспективи: Навчальний посібник / За редакцією д.г.н. професора Волошина І. М. К.: Кондор, 2008. 385 с.]
- Rayhorod Community (2017). *On approval of the plan of socio-economic development of the Rayhorod united territorial community for 2017-2020*. Access mode: <https://raygorod-otg.gov.ua/plan-socialnoekonomichnogo-rozvitku-rajgorodskoi-otg-08-34-35-02-02-2018/> [In Ukrainian]. [Про затвердження плану соціально-економічного розвитку Райгородської об'єднаної територіальної громади на 2017-2020 роки. Веб-портал Райгородської ОТГ. Режим доступу: <https://raygorod-otg.gov.ua/plan-socialnoekonomichnogo-rozvitku-rajgorodskoi-otg-08-34-35-02-02-2018/>]
- Rayhorod Community (2021). *History of the village of Rayhorod*. Access mode: <https://raygorod-otg.gov.ua/rajgorod-13-32-49-25-01-2017/> [In Ukrainian]. [Історія села Райгород. Веб-портал Райгородської ОТГ. Режим доступу: <https://raygorod-otg.gov.ua/rajgorod-13-32-49-25-01-2017/>]
- Rutinsky, M. & Zinko, Y. (2008). *Green Tourism*. Kyiv: Znannia. [In Ukrainian]. [Рутинський М. Й., Зінко Ю. В. Зелений туризм. К.: Знання, 2008. 271 с.]
- Skrypnyk, V. (2017). *Palace in Voronovitsia*. vn.20minut.ua Access mode: <https://vn.20minut.ua/Podii/palats-u-voronovitsi-300-tisyach-evro-na-remont-i-spagadi-pro-ogolenih-10615680.html> [In Ukrainian]. [Скрипник В. Палац у Вороновиці. Веб-портал vn.20minut.ua. Режим доступу: <https://vn.20minut.ua/Podii/palats-u-voronovitsi-300-tisyach-evro-na-remont-i-spagadi-pro-ogolenih-10615680.html>]
- Ukrainian Union of Rural Green Tourism (2021). Access mode: <https://www.greentour.com.ua> [In Ukrainian]. [Спілка сільського зеленого туризму України. Режим доступу: <https://www.greentour.com.ua>]
- Vasylyiev, V. (ed.). (2018). *Rural Green Tourism – From Separated Estates to Territorial Clusters*. Kyiv: Union of Rural Green Tourism of Ukraine. [In Ukrainian]. [Сільський зелений туризм – від роз'єднаних садів до територіальних кластерів / ГО «Спілка сільського зеленого туризму України» / під ред. В. Васильєва. К. 60 с.]
- Vihrov, M. (2018). Ukrainian village: extinction or evolution. *Ukrainian Week*. September 17, 2018. Access mode: <https://tyzhden.ua/Society/219622> [In Ukrainian]. [Віхров М. Українське село: вимирання чи еволюція. Український тиждень. 17 вересня 2018 р. Режим доступу: <https://tyzhden.ua/Society/219622>]
- Vinnytsia Oblast State Administration (2019). *Green tourism in the Yampil district: we are surprised by what we have*. Access mode: <http://www.vin.gov.ua/news/ostanni-novyny/20874-zelenyi-turyzm-na-yampilshchyni-my-dyvuiemo-tym-shcho-v-nas-ie> [In Ukrainian]. [Зелений туризм на Ямпільщині: ми дивуємо тим, що в нас є / Вінницька обласна державна адміністрація. Режим доступу: <http://www.vin.gov.ua/news/ostanni-novyny/20874-zelenyi-turyzm-na-yampilshchyni-my-dyvuiemo-tym-shcho-v-nas-ie>]
- Vinnytsia Oblast State Administration (2021). *Tourism development program in Vinnytsia region for 2021 – 2027*. Access mode: <http://www.vin.gov.ua/images/doc/vin/ODA/ogoloshenia/programa-turizm2020.pdf> [In Ukrainian]. [Програма розвитку туризму у Вінницькій області на 2021 – 2027 роки / Вінницька обласна державна адміністрація. Режим доступу: <http://www.vin.gov.ua/images/doc/vin/ODA/ogoloshenia/programa-turizm2020.pdf>]

OPPORTUNITIES AND THREATS FOR THE DEVELOPMENT OF AGRIBUSINESS IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF MODERN CHALLENGES

¹Tamara BULYCHEVA, ²Kateryna BUTKALIUK, ³Tetiana GRYNIUK

*National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, Ukraine
¹lilacsky53@gmail.com, ²k-golovaschenko@ukr.net, ³tetyanagrinuk@gmail.com*

Abstract: The current stage of social development puts on the agenda a number of issues and challenges to which agricultural production, being a sensitive sphere of the Ukrainian economy, should respond. Agribusiness has a powerful resource mechanism that will contribute to the further progress of production activities and the implementation of reforms in the countryside. The article examines the current state of agribusiness in Ukraine, outlining a set of traditional and new factors influencing the development of the industry and determining the peculiarities, including innovation, of its current development. Despite the presence of a whole range of economic, social and political problems, the agriculture of Ukraine is developing rapidly. Entrepreneurship within the framework of the global marketing megatrend Super Food for the production of products of predominantly plant origin, in which the concentration of nutrients is very high, can have a significant impact on the development of domestic agribusiness in the future. Ukrainian craft producers are increasingly joining the international Slow Food movement, which is saving the biodiversity of products, recipes and dishes in the world. This opens up opportunities for domestic producers to participate in foreign festivals and further popularize local agricultural products. However, along with an increase in production and in exports, foreign exchange earnings and tax revenues, the following issues are aggravated: strengthening of agricultural logistics in a "pandemic" economy; adaptation of legislation, regulatory framework and technologies in the European Green Deal (EU Green Deal) increasing the social responsibility of agribusiness, its innovativeness, safety, and competitiveness in the domestic and foreign markets. The unstable situation due to the Covid-19 pandemic led to a reduction in acreage and a decrease in demand for fertilizers. There is a reorientation of farming from expensive mineral fertilizers to cheaper analogues; the exhaustive use of soils could lead to their losses in the near future. Threats have been tracked and the main strategic directions for the development of the agribusiness have been identified, which should be guided by to ensure the profitability of enterprises in the long term.

Key words: agribusiness, farms, agricultural machinery, development prospects, COVID-19 pandemic, agroclimatic conditions, European green agreement, agrarian logistics, agrarian science.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2021.86.30-39>

UDC: 338.43.01

Received: June 03, 2021.

Revised: October 25, 2021.

Accepted: October 29, 2021.

МОЖЛИВОСТІ ТА ЗАГРОЗИ ДЛЯ РОЗВИТКУ АГРОБІЗНЕСУ В УКРАЇНІ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ

¹Тамара БУЛИЧЕВА, ²Катерина БУТКАЛЮК, ³Тетяна ГРИНЮК

*Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, Україна
¹lilacsky53@gmail.com, ²k-golovaschenko@ukr.net, ³tetyanagrinuk@gmail.com*

Анотація: Сучасний етап суспільного розвитку висуває на порядок денний низку питань та викликів, на які має реагувати така чутлива сфера економіки України як аграрне виробництво. Саме агробізнес має потужний ресурсний потенціал, що сприятиме подальшому прогресу виробничої діяльності та реалізації реформ на селі. У статті досліджено сучасний стан агробізнесу в Україні. Окреслено низку традиційних і нових чинників його розвитку. Проаналізовано їх вплив на особливості функціонування галузі у сучасних умовах. Незважаючи на наявність цілого комплексу проблем економічного, соціального та політичного характеру, сільське господарство України стрімко розвивається. Виявлено, що, поряд зі зростанням виробництва, збільшенням експорту, валютної виручки та податкових надходжень, загострюються такі питання: посилення аграрної логістики в умовах «пандемічної» економіки; адаптації законодавства, нормативної бази та технологій до Європейського зеленого курсу (EU Green Deal); підвищення соціальної відповідальності агробізнесу, його інноваційності, безпечності, конкурентоспроможності на внутрішньому та зовнішньому ринках. Визначено основні стратегічні напрямки розвитку аграрного комплексу, на які варто орієнтуватись для забезпечення прибутковості підприємств на довготривалу перспективу.

Ключові слова: агробізнес, фермерські господарства, сільськогосподарська техніка, перспективи розвитку, пандемія COVID-19, агрокліматичні умови, Європейська зелена угода, аграрна логістика, аграрна наука.

Постановка проблеми. Наслідком сучасних перетворень в аграрному секторі господарства України є трансформація АПК в агробізнес – нову систему господарювання, орієнтовану на приватну власність і прибуток, реалізовану в умовах ринкового цінотворення, конкуренції, активного застосування новітніх технологій виробництва й управління. Розроблена у суспільній географії концепція агропромислового комплексування недостатньо відображає процеси становлення нових суспільних відносин в аграрному і промисловому секторах на сучасному етапі їх розвитку. Нині у системі міжгалузевої комплексності вкрай важливим є вивчення різноманітних видів прибуткової діяльності, що формуються в аграрній сфері та у пов'язаних з нею дистриб'юторських, логістичних, сервісних та інфраструктурних сегментах господарської діяльності. У сільській місцевості актуалізуються та проявляються нові тенденції адміністративно-управлінського, інвестиційно-інноваційного характеру. Це робить вкрай важливими дослідження аграрного ринку як функціонального середовища агробізнесу з суспільно-географічних позицій.

Процеси становлення агробізнесу в Україні лише входять у сферу інтересів суспільної географії. Проте, ця наука має потужні можливості для обґрунтування шляхів розв'язання багатьох господарських проблем на селі, в тому числі, пов'язаних із формуванням нової територіальної організації аграрного сектора. Це і визначає науковий інтерес суспільно-географічної науки до окреслених аспектів дослідження.

Україна має реально потужні можливості для розвитку аграрного бізнесу через унікально сприятливі природні умови. Держава є значним виробником та експортером багатьох видів сільськогосподарської продукції. Її виробництво є рушійною силою розвитку господарства та зростання добробуту громадян. Проте, за останні декілька років з'явилась низка чинників, які неоднозначно впливають на ефективність функціонування зазначеної сфери, тим самим визначаючи актуальність подальших наукових розвідок.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Попри злободенність визначеної проблематики мусимо визнати, що у науковому середовищі, як і у практичній площині, відсутній єдиний погляд на категорію «агробізнес» та стратегію розвитку останнього з позиції сучасних викликів і необхідності підвищення конкурентоспроможності української сільськогосподарської продукції у світі. Вивченню сучасного стану агробізнесу України, його проблем та перспектив розвитку в різні роки присвятили свої дослідження вчені-економісти: з питань економічного механізму бюджетної підтримки аграрного сектору (Radchenko, 2017), з економіки та організації агропромислових формувань (Khorunzhyi, 2006), засади формування ринку землі та самоадаптації сільських територій

в контексті розвитку аграрної сфери (Melnik et al., 2010), в аспекті обґрунтування інноваційної моделі розвитку аграрного сектору економіки (Sabluk, 2001), аграрна реформа та організаційно-економічні трансформації в сільському господарстві, удосконалення механізму державної підтримки агросектора (Mesel-Veseliak, 2016), загальні питання соціально-економічного розвитку та спеціалізації сільських територій (Orlatyi, 2012), інноваційні трансформації аграрного сектору економіки (Paskhaver, 2009), вирішення стратегічних задач забезпечення продовольчої безпеки країни та конкурентоспроможності агропродовольчого комплексу на зовнішніх та внутрішніх ринках шляхом удосконалення механізмів господарювання та досягнення сталих темпів агровиробництва (Paskhaver, 2009), інституційне забезпечення розвитку і регулювання аграрного ринку (Shpychak, 2007), розробку теоретичних основ трансформації сільського господарства в умовах ринкової економіки, просторового розвитку українського агробізнесу та формування інноваційної моделі функціонування агросектору, нових форм господарювання, проблеми сучасної аграрної політики в аспекті суспільно зумовлених функцій та цінностей (Yurchyshyn, 2007), (Korohodova & Semenov, 2018), узагальнення та систематизація підходів щодо моніторингу агробізнесу України з метою оцінювання його поточного стану та перспектив функціонування в умовах глобалізації та трансформації економіки країни (Pohorielova, 2019), перспективи аграрного сектору економіки в контексті конкурентоспроможності вітчизняної аграрної продукції та зовнішньоекономічна діяльність агробізнесу України; аграрна політика (Kvasha, 2008), світоглядних питань щодо реалізації сталого розвитку територій аграрної спеціалізації (Khvesyk & Isetskyi, 2008) та ін. Теоретико-методологічною основою розробки концепції суспільно-географічного дослідження виробничих процесів в сільському господарстві є праці провідних вчених-географів (Balabanov, 1994; Nahirna & Savchuk, 2014; Oliynyk & Stepanenko, 2003; Palamarchuk & Iazynina, 1983; Pistun, 1997; Mezentsseva & Trusii, 2016; Zahorodnyi, 1985 та інші). Головні аспекти досліджень в різні роки зосереджувалися переважно на питаннях розвитку агропромислової інтеграції, агропродовольчого виробництва та агропродовольчої безпеки, функціонально-компонентної структури АПК, зональності сільського господарства та аграрної функції сільської місцевості і багатьох інших. Вагомість отриманих наукових результатів незаперечна. Значна кількість окреслених проблем актуальні й нині. Проте, потребують подальших досліджень сучасні процеси, пов'язані з адміністративно-територіальною реформою, актуалізацією ринку

землі, трансформацією окремих господарських суб'єктів в системі агробізнесу тощо. Особливої наукової уваги сфера агробізнесу потребує також у зв'язку з низкою нових викликів та загроз, що набули гостроти. Йдеться про «пандемічні» еколого-економічні наслідки господарювання, про продовольчу безпеку, інвестиційно-інноваційні механізми впливу на агробізнес з метою прискорити «вихід» України на регіональні та світові ринки окремих видів сільськогосподарської продукції. Априорі, даний науковий напрям є одночасно як класично традиційним, так і постійно мінливим, що потребує актуалізації багатьох окремих аспектів дослідження.

Мета статті полягає в аналізі стану агробізнесу в Україні в контексті сучасних вимог та викликів, виявленні позитивних та негативних тенденцій його функціонування під впливом різноманітних чинників та визначенні основних стратегічних напрямків розвитку з метою підвищення конкурентоспроможності держави на світовому продовольчому ринку.

Методи дослідження. Здобуття нового знання багато в чому відбувається завдяки правильному застосуванню дослідником наукових методів пізнання, грамотне оперування якими дозволяє всебічно вивчити те чи інше явище, що становить предмет наукового інтересу, визначити його природу, встановити діалектичний зв'язок з іншими явищами та, в кінцевому рахунку, досягти поставленої дослідницької мети у розв'язанні наукової проблеми.

Саме в такому контексті вітчизняний агробізнес є недостатньо дослідженою категорією суспільно-географічної науки. Дослідження проблем його розвитку в Україні є досить актуальним в площинах теорії і практики. З позицій теорії актуальність зумовлюється необхідністю ґрунтовного дослідження відносно нового і багатоаспектного поняття «агробізнес», а також, системи передумов та чинників його формування і розвитку. Зокрема, низки суспільно-географічних чинників: потреби у продукції АПК – місцеві, регіональні, загальнодержавні; рівень соціально-економічного розвитку; НТП; рівень урбанізації і формування систем розселення населення; забезпеченість трудовими ресурсами; рівень розвитку транспортної інфраструктури; відповідність і готовність державного управління та економічної політики. Традиційно важливим є врахування природно-географічних умов та чинників: вплив рельєфу, кліматичних умов, ґрунтового покриву, водних ресурсів на виробничу спеціалізацію сільського господарства, заготівельної і переробної ланок АПК. З позицій географічної науки ґрунтового підходу потребує багатоаспектність структури територіального АПК й агробізнесу – галузева, функціональна, територіальна, організаційно-управлінська.

Інструментом дослідження агробізнесу обрано систему філософських, загальнонаукових та спеціальних методів. Серед філософських методів, який вважається універсальним, був використаний діалектичний. Він дозволив виявити суперечливі

протилежні тенденції у агробізнесовому процесі, зокрема конфлікт інтересів. Так, діяльність агробізнесу зазвичай спрямовується на отримання прибутку, тож вступає у конфлікт інтересів, наприклад, із соціальним розвитком села. Модель агробізнесу у вигляді діяльності, наприклад, фермерських господарств потенційно містить суперечності із корпоративною моделлю агробізнесу тощо.

Конкретизація наукового пізнання агробізнесу відбувалася завдяки застосуванню загальнонаукових методів, які прийнято поділяти на три групи: методи емпіричного дослідження (спостереження, порівняння, вимірювання, експеримент); методи, які застосовуються на емпіричному та теоретичному рівнях досліджень (абстрагування, аналіз та синтез, моделювання); методи теоретичних досліджень (ідеалізація, аксіоматичний метод, гіпотези та припущення, історичний метод, системний підхід) (Ponomarenko, 1999).

Сучасними напрямками розвитку агробізнесу є виробництво та реалізація безпечних, органічних продуктів, а також соціальна підтримка розвитку села. Зазначені сфери спрямовані саме на забезпечення здорового буття людини, що завжди становить певну цінність. Тому об'єктивне підґрунтя мало застосування ціннісного підходу як соціально виправданого нового методу дослідження агробізнесу.

Одним із конкретно-наукових методів дослідження агробізнесу обрано синергетичний. Доцільність його використання при дослідженні становлення та розвитку українського агробізнесу зумовлена тим, що, відповідно до синергетичного тлумачення світу, більшість систем, які існують у природі та суспільстві, належать до систем відкритого типу. Між ними постійно відбувається обмін енергією, речовинною інформацією, а тому для них характерна постійна мінливість і схоластичність (Shatkovska, 2009). Синергетичний метод дозволяє виявити характеристику самоорганізованих систем у стані нестабільності. Вказаний метод застосовувався для дослідження з урахуванням того, що агробізнес має властивості самоорганізації і розглядається як система взаємозв'язків між різними суб'єктами, які можуть мати певну нестабільність; агробізнес перебуває під постійним впливом політичної, економічної, соціальної системи, що визначаються нестійкістю. До інструментарію вивчення агробізнесу були включені такі конкретно-наукові методи дослідження як соціологічний, статистичний, порівняльно-географічний, прогностичний.

Виклад основного матеріалу дослідження. Агробізнес – це локомотив української економіки, який завжди був однією з пріоритетних сфер для зовнішньої та внутрішньої економічного розвитку країни, адже продовольче забезпечення своїх мешканців актуальне завжди. Від оптимального вирішення цього питання залежить як життєздатність та самодостатність суспільства, так і існування великої кількості найрізноманітніших напрямків людської діяльності.

Аграрний сектор є важливою стратегічною галуззю української національної економіки, яка забезпечує продовольчу безпеку та продовольчу незалежність держави, створює для частини сільського населення робочі місця. Незважаючи на певні досягнення у розвитку аграрної сфери, в Україні ще багато питань потребує вирішення. Крім традиційних проблем, що накопичувались роками, додалися нові, безпрецедентні, над вирішенням яких розмірковує весь світ.

До ключових проблем у аграрному секторі України, що потребують нагального вирішення можна віднести: 1) карантинні обмеження, спричинені пандемією COVID-19; 2) зміни клімату і коливання погодних умов та їх вплив на виробництво сільськогосподарської продукції та ринкову кон'юнктуру; 3) адаптація вітчизняного агробізнесу до умов Європейського зеленого курсу (EU Green Deal); 4) стан ринку засобів виробництва для агробізнесу; 5) низький рівень затребуваності результатів аграрної науки; 6) нові споживчі мегатренди; 7) створення преференцій селянам-заробітчанами, що повернулись на малу Батьківщину через пандемію для реалізації власних бізнес-проектів з метою відродження села.

Пандемія, викликана вірусом Covid-19, та пов'язані з нею карантинні заходи, завдають великих економічних збитків практично у всіх галузях господарства України. Не є виключенням і аграрна сфера. Але, вочевидь, агросектор постраждає менше на відміну від інших сфер економіки України, адже базові цінності залишаються незмінними через постійну потребу у продуктах харчування.

В умовах пандемії найбільш відчутні зміни відбуваються у сфері аграрної логістики. Зокрема, тут мають місце такі тенденції як демпінгування цін через простої більшості транспортних засобів внаслідок зменшення завантаженості; зменшення кількості малих та середніх підприємств через банкрутство; підвищення попиту на ремонтні послуги транспортних засобів через невідповідність придбання нових; електронна революція з метою оптимізації логістичних послуг; дотримання санітарних норм, дезінфекція обладнання та транспорту; зростання частки залізничних вантажних перевезень.

Карантин, оголошений у багатьох країнах світу, призводить до подорожчання логістичних ланцюгів. Карантинні вимоги, перевірки вантажів, що надходять в країну, позначаються на швидкості та вартості торгових операцій, що в свою чергу, призводить до падіння внутрішніх цін на сільськогосподарську продукцію на тлі подорожчання логістичного ланцюга. Не виключена загроза закриття транснаціональних коридорів для аграрної продукції.

Через подорожчання морської логістики під час пандемії українські експортери аграрної продукції отримують менше прибутків на ринках Азії. Транспортні компанії підняли ціни на свої послуги приблизно на 40%, збільшивши собівартість продукції, яку Україна постачає морським шляхом в Азійський регіон, зокрема у Китай, Індонезію, Малайзію, Сінгапур, Гонконг, країни Перської затоки.

Пневмонія, що виникає внаслідок дії коронавірусу, стимулює попит на свіжі фрукти. Однак Україні складно конкурувати з іншими країнами-експортерами з дешевою продукцією та більш сприятливим економіко-географічним положенням по відношенню до азійського ринку. Це сильно вплинуло на вітчизняних експортерів, зокрема, яблук, де й без того вартість логістики доходила до 30% (Zanuda, 2020).

Під час карантину мають місце адміністративні заходи, що безпосередньо впливають на сучасний стан вітчизняного агробізнесу. Зокрема, це трансформація каналів та способів реалізації сільськогосподарської продукції. Через заборону на діяльність продуктових ринків для дрібних фермерських та приватних господарств багато ринків збуту втрачено. Внаслідок цього дрібні товаровиробники були позбавлені можливості реалізувати свою продукцію, а споживачі – джерел постачання продовольчих товарів. Дрібні фермери та селяни опинились у скрутному фінансовому становищі. Результатом цього стала бартеризація відносин у сільській місцевості, що вказує на ознаки кризи у галузі. Водночас протягом карантину мало місце підвищення цін на сільськогосподарську продукцію з боку великих торговельних мереж та закупівельних фірм.

Внаслідок подальшого значного зниження доходів населення через втрату роботи, замороження заробітних плат, інфляційних процесів, зменшення кількості суб'єктів виробництва та реалізації сільськогосподарської продукції та інших чинників, пов'язаних із запровадженням карантинних заходів, має місце поступова зміна структури галузі та суттєві зрушення у попиті на продовольчі товари. Спостерігається зниження попиту на групи дорогих товарів з високою доданою вартістю (яловичина, дорогі сири, тепличні овочі тощо) (National Institute for Strategic Studies, 2020).

Пандемія сприятиме, разом з падінням цін на нафту, зниженню цін і на фуражне зерно. Адже вони прямо пов'язані з цінами на енергоносії через етанол, який виробляється з цукрової тростини та кукурудзи. Більшість заводів з виробництва біоетанолу зупинилась через неконкурентноздатність за умов низьких цін на нафту. Щоб запустити заводи з виробництва біоетанолу, треба знизити ціни на кукурудзу, яка є однією з основних зернових культур в Україні (Ivanitskyi, 2021).

Стрімка зміна агрокліматичних умов в Україні, що проявляється у скороченні перехідних періодів, дефіциту вологи в ґрунті, повенях, теплових хвилях тощо, може вплинути на агробізнес у декількох напрямках: по-перше, українські фермери будуть змушені змінювати структуру посівних площ, а селекціонери – розробляти нові гібриди та сорти традиційних культур (пшениці, жита, кукурудзи, соняшника); по-друге, значну частку у структурі агровиробництва буде набирати вирощування нішевих та екзотичних культур; по-третє, стійке землеробство в сучасних кліматичних реаліях неможливе без моніторингу земель сільськогосподарського

призначення за допомогою надійних супутникових даних та їх аналітики.

У зв'язку з глобальним потеплінням, частина регіонів України опинилась біля нижнього порогу субтропічного клімату. Це такі області, як Херсонська, Миколаївська, Запорізька, Одеська. Влітку 2020 року тут почали вирощувати не типові для України культури, такі як спеції (шафран, тим'ян, майоран) та бобові (нут, сорго, рижій). Все більшої популярності набуває вирощування амаранту, еспарцету, коноплі, деяких овочів (батат, бамія, артишок), фруктів, ягід, горіхів. Суттєвою перевагою природних умов України є можливість додавати до високих температур зрошення. Це відкриває необмежені можливості збирання декількох урожаїв на рік. Так, Чернігівська та Сумська області, які до цього часу не вважались особливо привабливими для сільського господарства, тепер демонструють одні з найкращих урожаїв по країні через поєднання двох факторів – підвищеної температури повітря та вологості ґрунтів. Селекціонери Інституту зрошувального землеробства Національної аграрної академії наук впевнені, що Україна повернеться до вирощування бавовнику, оскільки через зміни клімату Херсонська, Одеська, Миколаївська області тепер для цього підходять якнайкраще.

Черговим викликом та посиленням вимог до українського агробізнесу є адаптація законодавства, нормативної бази та технологій до Європейського зеленого курсу (EU Green Deal), згідно з яким Європейський континент повинен стати нейтральним до змін клімату до 2050 року.

Зелений курс був представлений Європарламентом в кінці 2019 року, одним з ключових питань якого є стійка аграрна політика (стратегія від лану до столу). Водночас курс має стимулювати розвиток економіки, покращити здоров'я та якість життя людей. У аграрній частині даний документ посиляється на оновлену стратегію «від ферми до виделки», в українській інтерпретації «від лану до столу», і передбачає до 2030 року скоротити використання небезпечних пестицидів у рослинництві та антибіотиків у тваринництві до 50%, а також розширити частку органічного землеробства до 25% від загального, зменшити використання добрив на 20% та внесення поживних речовин в ґрунт на 50%.

Ці вимоги є потужним викликом вітчизняному агробізнесу, обсяги виробництва якого на 10-50% нижче ніж в тих країнах, які сприймаються як певні орієнтири (Mission of Ukraine to the European Union, 2021).

Україна має певні стартові позиції щодо впровадження Зеленого курсу. Так, ще у 2013 році у Дніпропетровській та Вінницькій областях почали втілюватись проекти з виробництва органічних добрив. Це дало можливість започаткувати деяким агрофірмам екологічно чистий бренд виробництва овочевої продукції Органік-Д (борщовий набір овочів) із значно нижчим за норму вмістом нітратів та пестицидів. В частині впровадження вимог Європейського зеленого курсу підписана

угода з компанією «Сингента» щодо дослідження впливу парникових газів на довкілля, які будуть здійснюватись на цих підприємствах.

Зелений курс є одночасно і викликом, і можливістю перетворити Україну на одного з гарантів світової продовольчої безпеки та країну з диверсифікованим агроекспортом. Важливим кроком до цього стало приєднання держави у березні 2021 року до Глобального партнерства з біоенергетики, стратегічним партнером якого є Продовольча та сільськогосподарська організація ООН (FAO). Така співпраця щодо подальшого розвитку біоенергетики може суттєво вплинути на вирішення кліматичних викликів, зокрема декарбонізацію, продовольчу безпеку та сталий розвиток в цілому. Україна має потужний аграрний потенціал і саме тому галузь біоенергетики є дуже перспективною.

Ключовою умовою для агровиробників є постійна та безперебійна робота техніки. Проте пандемія відчутно вплинула на її дистрибуцію та продаж. І така ситуація склалась в усьому світі.

Через значну зношеність сільськогосподарської техніки у вітчизняних аграрних підприємствах (за різними підрахунками 50-80%), Україна є привабливим ринком для зарубіжних виробників. Найбільша імпортозалежність спостерігається по таких позиціях як: трактори, комбайни, самохідні оприскувачі, плуги, борони, сівалки тощо. Через продовження карантинних заходів актуальною залишається проблема закриття чи обмеження роботи багатьох заводів-виробників сільськогосподарської техніки як в Україні, так і за її межами. Одночасно ускладнюється логістика через затримку на кордонах. В результаті зростають терміни поставок продукції або і, взагалі, унеможливають їх, підвищується вартість комплектуючих. Відсутність у дрібних виробників обігових коштів також негативно позначається на придбанні сільськогосподарської техніки. Скорочення обсягів продажів вітчизняної та імпоротної агротехніки прогнозується на рівні 15-20%. А відтак в нинішній ситуації подальший розвиток отримають лізингові схеми купівлі-продажу сільськогосподарської техніки. (Business.ua, 2020).

Через недостатню фінансову спроможність, дрібні фермери будуть більш вразливими щодо відчуження власної землі та засобів виробництва. Це вплине на подальше посилення монополістичних тенденцій у сільському господарстві. Альтернативою є об'єднання малих фермерських господарств з метою протидії великим агрохолдингам (Hromadskyi Prostir, 2020; Iakovenko, 2020; Agravery.com, 2020).

Захист рослин від шкідників та хвороб є невід'ємною складовою сучасного агровиробництва в Україні, незважаючи на досить широке поширення органічного землеробства у сільському господарстві багатьох країн світу. Для цього використовуються різні види пестицидів, витрати на які поки залишаються однією з суттєвих статей собівартості виробництва продукції рослинництва, що впливає на його прибутковість. Розвиток органічного землеробства в Україні не виключає повну чи часткову відмову від пестицидів. Часто вітчизняні виробники

використовують діючі речовини, які включені до переліку заборонених діючих речовин в ЄС. На жаль від їх використання поки неможливо відмовитись через відсутність конкурентоспроможних аналогів. В Україні поки не ведеться активна робота щодо невикористання препаратів, що несуть загрозу для людей та довкілля.

Суттєву загрозу виробництву безпечної для здоров'я людини споживчої продукції становить засилля фальсифікату на ринку засобів захисту рослин. За різними підрахунками, сьогодні на внутрішньому ринку України 25-30% засобів захисту рослин – це фальсифікат, а там де є сегмент дрібної розфасовки – 90% (Infoindustria, 2021).

Фальсифікат виробляється в основному в середині країни шляхом повторного використання упаковки; поверненням на ринок заборонених та вилучених пестицидів; перепакуванням застарілих отрутохімікатів. Часто не якісні засоби захисту рослин стрімко зростають в ціні.

Дана ситуація потребує нагального вирішення через контроль та регулювання ринку пестицидів, зокрема, шляхом боротьби з контрафактом та неякісною продукцією.

Покращенню стану справ у даній сфері агробізнесу може сприяти відкриття в середині 2018 року у Черкасах наукової платформи світового рівня Науково-дослідного інституту «Інститут здоров'я рослин» (Crop Care Institute). Цей унікальний проект дозволить аграріям будувати свій бізнес на основі іноваційних технологій. Функціонально він поєднав фундаментальні та галузеві дослідження, агробіологічний сервіс та навчально-наукову роботу. Всі розробки тестуватимуть в унікальному демоцентрі, який являє собою комплекс підземних теплиць, фітотронних кімнат та кліматичних камер. Протестовані препарати запускати будуть у виробництво на «Фабриці агрохімікатів». Інститут працюватиме у форматі “Greenchemistry” (зелена хімія) – підхід, який передбачає дбайливе ставлення до природи і максимальне зменшення використання шкідливих компонентів.

Ключове значення для забезпечення продуктивності агровиробництва має стан ринку мінеральних добрив. У 2013 році держава перебувала у першій світовій десятці з випуску азотних добрив і мала шестивідсоткову частку на ринку аміаку. Однак, після 2014 року їх виробництво стало неконкурентноздатним і різко скоротилось. Одночасно значно зросли імпорتنі поставки, переважно з Росії. У 2019 році до російських постачальників мінеральних добрив були застосовані санкції, що призвело до значного скорочення українського ринку. Ситуацію ускладнює ще й той факт, що частина потужностей з виробництва азотних добрив опинилась на тимчасово окупованій території Донбасу.

Нестабільна ситуація в країні призвела до скорочення посівних площ та зниження попиту на добрива. Фермери почали відмовлятися від профілактики ґрунтів та менше використовувати мінеральних добрив. Відбувається переорієнтація

з дорогих мінеральних добрив на більш дешеві аналоги або на добрива тваринного або органічного походження.

Вирішенню питання забезпечення мінеральними добривами може сприяти освоєння українськими хімічними підприємствами технологій випуску добрив наступного покоління – це безбаластні водорозчинні мінеральні добрива, призначені для внесення в ґрунт в процесі поливу або крапельного зрошення. Освоєння цієї швидкозростаючої ніші допоможе Україні забезпечити добривами внутрішній ринок і знову стати їх провідним експортером (Kapitanska & Polianchykov, 2020).

Важливу роль в успішному реформуванні аграрного сектору відіграє галузева наука. Зараз в інтересах агросектору працює понад 11 тисяч науковців (15% загальної чисельності наукових співробітників країни). Аграрний сектор обслуговує державна Українська академія аграрних наук, в складі якої понад 120 наукових установ. Її доповнює добре розвинена система навчальних закладів (Verkhovna Rada of Ukraine, 2019).

Проблема полягає у низькому рівні затребуваності результатів аграрної науки сільськогосподарським виробництвом. Це призводить до погіршення якості її функціонування. Переважання середніх та дрібних фермерських господарств унеможливорює використання сучасних дорого вартісних технологічних та технічних засобів виробництва. Одночасно в агросекторі посилюється тенденція скуповування торговельним, фінансовим та промисловим капіталом корпоративних прав засновників сільськогосподарських підприємств, що веде до відчуження значної кількості угідь із сільськогосподарського виробництва.

Аграрна наука в значній мірі є відірваною від сільськогосподарського виробництва та слабо комерціалізованою через переважання державного фінансування, що суперечить світовому досвіду. У розвинених країнах аграрна наука є найбільш комерціалізованим сектором наукових досліджень.

Певну новизну у розвиток вітчизняного агробізнесу вже сьогодні вносить підприємництво в рамках світового маркетингового мегатренду Superfood, що спеціалізується на виробництві продукції переважно рослинного походження, концентрація корисних речовин в яких дуже висока; це овочі, коріння, насіння, горіхи, листова зелень, ягоди тощо. Найновіший тренд здорового харчування – мікрозелень (мікрогрін), а її вирощування стає популярним видом агробізнесу. Багато видів ягід, овочів та фруктів перейшли зараз у категорію «суперфудів» через свої корисні властивості, а проголошення 2021 року ООН роком овочів та фруктів може ще більше привернути увагу як споживачів, так і аграріїв до важливості цих продуктів в раціоні харчування.

За останні декілька років зросли площі під овочевими та ягідними культурами, а обсяги інвестицій у плодоовочевий сегмент, зокрема у виробництво продукції з високою доданою вартістю (вирощування грибів, зелені, ягід, продукція

закритого ґрунту) прискорюється. Не зважаючи на пандемію коронавірусу, зниження доходів населення та ускладнення логістики, торгівля плодоовочевою продукцією категорії «суперфуд» процвітає. Адже люди переймаються своїм здоров'ям, що є однією з головних причин різкого зростання споживання корисних ягід та фруктів.

В Україні все більшій популярності набувають фермерські продукти, що виготовляються маленькими партіями за індивідуальними рецептами (крафтові продукти), які не тільки цікавіші за смаком, а й здоровіші. В них не додають підсилювачів смаку, барвників чи інших речовин, які в умовах масових виробництв дозволяють здешевити вартість, а тому коштують дорожче.

Розвиток крафтового виробництва зараз активізується, оскільки завжди є споживачі, яких цікавить певна локальна ідентичність, технологічна унікальність та якість продукції, навіть по вищій ціні.

Разом з виробництвом локальної крафтової сільськогосподарської продукції зростає інтерес до українських нішевих продуктів. Все більшого значення набувають поняття простежуваності продукту від лану до столу, географічна адресність походження продукту, безпечність та якість продукції, питання сертифікації продукції за міжнародними стандартами.

Осередки нішових інновацій, які поєднують старовинні традиції та сучасні технології створення корисних для здоров'я продуктів, сформувались майже в усіх регіонах України та охоплюють різноманітні сегменти агробізнесу (виробництво меду, сиру, чаю, амарантової та конопляної продукції тощо). Так, у Київській області започатковано вирощування до недавнього часу в Україні культури чуфи (земляний мигдаль) та виробництво з нього кондитерських виробів. Недалеко від столиці фермери освоїли вирощування лагенарії (декоративний гарбуз) з подальшим виробництвом декоративних світильників та люстр.

Яскравий приклад нішевого бізнесу – компанія «Стодола», що знаходиться у Миколаївській області. Тут не тільки вирощують незвичайні для України овочі: кавуновий огірок, скорцену, рогатий огірок ківано, кольрабі, мангольд, трюфельну картоплю та різноманітні бебі-овочі, а й займаються виготовленням крафтової консервації. У Черкаській області відроджуються старовинні рецепти виробництва хлібців з лободи, кропиви та материнки. Цілющі трав'яні чаї виробляють у Закарпатській області та ще й медове драже за ексклюзивною технологією. У Харківській області почали створювати унікальний косметичний продукт – екологічно чисте мило та шампунь на основі козячого молока на базі науково-експериментальної ферми «Святогірська коза». Сумська область прославилась виготовленням пельменів з м'ясом равлика, так як равликові ферми досі залишаються крафтовим напрямом та вигідною нішею в Україні (Zvierieva, 2020).

Теми українського крафту, ніш та локальних продуктів варті всебічної уваги з метою підтримки

українських агровиробників, підвищення якості продукції, плеканні українських традицій у виробництві нових продуктів.

Зменшенню негативного впливу наслідків карантину, відродженню сільської місцевості, створенню робочих місць, стимулюванню агровиробництва може сприяти вимушене повернення селян-заробітчан з-за кордону та приплив міських жителів, що опанували навички роботи у дистанційних умовах.

Селяни, що виїхали в свій час на заробітки, мають досвід стандартів якості заможного життя, усвідомлення власних реальних потреб, а також у більшості своїй володіють необхідними знаннями та навичками для реалізації власних бізнес-проектів на своїй малій Батьківщині. Такі особи можуть стати лідерами та своїм прикладом вплинути на трансформацію сільського світогляду.

Частина міських жителів, що з метою економії перебралась до своїх домів, вочевидь, залишиться в селі після завершення карантину, адже пандемія коронавірусу прискорила впровадження тенденції дистанційної роботи, а деякими компаніями та їх працівниками було вкладено інвестиції у необхідне обладнання, інфраструктуру, програмне забезпечення, оволодіння новими навичками.

За викликом часу потреба України використовувати найкращий європейський науковий та аграрний досвід була реалізована також в рамках 23-го саміту Україна – ЄС, що проходив 12 жовтня 2021 року у Києві. Ця подія підтвердила прагнення обох сторін розвивати інтеграцію та сприяти співпраці в різних секторах економіки, у тому числі, у галузі науки, торгівлі, екологічної взаємодії; відповідно, попередні досягнення та результати на цьому шляху були схвально сприйняті. Зокрема, привітали започаткування діалогу щодо Європейського зеленого курсу та зеленого переходу України. Сторона ЄС схвалила прагнення України наблизити законодавство до Європейського зеленого курсу та підтвердила свою прихильність у підтримці України у цих зусиллях за допомогою широкого спектру співпраці з міжнародними фінансовими інституціями. Сторона ЄС привітала затвердження Україною Національно визначеного внеску за Паризькою угодою та запропонувала Україні ухвалити довгострокову стратегію низьковуглецевого розвитку, з обов'язковою метою щодо досягнення кліматичної нейтральності не пізніше 2050 року; також було запропоновано впроваджувати реформи, які сприятимуть та прискорюватимуть зелений перехід держави, що має відобразитися у тому числі, на зміцненні позицій агробізнесу, прагматичної взаємодії в науковій сільськогосподарській сфері та екологічній співпраці.

Висновки. На основі аналізу сучасного стану розвитку агробізнесу в Україні виявлено, що його стійкий розвиток у перспективі можливий на основі загальнонаціональної стратегії при активній державній підтримці.

На негативні тенденції щодо розгортання інноваційної діяльності у агробізнесі впливає

низький рівень фінансового забезпечення дрібних виробників, а також недоступність технічних засобів, численне посередництво між виробником та споживачем, непідйомні кредити на придбання засобів виробництва.

Україна все ще не має відкритого доступу на ринок Європейського Союзу з багатьма видами агропродукції, зокрема йдеться про яловичину, свинину та, навіть, картоплю. Розмір квот і мит у даному випадку просто не відіграє важливого значення. Як відомо, з метою розширення експорту необхідно пройти аудит системи контролю; лише після цього Україна з'явиться в переліку держав, з яких дозволений імпорт до ЄС. Цей механізм відповідно, створює можливість сертифікувати на експорт окремі підприємства українського сільськогосподарського ринку.

«Зелений курс», започаткований та підтверджений результатами 23-го саміту Україна – ЄС, є одночасно і викликом, і можливістю перетворити Україну на одного з гарантів світової продовольчої безпеки з диверсифікованим агроекспортом.

Важливою позитивною умовою відродження села взагалі та активізації розвитку агробізнесу, зокрема, є створення для контингенту громадян, що повертаються з «заробітків» і бажають розпочати власну господарську діяльність, необхідних префе-

ренцій, які б стимулювали організацію бізнесу саме в Україні. Такі осередки агробізнесу могли б не лише зменшити негативний вплив наслідків карантину, а й мати довготривалий ефект розвитку сільської місцевості, ставши його каталізатором.

Суттєвий вплив на розвиток вітчизняного агробізнесу може мати підприємництво в рамках світового маркетингового мегатренду Superfood з виробництва продукції переважно рослинного походження, концентрація корисних речовин в яких дуже висока (овочі, коріння, насіння, горіхи, листова зелень, ягоди тощо).

Українські крафтові виробники все активніше долучаються до міжнародного руху Slowfood, який рятує біорізноманіття продуктів, рецептів та страв у світі. Це відкриває вітчизняним виробникам можливості участі у закордонних фестивалях та ще більше популяризувати місцеву сільськогосподарську продукцію. Споживання продукції локальних фермерів позитивно впливає на місцеву економіку. Свої доходи виробники часто інвестують у місцеві громади, покращуючи стан інфраструктури та створюючи робочі місця. При цьому слід використовувати вітчизняний та зарубіжний досвід, враховуючи його специфіку, яка визначається значною динамікою та впливом як традиційних, так і нових чинників.

References:

- Agravery.com (2020). *Ukrainian agricultural holdings are recovering after the fall due to the coronavirus*. Access mode: <https://agravery.com/uk/posts/show/ukrainski-agroholdingi-vidnovluutsa-pisla-padinna-cerez-koronavirus>. [In Ukrainian]. [Українські агрохолдинги відновлюються після падіння через корона вірус / Agravery.com. Режим доступу: <https://agravery.com/uk/posts/show/ukrainski-agroholdingi-vidnovluutsa-pisla-padinna-cerez-koronavirus>]
- Balabanov, G. (1994). The influence of the agro-industrial complex on the social development of the territory. In *Problems of Complex Bevelopment of the Territory* (pp. 147-165). Kyiv, Naukova Dumka. [In Ukrainian]. [Балабанов Г. В. Влияние агропромышленного комплекса на социальное развитие территории / Проблемы комплексного развития территории. Киев: Наукова думка, 1994. С. 147-165.]
- Business.ua (2020). *The deficit suggested: the market for agricultural machinery has shrunk significantly under pandemic restrictions*. Access mode: <https://business.ua/uk/defitsit-naviyalo> [Дефіцит навіяло: ринок сільгосптехніки в карантин значно скоротився / Веб-портал Business.ua. Режим доступу: <https://business.ua/uk/defitsit-naviyalo>]
- Hromadskyi Prostir (2020). *Quarantine as a push to unite small farmers and work together to find solutions*. Access mode: <https://www.prostir.ua/?news=karantyn-yak-poshtovh-dlya-objednannya-malyh-fermeriv-i-spilnoho-poshuku-rishen> [In Ukrainian]. [Карантин як поштовх для об'єднання малих фермерів і спільного пошуку рішень / Громадський Простір. Режим доступу: <https://www.prostir.ua/?news=karantyn-yak-poshtovh-dlya-objednannya-malyh-fermeriv-i-spilnoho-poshuku-rishen>]
- Iakovenko, R. (2020). Quarantine as a mechanism for monopolization of agriculture. *Narodne Slovo*. Access mode: <https://bit.ly/2CVHDIJ>. [In Ukrainian]. Яковенко Р. Карантин як механізм монополізації сільського господарства / Народне слово. Режим доступу: <https://bit.ly/2CVHDIJ>]
- Ianitskyi, A. (2021). Grain is more important than oil: what awaits agriculture after quarantine? *Hromadske TV Web Portal*. Access mode: <https://hromadske.ua/posts/zerno-vazlivish-za-naftu-sho-chekaye-silске-gospodarstvo-pislya-karantynu> [In Ukrainian]. [Яніцький А. Зерно важливіше за нафту: що чекає сільське господарство після карантину / Громадське телебачення: веб-портал. Режим доступу: <https://hromadske.ua/posts/zerno-vazlivish-za-naftu-sho-chekaye-silске-gospodarstvo-pislya-karantynu>]
- Infoindustria (2021). *Is the pesticide market in Ukraine regulated?* Access mode: <https://infoindustria.com.ua/chi-vregylovano-runok-pestitsidov-v-ukraini> [In Russian]. [Чи врегульовано ринок пестицидів в Україні? / Инфоиндустрия. [Режим доступа]: <https://infoindustria.com.ua/chi-vregylovano-runok-pestitsidov-v-ukraini>]
- Kapitanska, O., & Polianchykov, S. (2020). Starting fertilizers - strategic management of plant nutrition. *In-furrow.in.ua*. Access mode: [In Ukrainian]. [Стартові добрива – стратегічне управління системою живлення / In-furrow.in.ua. Режим доступу: <https://in-furrow.in.ua/about-us/>]

- Khorunzhyi, M. (2006). Capitalization of agriculture and modern state agricultural policy. *Agricultural Economy*, 7, 64-67. [In Ukrainian]. [Хорунжий М. Капіталізація сільського господарства та сучасна державна аграрна політика. Економіка АПК. 2006. № 7. С. 64-67.]
- Khvesyk, M., & Isetskyi, A. (2008). *Food Security of Ukraine*. Kyiv: NAS of Ukraine. [In Ukrainian]. [Хвесик М. А., Ісецький А. С. Продовольча безпека України. К.: РВПС НАН України, 2008. 160 с.]
- Korohodova, O., & Semenov, V. (2018). Ukrainian agribusiness: principles of spatial development based on transnationalization processes. *Economic Bulletin of Kyiv Polytechnic Institute*, 15, 165-172. [In Ukrainian]. [Корогодова О. О., Семенов В. Ф. Засади просторового розвитку українського агробізнесу з урахуванням процесів транснаціоналізації // Економічний вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». 2018. № 15. С. 165-172.]
- Kvasha, S. (2008). WTO and the priorities of agricultural economics. *Agricultural Economy*, 5, 4-9. [In Ukrainian]. [Кваша С. М. СОТ та пріоритети аграрної економічної науки // Економіка АПК. 2008. № 5. С. 4-9.]
- Melnyk, L., Makarenko, P., & Melnyk, L. (2010). Factors influencing the profitability of agricultural enterprises. *Agricultural Economy*, 6, 83-86. [In Ukrainian]. [Мельник Л. Ю., Макаренко П. М., Мельник Л. Л. Фактори впливу на прибутковість аграрних підприємств // Економіка АПК. 2010. № 5. С. 83-86.]
- Mesel-Veseliak, V. (2016). Improving the efficiency of agricultural production. *Agricultural Economy*, 6, 17-22. [In Ukrainian]. [Месель-Веселяк В. Я. Підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва // Економіка АПК. 2016. № 12. С. 17-22.]
- Mezentseva, N., & Trusii, O. (2016). *Geography of the Agrarian Industrial Complex*. Kyiv, Kyiv University Publishing House. [In Ukrainian]. [Мезенцева Н. І., Трусій О. М. Географія аграрно-промислового комплексу: навч.-метод. посіб. К.: ВПЦ «Київський університет», 2016. 92 с.]
- Mission of Ukraine to the European Union (2021). *European Green Deal*. Access mode: <https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/en/2633-relations/galuzeve-spivrobitnictvo/klimat-yevropejska-zelena-ugoda>
- Nahirna, V., & Savchuk, I. (2014). Possible threats to agriculture in Ukraine from the standpoint of environmental safety. *Economy of Ukraine*, 2(627), 71-83. [In Ukrainian]. [Нагірна В. П., Савчук І. Г. Можливі загрози сільському господарству України з позицій екобезпеки // Економіка України. 2014. Вип. 2. № 627. С. 71-83.]
- National Institute for Strategic Studies (2020). *Regarding urgent measures to support small farms*. Access mode: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-04/fermerski-gospodarstva.pdf> [In Ukrainian]. [Concerning urgent measures to support small farms and farms. Режим доступу: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-04/fermerski-gospodarstva.pdf>]
- Oliyynyk, Y., & Stepanenko, A. (2003). *Social Development of the Villages and Rural Areas*. Kyiv, Obrii. [In Ukrainian]. [Олійник Я. Б., Степаненко А. В. Соціальний розвиток села і територій сільського типу: Навч. посібник К.: ВГЛ Обрії, 2003. 128 с.]
- Orlatyi, M. (ed.) (2012). *Rural social infrastructure: modern state and prospects*. Kyiv, Ukragropromproduktivnist, State Statistics Service of Ukraine, National Academy of the President of Ukraine. [In Ukrainian]. [Соціальна інфраструктура села: сучасний стан та перспективи: монографія / Укр. НДІ продуктивності АПК, Держ. служба статистики України, Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; [авт.-упоряд.: М. К. Орлатий та ін.; за ред. М. К. Орлатого]. К.: НДІ «Укragropromproduktivnist», 2012. 249 с.]
- Palamarchuk, M., & Iazynina, R. (1983). Specialized agro-industrial complexes and methodological foundations of their economic and geographical research. *Geography and natural resources*, 4, 12-19. [In Russian]. [Паламарчук М. М., Язынина Р. А. Специализированные агропромышленные комплексы и методические основы их экономико-географического исследования // География и природ. ресурсы. 1983. №4. С. 12-19.]
- Paskhaver, B. (ed.) (2009). *Challenges and ways of agri-food development*. Kyiv, Institute of Economics and Forecasting. [In Ukrainian]. [Виклики і шляхи агропродовольчого розвитку / Пасхавер Б. Й., Шубравська О. В., Молдаван Л. В. та ін.; за ред. акад. УАН Б.Й.Пасхавера; НАН України; Інститут економіки та прогнозування. К., 2009. 432 с.]
- Pistun, M. (1997). *Geography of agro-industrial complexes*. Kyiv, Lybid. [In Ukrainian]. [Пістун М. Д. Географія агропромислових комплексів. Київ: Либідь, 1997. 198 с.]
- Pohorielova, T. (2019). Statistical aspects of agribusiness monitoring of Ukraine. *Bulletin of Socio-Economic Research*, 69(1), 58-67. Doi: 10.33987/vsed.1(69).2019.58-67 [In Ukrainian]. [Погорелова Т. В. Статистичні аспекти моніторингу агробізнесу України // Вісник соціально-економічних досліджень. 2019. № 1. С. 58-67.]
- Ponomarenko, L. (1999). How to prepare and defend a dissertation for a degree. Kyiv: Higher Attestation Commission of Ukraine. [In Ukrainian]. [Пономаренко Л. А. Як підготувати і захистити дисертацію на здобуття наукового ступеня. Методичні поради. К.: Редакція «Вищої атестаційної комісії України», 1999. 80 с.]
- Radchenko, O. (2017). Budget 2017: mechanisms and instruments for agricultural support. *Agro-business.com.ua*. Access mode: <http://agro-business.com.ua/agro/pytannia-bukhhalterii/item/1774-mekhanizm-ta-instrumenty-pidtrymky-silskoho-hospodarstva-zhidno-z-biudzhetom-na-2017-rik.html> [In Ukrainian]. [Механізм та інструменти підтримки сільського господарства згідно з бюджетом на 2017 рік. Agro-business.com.ua. Режим доступу: <http://agro-business.com.ua/agro/pytannia-bukhhalterii/item/1774-mekhanizm-ta-instrumenty-pidtrymky-silskoho-hospodarstva-zhidno-z-biudzhetom-na-2017-rik.html>]
- Sabluk, P. (2001). *Agrarian Economy and Politics in Ukraine: The Results of the Past and a Look into the Future. Volume 1*. Kyiv, Institute of Agrarian Economy. [In Ukrainian]. [Саблук П. Т. Аграрна економіка і політика в

Україні: підсумки минулого і погляд у майбутнє. К.: ІАЕ УААН. 2001. Т.1. 380 с.].

Shatkovska, G. (2009). Synergetics as a method of studying complex open systems. *Collection of scientific works of Ogiienko Kamyanets-Podilsky National University. Pedagogical Series, 15*, 331-334. [In Ukrainian]. [Шатковська Г. І. Синергетика як метод дослідження складних відкритих систем. Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія:Педагогічна. 2009. Вип. 15. С. 331-334]

Shpychak, O. (2007). Real assessment of the economic condition of the agro-industrial complex of Ukraine as a necessary precondition for its exit from the crisis. *Agricultural Economy, 5*, 26-30. [In Ukrainian]. [Шпичак О.М. Реальна оцінка економічного стану АПК України як необхідна передумова виходу його з кризи // Економіка АПК. 2007. № 5. С. 26-30.]

Verkhovna Rada of Ukraine (2019). *Strategy of innovative development of Ukraine – 2030*. Access mode: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2019-%D1%80#Text> [In Ukrainian]. [Стратегія інноваційного розвитку України на період до 2030 року. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2019-%D1%80#Text>].

Yurchyshyn, V. (2017). Some generalizations and problems of modern agrarian policy. *Agricultural Economy, 4*, 12-18. [In Ukrainian]. [Юришин В. В. Деякі узагальнення і проблеми сучасної аграрної політики // Економіка АПК. 2017. № 4. С. 12-18.]

Zagorodnyi V. (1985). Features of rural settlement in the Kyiv Dnieper region. In *Economic Geography of the Development of Production and Settlement in the Kyiv Dnieper Region* (pp. 38-46). Kyiv, Kyiv State Polytechnic Institute. [In Ukrainian]. [Загородний В. В. Особенности сельского расселения в Киевском Приднпровье / Экономико-географические аспекты развития производства и расселения в Киевском Приднпровье: Сб. науч. трудов. К.: КГПИ, 1985. С. 38-46.]

Zanuda, A. (2020). Coronavirus, quarantine and drought: will Ukraine have bread this year? *BBC News Ukraine*. Access mode: <https://www.bbc.com/Ukrainian/Features-52441162> [In Ukrainian]. [Коронавірус, карантин та посуха: чи буде Україна з хлібом цього року? Веб-портал BBCNews Україна. Режим доступу: <https://www.bbc.com/Ukrainian/features-52441162>]

Zvierieva, K. (2020). Local, niche and kraft products shaping tastes in Ukraine. *Agri-Gator*. Access mode: <https://agri-gator.com.ua/2020/10/30/lokalni-nishovi-ta-kraftovi-produkty-formuiut-smak-ukrainy-kateryna-zvierieva/?fbclid=IwAR2E3GiJy8FZ41JFHzggsIp4jE6gnEKZjTLKpvmVJEjCglSIjyQIxY8Yi4> [In Ukrainian]. [Зверева К. Локальні, нішеві та крафтові продукти формують смак України. Веб-портал Agri-Gator. Режим доступу: <https://agri-gator.com.ua/2020/10/30/lokalni-nishovi-ta-kraftovi-produkty-formuiut-smak-ukrainy-kateryna-zvierieva/?fbclid=IwAR2E3GiJy8FZ41JFHzggsIp4jE6gnEKZjTLKpvmVJEjCglSIjyQIxY8Yi4>]

PUBLIC SPACES OF ZHYTOMYR: A PLACE THAT ENCOURAGES RESIDENTS TO GO OUT TO THE CITY

¹Natalia PROVOTAR, ²Nadiia OHIICHUK

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

¹provotarnat@ukr.net, ²nadya.ogijchuk@gmail.com

Abstract: The article presents an analysis of participatory urban planning practices in the context of their impact on providing the city with advanced high-quality public spaces. The case of the Heroes of the Heavenly Hundred Square in Zhytomyr shows the positive impact of urban activism on improving the quality of abandoned public space by means of its reconstruction.

The assessment of the quality and the use of the Heroes of the Heavenly Hundred Square after the reconstruction was conducted on the basis of calculations of indices specifying an intensity of use and, in particular, social use, duration of stay of visitors, variety of use and users, and time variety of use. The indices were calculated based on the data collected during the structured observation. The results demonstrate that the square is characterized by a moderate level of intensity of social interaction, high level of intensity, variety and time diversity of use, as well as very high level of user diversity index. Eight areas by the location of different types of square visitors activities have been identified according to the results of observations and surveys; in particular, it is revealed that the areas of chess tables, a cafe, playground and various benches are in the greatest demand in the square. The inclusive accessibility, comfort and safety of the square after its reconstruction are analyzed. It was found that the high social intensity of the Heroes of the Heavenly Hundred Square use show its sacredness for citizens as a place of memory, a place of identity formation, a place that attracts visitors, and a place that encourages Zhytomyr residents to go out to the city.

The study of the impact of urban activism on improving the quality of the abandoned public space (the Heroes of the Heavenly Hundred Square in Zhytomyr) contributes to the discourse on modern transformations of public spaces in the cities of post-socialist countries.

Key words: city, public spaces, square, integrated development, urban activism, Zhytomyr.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2021.86.40-52>

UDC: 911.3

Received: October 04, 2021.

Revised: November 17, 2021.

Accepted: November 19, 2021.

ПУБЛІЧНІ ПРОСТОРИ ЖИТОМИРА: МІСЦЯ, ЯКІ СПОНУКАЮТЬ МЕШКАНЦІВ ВИХОДИТИ В МІСТО

¹Наталія ПРОВОТАР, ²Надія ОГІЙЧУК

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

¹provotarnat@ukr.net, ²nadya.ogijchuk@gmail.com

Анотація: У статті представлено аналіз процесів партисипативного міського планування в контексті їхнього впливу на забезпечення міста сучасними якісними публічними просторами. На прикладі скверу Героїв Небесної Сотні у Житомирі показано позитивний вплив міського активізму на підвищення якості занедбаного публічного простору засобами його реконструкції.

Оцінка якості та використання скверу Героїв Небесної Сотні після реконструкції здійснена на основі розрахунків індексів інтенсивності використання та соціального використання, тривалості перебування відвідувачів, різноманітності використання та користувачів, часової різноманітності використання. Для обрахунків індексів використано дані, зібрані під час структурованого спостереження. Визначено, що для скверу характерні середній рівень інтенсивності соціальної взаємодії, високий рівень інтенсивності, різноманітності та часового різноманіття використання, дуже високий рівень індексу різноманітності користувачів. За результатами спостережень та опитування визначено, що найбільшим попитом у сквері користуються зони столиків гри у шахи, кав'ярня, дитячий майданчик та різноманітні лавки, виділено вісім ареалів за локалізацією різних видів активностей відвідувачів скверу. Проаналізовано інклюзивну доступність, комфортність та безпечність скверу після його реконструкції. Виявлено, що висока соціальна інтенсивність використання скверу Героїв Небесної Сотні свідчить про його сакральне значення для містян як місця пам'яті, місця формування ідентичності, місця, що приваблює відвідувачів, місця, яке спонукає мешканців Житомира виходити в місто.

Ключові слова: місто, публічні простори, сквер, інтегрований розвиток, міський активізм, Житомир.

Вступ. Міста потребують людиноорієнтованого планування, яке забезпечуватиме сталий їх розвиток. Останні десять років в українських містах відбуваються суттєві трансформації у сфері міського планування та управління. Це стосується і міста Житомир. З 2018 року стратегічним документом, що визначає просторові та змістові напрямки його розвитку, є створена Концепція інтегрованого розвитку Житомира до 2030 року. В її основу покладені європейські концепції інтегрованого розвитку, визначені Лейпцизькою хартією «Міста Європи на шляху сталого розвитку». Як концепція планування розвитку міста, інтегрований розвиток передбачає інтеграцію міського управління, бізнесової діяльності та потреб громади, інтеграцію між усіма рівнями міського управління та збалансований розвиток із залученням інвестицій в економіку міста (The concept..., 2019).

З 2015 року Україна приєдналася до виконання Цілей сталого розвитку та проекту німецького товариства міжнародного співробітництва Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH «Інтегрований розвиток міст в Україні». Місто Житомир є одним з шести міст України, що розробили та впроваджують концепцію інтегрованого розвитку. До розробки Концепції інтегрованого розвитку Житомира до 2030 року було залучено вісім тис. мешканців міста. В ній сформовано шість пріоритетів розвитку: ефективне місто на основі розвитку конкурентоспроможної економіки; інноваційне місто на основі розвитку людського капіталу, інфраструктури та управління через впровадження нових підходів та технологій; активне місто із створенням середовища для самореалізації та змістовного дозвілля; комфортне місто; зелене місто; інклюзивне місто (The concept..., 2019). Приєднання Житомира до проекту має на меті вирішити ряд першочергових проблем його розвитку: забезпечити жителів нормальним безбар'єрним пересуванням в межах міста, якісними публічними просторами та нормальними житловими умовами. Зокрема, стратегічним завданням у концепції визначено створення та збереження якісних публічних просторів міста (The concept..., 2019).

Теоретико-методологічні основи дослідження.

Публічний простір є однією із сцен повсякденних практик містян. Ще з античних часів «агора» або міська площа була місцем для вільного формування громадської думки, соціальної комунікації, залучення громадян до політичних процесів. Нині публічний простір є важливою категорією розуміння міського способу життя та ідентичності мешканців міста. В певному сенсі, публічні простори є індикаторами якості життя населення. Ключовими ознаками, що роблять публічні простори успішними, називають доступність, залучення людей до активностей, комфортність та позитивний образ, а також «товариськість», коли через зустрічі людей забезпечується зростання соціальної взаємодії

(Whyte, 2000). Доступність публічних просторів проявляється у фізичному, візуальному та економічному аспектах.

Ознаками якісних міських публічних просторів є, насамперед, доступність для всіх мешканців незалежно від статі, національності, віку чи рівня доходів (з іншого боку, доступність публічних просторів для всіх, може створювати певні небезпеки – призводити до контактів із безхатьками, активними прохачами милостині, «неформалами», до сутичок тощо) (Mezentsev & Mezentseva, 2017), безпечність у різних сенсах, безбар'єрність, як врахування інтересів користувачів різного віку, статі, соціального статусу, фізичних обмежень, комфортність для спілкування, прояву творчості, рекреації в сенсі благоустрою, зручне розташування. Безпека у публічних просторах оцінюється за трьома складовими: фізична, транспортна та соціальна. Зокрема, під соціальною безпекою розуміють власне відчуття безпеки.

Чим менше людей використовують публічні простори, тим менше стимулів у муніципальній владі створювати нові та підтримувати існуючі. Втрата публічних просторів є однією із причин «затухання публічного життя» та комунікабельності в суспільстві (Lopes et al., 2012). Таким є песимістичний погляд на функціонування публічних просторів у містах. З іншого боку, під тиском мешканців міст спостерігається повернення традиційних форм міських публічних просторів – фермерських ринків, антикварних ярмарок, кінотеатрів під відкритим небом (Gehl, 2001). Висловлюється думка і про те, що публічні простори міст знаходяться не в стані занепаду, а навпаки – диверсифікації їх форм (Worpole & Knox, 2007). Адже публічний простір має бути гнучким і реагувати на соціальні зміни, а нові форми суспільного життя потребують нових публічних просторів (Worpole & Knox, 2007). Трансформації публічних просторів відбуваються під лозунгами «місто для людей», «місто, придатне для життя». Вони орієнтовані на молодий середній клас, пріоритетами якого є креативність, цивілізованість та модність і передбачають вимоги до візуального дизайну, відсутність незаконних вуличних торговців та інфраструктури розваг (Kalyukin et al., 2015).

Публічні простори українських міст комерціалізуються, зокрема і в контексті відновлення, реконструкції, ревіталізації, розвитку туризму, відповіді на потребу та вподобання міських жителів (Mezentseva & Palchuk, 2016). При цьому комерціалізація міських публічних просторів може стати одним із основних чинників соціального виключення із публічного простору такою ж мірою, як і встановлені правила та норми поведінки, що диктуються групою більшості (Gryshchenko, 2016). Приватизація публічних просторів одночасно є як наслідком, так і причиною їх втрати і поширення міської фрагментації (Lopes et al., 2012).

Чим нижча якість конкретного публічного простору, тим менша його популярність, а отже відвідуваність. Таким чином занедбаність публічного простору стає однією з причин його втрати. Публіка відмовляється використовувати занедбаний, не-комфортний, непривітний простір на користь приватного простору, який подібний до публічного (Gehl, 2007). Під якісними публічними просторами розуміють вдало розташовані із дизайнерським оформленням атрактивні (привітні) простори, які змушують жителів міст частіше залишати їхні замські будинки (Gehl, 2001, 2007; Neal & Ogum, 2009). Аби парк був наповненим і живим протягом дня, треба мати широке функціональне різноманіття користувачів (Jacobs, 1993). Отже, комерціалізація, «б'ютифікація» (оформлення клумб, встановлення скульптур, оновлення вуличних меблів, оформлення тематичних зон), доместикація (запровадження моделі поведінки відвідувачів ідентичної до певних елементів поведінки у приватному просторі, використання предметів домашнього декору), «європеїзація» здійснюють суттєвий вплив на інтенсивність використання відкритих публічних просторів (Mezentseva & Palchuk, 2016).

Успішні парки, сквери поєднують чотири елементи у своєму дизайні: розмаїття пропозиції, центрування (наявність центру – точки зупинки, кульмінацію), сонячне світло, огороження. За таких умов, як правило, вони не часто мають конкурентів у вигляді інших публічних просторів (Jacobs, 1993).

Мінливе функціонування парків може набувати екстремальних форм (Jacobs, 1993). Тому на забезпеченість та якість публічних просторів суттєво впливає партисипативний підхід до міського планування (Mezentsev et al., 2020). Залучення громадськості до прийняття рішень щодо функціонування публічних просторів приводить до того, що мешканці більшою мірою ідентифікують себе зі створеними чи оновленими публічними просторами (публічні простори стають «їхніми»), відчують відповідальність за них (Bernaciak et al., 2018). Тобто, партисипативний підхід до міського планування сприяє підвищенню відповідальності, взаєморозумінню, підвищує легітимність рішень (Michels & De Graaf, 2010).

Однак, в українських містах мешканці жителі в основному є «спостерігачами», а не «активними гравцями» у міському управлінні. В останнє десятиліття соціальні мережі стимулювали громадянський (міський) активізм та сприяли самоорганізації громадян з метою захисту своїх інтересів в контексті міських змін (Mezentsev et al., 2017). Проте, міський активізм у містах України поза партисипативним бюджетуванням має епізодичні прояви, зумовлені «малими ініціативами» окремих творчих колективів, підприємців, а не стратегічним планом просторового розвитку громади (Malchykova, 2021). Місцеві ініціативи, як правило, спрямовані на задоволення потреб місцевих громад щодо підвищення якості повсякденного життя, зокрема, оновлення публічних просторів (Mezentsev et al.,

2017). Тому створення або оновлення існуючих публічних просторів має здійснюватись лише із залученням механізмів партисипативного управління, щоб забезпечити місто реально необхідним громаді функціональним наповненням (Malchykova, 2021).

Кожен міський парк має певну специфіку у своєму функціонуванні, тому його варто розглядати як окремий кейс, що не надається до узагальнення (Jacobs, 1993). Саме тому, **метою** даного дослідження є оцінка якості та ефективності функціонування скверу Героїв Небесної Сотні у місті Житомир після його реконструкції, яка була ініційована мешканцями міста та здійснювалась на засадах партисипативного міського планування відповідно Концепції інтегрованого розвитку Житомира до 2030 року. Дослідницькими завданнями були визначні наступні: проаналізувати процес міського активізму щодо підвищення якості одного з публічних просторів міста Житомир – скверу Героїв Небесної Сотні, здійснити оцінку якості та ефективності функціонування відновленого на засадах партисипативності публічного простору міста після його реконструкції.

Методика дослідження та дані. Дослідження якості публічного простору Житомира – скверу Героїв Небесної Сотні – передбачало аналіз інклюзивної доступності, комфортності та безпечності, оцінку якості та інтенсивності використання скверу після його реконструкції, здійсненої на засадах партисипативного міського планування відповідно Концепції інтегрованого розвитку Житомира до 2030 року. Для аналізу та оцінки було використано методи анкетного опитування та структурованого спостереження.

Опитування було здійснене шляхом онлайн-анкетування в соціальній мережі Facebook. Розроблена анкета включала питання, згруповані у три блоки: рівня задоволення/не задоволення ревіталізацією скверу; щодо використання скверу у повсякденних практиках містян; щодо віку, статі та сфери зайнятості відвідувачів.

Структуроване спостереження проводились сім днів з 11 по 17 серпня 2020 року та включало чотири часові періоди від ранішнього до нічного часу доби. Вранці спостереження проводилося з 7 до 9 години, в обід – з 11 до 13 год., після обіду – з 15 до 17 год. і ввечері – з 19 до 21 год. В результаті спостережень було здійснено збір даних для подальшого їх аналізу, зокрема, про кількість відвідувачів скверу, кількість груп та спільнот, що перебувають у публічному просторі, тривалість їх перебування, часову різноманітність використання скверу впродовж доби, перелік активностей користувачів публічного простору та їх статево-вікову різноманітність.

Для аналізу зібраних даних був використаний метод GPSI – Good Public Space Index, який оцінює здатність ефективного функціонування публічного простору. Ефективність публічного простору оцінювалась за п'ятирівневою шкалою: значення індексу 0-0,20 – дуже низький; 0,21-0,40 – низький; 0,41-0,60 – середній; 0,61-0,80 – високий; 0,81-1,0 –

дуже високий.

GPSI – це сума змінних індексів, які розраховуються за наступними формулами:

1. Індекс інтенсивності використання (IU) – відношення кількості відвідувачів публічного простору за один день спостережень до найбільшої кількості відвідувачів за день у період спостережень:

$$IU = \frac{\text{кількість відвідувачів}}{\text{найбільша кількість відвідувачів}}$$

2. Індекс інтенсивності соціального використання (ISU) – відношення середньої кількості людей, які знаходяться у групах (за одну групу осіб вважаються дві або більше людей, які залучені до однієї активності) до найбільшої кількості відвідувачів у групах:

$$ISU = \frac{\text{середня кількість відвідувачів у групах}}{\text{найбільша кількість відвідувачів у групах}}$$

3. Індекс тривалості перебування відвідувачів (PDS) – відношення середньої тривалості перебування відвідувачів публічного простору (у хвиликах) до найдовшої:

$$PDS = \frac{\text{середня тривалість перебування, хв.}}{\text{найдовша тривалість перебування, хв.}}$$

4. Індекс часової різноманітності використання (TDU) – відношення видів активностей, які відбуваються за один період спостереження у публічному просторі, до загальної кількості видів активностей у публічному просторі за весь період спостережень у певні часові проміжки проведення спостережень. Змінна визначається за допомогою методу індексу різноманітності Сімпсона (Simpson's Diversity Index).

$$\text{Simpson's Diversity Index} = 1 - D$$

$$D = \frac{N(N-1)}{\text{загальне } n(n-1)}, \text{ де}$$

n - кількість видів активностей за один період спостережень;

N – загальна кількість видів активностей за весь період спостережень

5. Індекс різноманітності використання (VoU) – змінна розраховується за допомогою індексу різноманітності Сімпсона за даними кількості різноманітних видів активностей у публічному просторі.

6. Індекс різноманітності користувачів (DoU) – групування користувачів на основі віку та статі. Змінна розраховується за допомогою індексу різноманітності Сімпсона за даними про вік і стать відвідувачів публічного простору.

Результати дослідження. У Житомирі є ряд прикладів вдалих реновацій публічних просторів: відбудована набережна вздовж річки Тетерів, реконструйований Бульвар, пішохідна вулиця Михайлівська та сквер Героїв Небесної Сотні. Необхідність реконструкції скверу Героїв Небесної Сотні на перетині вулиць

Б. Лятошинського та Небесної Сотні в Житомирі була викликана кількома причинами: територія була не привабливою для відвідувачів з точки зору відпочинку, тому що весь фонд (лавки, покриття, зелені насадження) був зношеним; територія була криміногенною через скупчення безхатченків, людей з асоціальною поведінкою (досить часто тут розпивали спиртні напої тощо), циган. Сквер був великим, старим і невпорядкованим. Поштовхом до рішучіших дій невдоволеної станом речей громадськості міста стала публікація мешканкою Житомира відео, в якому сквер було показано у справжньому жалюгідному стані. Після цієї резонансної події на ім'я міського голови було подано звернення мешканців міста з вимогами встановити у сквері відеонагляд, нічне освітлення, заборонити «сумнівним організаціям» годувати там асоціальних осіб, заборонити вживання спиртних напоїв тощо. Департаментом містобудування та земельних відносин Житомирської міської ради було проведено відкритий конкурс на кращу пропозицію благоустрою території скверу на розі вулиць Небесної Сотні та Лятошинського з розміщенням об'єкту торгівлі загальною площею до 150 кв. м. та обрано проєкт реконструкції.

Сквер Героїв Небесної Сотні відкрили у червні 2019 року. Реконструкція тривала більше року, а її вартість складала 5,5 млн грн, для чого з міського бюджету у вигляді субвенції на соціально-економічний розвиток було виділено 986 тис. грн, а також знайдено спонсорів заходу. Після реконструкції з врахуванням побажань мешканців Житомира у сквері було встановлено нове освітлення, повністю замінені лавки, асфальтне покриття замінили на тротуарну плитку, було встановлено систему автоматичного поливу і водопостачання, зведено громадську вбиральню, дитячий майданчик із гумовим покриттям, розміщено смітники (рис. 1). На території скверу по-особливому були висаджені зелені насадження, щоб сквер завжди був у яскравих кольорах від весняного періоду до глибокої осені. Тут є велопарковка, столи для шахів, «сонячне дерево» для підзарядки гаджетів, оригінальний фонтан.

Після реконструкції Сквер Героїв Небесної Сотні уособлює в собі унікальність та багатофункціональність. Головною перевагою скверу як публічного простору міста є *інклюзивна доступність*: відсутність сходинок на шляху, рівність покриття пішохідних доріжок, наявність тактильної навігації для людей із порушеннями зору, понижень на пішохідних переходах, що забезпечує можливості для проведення дозвілля для представників різних груп населення незалежно від віку, статі, стану здоров'я.

Відсутність елементів простору, які можуть призвести до отримання травм, рекламних конструкцій, карнизів на рівні зросту людини, велика заповненість людьми в теплу пору року та вечірній час, вісім встановлених камер нічного відеонагляду та постійний патруль поліції роблять публічний простір *фізично та соціально безпечним* для відвідувачів.

Рис. 1. Сквер Героїв Небесної Сотні в м. Житомир після реконструкції
(фото Н. Проватар, 2021 р.)

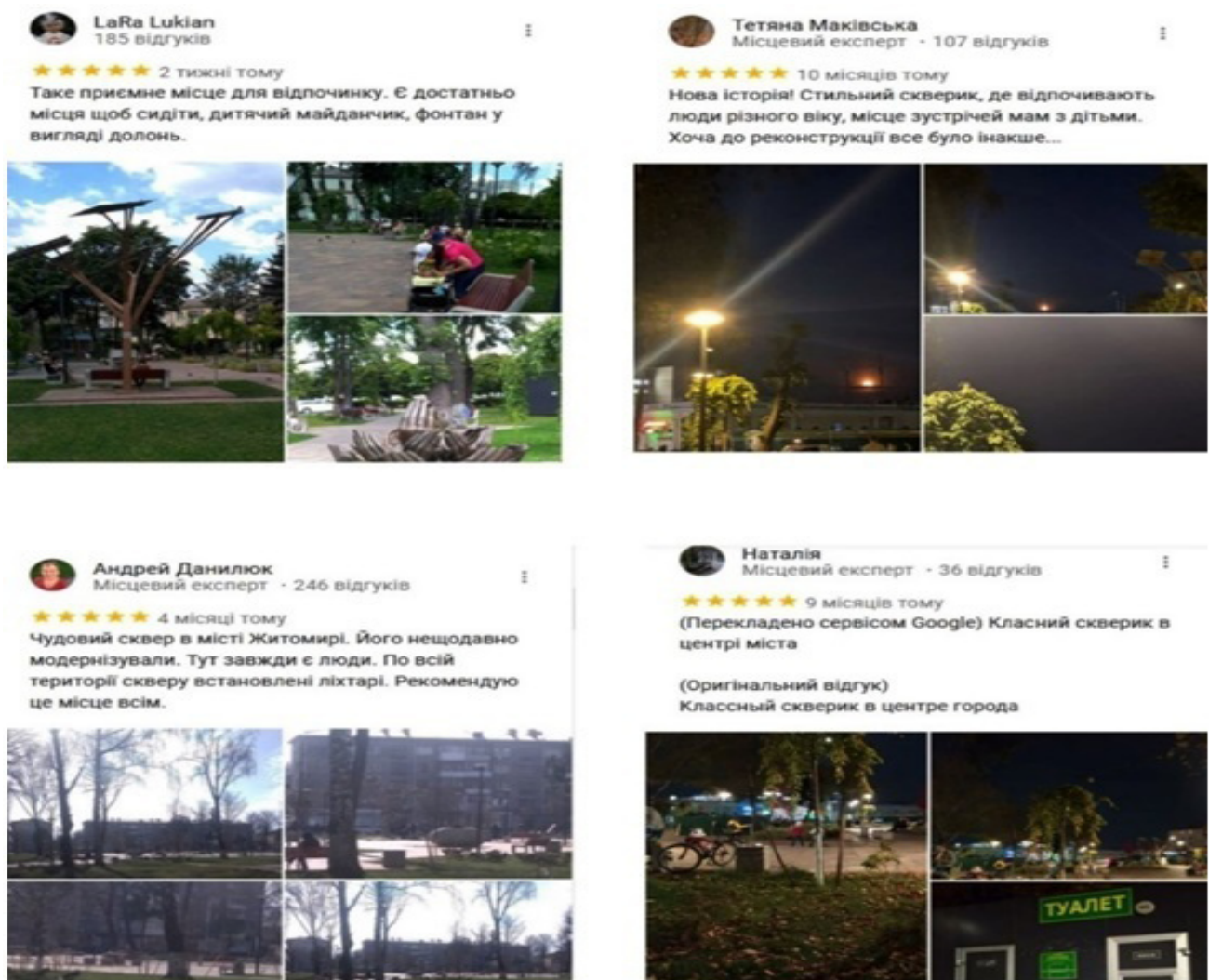

Рис. 2. Скріншоти відгуків мешканців Житомира про реконструйований сквер Героїв Небесної Сотні з міських сайтів

Інтенсивність використання (IU) скверу Героїв Небесної Сотні

IU = 0,633

Інтенсивність соціального використання/взаємодії (ISU) скверу Героїв Небесної Сотні

$$\text{ISU} = 0,561$$

Тривалість перебування осіб (PDS) у сквері Героїв Небесної Сотні

PDS = 0.650

Таблиця 4

Часова різноманітність використання (TDU) скверу Героїв Небесної Сотні

Час доби	Кількість відвідувачів, осіб							n	n-1	N(n-1)
	Понеділок	Вівторок	Середа	Четвер	П'ятниця	Субота	Неділя			
Погода	<i>хмарно</i>	<i>похмуро</i>	<i>сонячно</i>	<i>сонячно</i>	<i>сонячно</i>	<i>хмарно</i>	<i>сонячно</i>			
Ранок	7	8	8	9	10	9	8	59	58	3422
Обід	10	9	9	8	12	10	10	68	67	4556
Після обіду	11	10	10	8	11	11	9	70	69	4830
Вечір	11	10	10	10	13	12	8	74	73	5402
Всього								271	270	73170
Загальне $n(n-1) = 18210$										
								$D = 0,248$		
								Simpson index = 0,752		

Таблиця 5

Різнорманітність використання (VoU) скверу Героїв Небесної Сотні

Активності відвідувачів/дії	Загальна кількість, n	N-1	N(N-1)
Прогулянка наодинці	30	29	870
Прогулянка з дитиною	622	621	386262
Спілкування з друзями/компанією	1056	1055	1114080
Прогулянка/спілкування сім'єю	491	490	240590
Розмова по телефону	295	294	86730
Вигул домашнього улюбленця	86	85	7310
Заняття спортом	10	9	90
Сидіння на лавках, на траві	1621	1620	2626020
Читання	1	0	0
Фотографування	22	21	462
Катання на роликах/скейті/велосипеді/самокаті	116	115	13340
Прослуховування музики	26	25	650
Відвідування кав'ярні/шоуруму	264	263	69432
Відвідування центру подології	15	14	210
Транзитне перетинання простору	4727	4726	22339802
Загальна кількість	9382	9381	88 012 542
Загальна кількість $n(n-1)$	26 885 848		
$D =$	0,305		
Simpson index	0,695		

Таблиця 6

Різнорманітність користувачів(DoU) скверу Героїв Небесної Сотні

Вік, років	Загальна кількість, n	N(N-1)
Жінки		
0-5	356	126380
6-15	1476	2177100
16-35	1412	1992332
36-60	1104	1217712
понад 60	758	573806
Чоловіки		
0-5	404	162812
6-15	1250	1561250
16-35	1222	1492062
36-60	816	665040
понад 60	584	340472
Загальна кількість (N)	9382	
N-1	9381	88 012 542
Загальна кількість $n(n-1)$	10 308 966	
$D =$	0,117	
Simpson index	0,883	

За період спостережень в публічному просторі не було помічено асоціальної поведінки відвідувачів, агресії у відношеннях між відвідувачами, прикладів поведінки, яка може бути небезпечною для інших.

83% респондентів на запитання «Чи задоволені станом скверу після реконструкції?» відповіли, що дуже задоволені (рис. 2), 13% – не зовсім задоволені, лише 2% – зовсім не задоволені.

Отже, повне оновлення скверу для більшості містян є вдалим, хоча є ті, хто повною мірою не задоволені реконструкцією скверу. Ключовими недоліками публічного простору більшість респондентів назвали відсутність спеціально облаштованих місць для пікніку, спортивного майданчика, альтанок або критих павільйонів у негоду, облаштованих територій для виходу собак, велосипедних доріжок та непрацюючий фонтан.

Новий вигляд, образ скверу Героїв Небесної Сотні змінив сприйняття простору для 65% опитаних, для 11% нічого не змінилося, а 23% відповіли, що їм важко відповісти на дане питання.

Зручність публічного простору також виявляється у наявності публічної зарядної станції. Таким чином, нова інфраструктура міста передбачає нові рішення, позбавляючи міських жителів проблеми з підзарядкою пристроїв. У сквері Героїв Небесної Сотні є можливість поспілкуватися, просто посидіти на різних за своєю конструкцією вуличних меблях, почитати, погуляти з дитиною на майданчику, відвідати кафе, поїсти за столиком, пограти в шахи тощо. Тобто, для нього характерне значне різноманіття активностей.

У таблиці 1 наведено дані щодо кількості відвідувачів скверу Героїв Небесної Сотні протягом тижня у чотири часові періоди: ранок, обід, після обіду на вечір, які були отримані в результаті проведення структурованих спос-

тережень, а також результати обрахунків інтенсивності використання публічного простору. Дані свідчать про те, що найулюбленішим часом для відвідування в літню пору є часовий проміжок з 11 до 13 год. та з 15 до 17 год.

Індекс інтенсивності використання публічного простору має високий рівень. Це пояснюється його розташуванням у центральній частині міста поряд з пішохідною вулицею Михайлівською, Житнім ринком та ТРЦ (рис. 3), тобто основними комерційними об'єктами.

Після реконструкції основними відвідувачами скверу Героїв Небесної Сотні є наймані працівники/ці та державні службовці/иці (по 30%), домогосподарі/ки, студенти/тки (по 13%), школярі/ки та приватні працівники/ці (по 10%).

Досить значний розрив спостерігається між використанням скверу у ранішній час в порівнянні з вечірнім, що викликане, зокрема, транзитним використанням публічного простору вранці. Це підтверджують визначені основні напрямки руху людських потоків у публічному просторі, які свідчать про високу інтенсивність його використання у центральній та периферійній частинах з боку проїжджої частини (рис. 4).

За даними таблиці 2 здійснено аналіз соціального використання/взаємодії публічного простору. Найвища інтенсивність соціального використання скверу Героїв Небесної Сотні характерна для ранкового та після обіднього часових проміжків, де індекс інтенсивності соціального використання складає 0,561 та свідчить про середній рівень показника. Як правило, відвідувачі перебувають у публічному просторі в компанії друзів, родичів або прогулюючись з дитиною. Наявність соціальних груп у публічному просторі свідчить про те, що сквер Героїв

Рис. 3. Комерціалізована територія поряд із сквером Героїв Небесної Сотні у м. Житомир (фото Н. Проватар, 2021 р.)

Небесної Сотні – відкритий публічний простір, який є місцем зустрічі та комунікації містян.

У таблиці 3 наведено дані про середній час перебування відвідувачів у сквері Героїв Небесної Сотні у період спостережень. Індекс PDS вказує на високий показник, хоча існують деякі відмінності у різний час доби. Так, зранку тривалість перебування не перевищує 45 хвилин, а у обідній та після обідній час відвідувачі затримуються довше.

Індекс часової різноманітності використання скверу Героїв Небесної Сотні складає 0,752 і класифікується як високий. На основі спостережень, можна зробити висновок, що відвідувачі, як правило, використовують сквер для прогулянок та транзитного руху у будь-який час доби.

За зібраними в результаті спостережень та вимірів даними таблиці 5 можна визначити основні види діяльності у міському публічному просторі. Варто виділити три найбільш активні види діяльності – це спілкування з друзями/компанією, сидіння на лавках, на траві, транзитне використання скверу. Висока ефективність та доступність публічного простору є причиною того, що містяни обирають сквер для відпочинку та проведення дозвілля. Однак, пасивність дій відвідувачів (сидіння, розмови) значно переважає над активними, як катання на велосипедах, заняття спортом та ін. Індекс різноманітності використання (VoU) скверу Героїв Небесної Сотні становить 0,695 і є високим.

Під час спостережень у сквері Героїв Небесної Сотні була зібрана та проаналізована інформація про різноманітність користувачів міського публічного простору (таблиця 6), на основі якої визначено індекс різноманітності, що є дуже високим і дорівнює 0,883.

Отже, для скверу Героїв Небесної Сотні у місті Житомир при середньому значенні GPSI 0,695 характерні:

- *середній рівень* індексу інтенсивності соціальної взаємодії;

- *високий рівень* індексів інтенсивності використання, тривалості перебування відвідувачів, використання часового різноманіття та різноманітності використання;

- *дуже високий рівень* індексу різноманітності користувачів.

За результатами анкетного опитування та структурованого спостереження у сквері Героїв Небесної Сотні були зроблені ряд висновків:

1. Міським публічним простором користуються всі соціальні групи мешканців, але основною групою споживачів є молоді пари з дітьми, пенсіонери, відвідувачі з домашніми улюбленцями (собаками) та школярі. Крім основних груп відвідувачів скверу, можна виділити групи нерегулярних відвідувачів й стигматизованих категорій містян: безхатьки, прохачі милостині, молодіжні компанії, представники інших субкультур (художники, музиканти, скейтери), а також туристи.

2. У 41% опитаних частота відвідування публічного простору складає 1-2 рази на тиждень.

Відвідувачі, які щоденно бувають у сквері, не перевищують 9%, 37% відвідують сквер зрідка (один раз на півроку), 11% опитаних перебували тут лише один раз. Більше половини респондентів (53%) у використанні публічного простору не мають регулярності, 23% відвідують сквер переважно у будні дні, 19% проводить в ньому час у вихідні дні і 5% – у святкові дні. Найбільша відвідуваність скверу спостерігається вдень. Зокрема, 59% опитаних відвідує публічний простір з 11 до 16 год.

На питання про місце проживання і його розміщення відносно скверу 39% опитаних відповіли, що мешкають в межах 30-хвилинної доступності від скверу, а 32% респондентів проживають в радіусі пішохідної доступності.

3. Сквер Героїв Небесної Сотні інтегрований у мережу пішохідних доріжок та головної пішохідної вулиці Михайлівської, систему громадського транспорту. Шлях до публічного простору є зрозумілим для пересічного жителя міста й не вимагає надмірних зусиль для подолання. Саме тому переважна більшість респондентів (57%) віддає перевагу добиратися до скверу пішки, 30% – користуючись громадським транспортом, 11% респондентів користується власним транспортом і лише незначний відсоток (1%) – велосипедом.

4. Сквер приваблює відвідувачів різноманітним та універсальністю. Перш за все, сквер виступає «ареною» повсякденних практик містян: близько 33% використовують його для прогулянок з друзями, компанією, сім'єю, дитиною, відпочинку, споглядаючи природу та людей довкола, 14% опитаних надають перевагу прогулянкам наодинці, 9% – прослуховуванню музики, 19% користується закладами харчування, 3% використовують публічний простір для ділових зустрічей.

5. Планувальним центром скверу є фонтан «Лотос Небесної Сотні» та інтелектуальна зона. Пішохідні алеї та інші композиційні елементи спроектовані відносно центральної планувальної точки. На території парку можна виділити вісім ареалів за локалізацією різних видів активностей відвідувачів (рис. 5):

- ареал навколо фонтану присвяченого Героям Небесної Сотні, що символізує єдність та взаємодопомогу і є популярним місцем для фотографування;

- ареал інтелектуальної зони – це територія, яка обладнана специфічними вуличними меблями для настільних ігор в шахи. У дні зі сприятливими погодними умовами переважно в літній період року тут відпочивають і розважаються пенсіонери. Облаштування зони для гри в шахи сприяє не тільки залученню публічного простору у шахові турніри між збірними командами різних міст (так, наприклад, 8 червня 2020 року на території скверу відбувся матч з залученням збірних команд Києва та Житомира), але також є точкою притягання відвідувачів. Містяни використовують цю зону під час обідньої перерви, відпочинку чи роботи;

- ареал дитячого майданчика – територія, яка є найактивніше використовуваною зоною впродовж

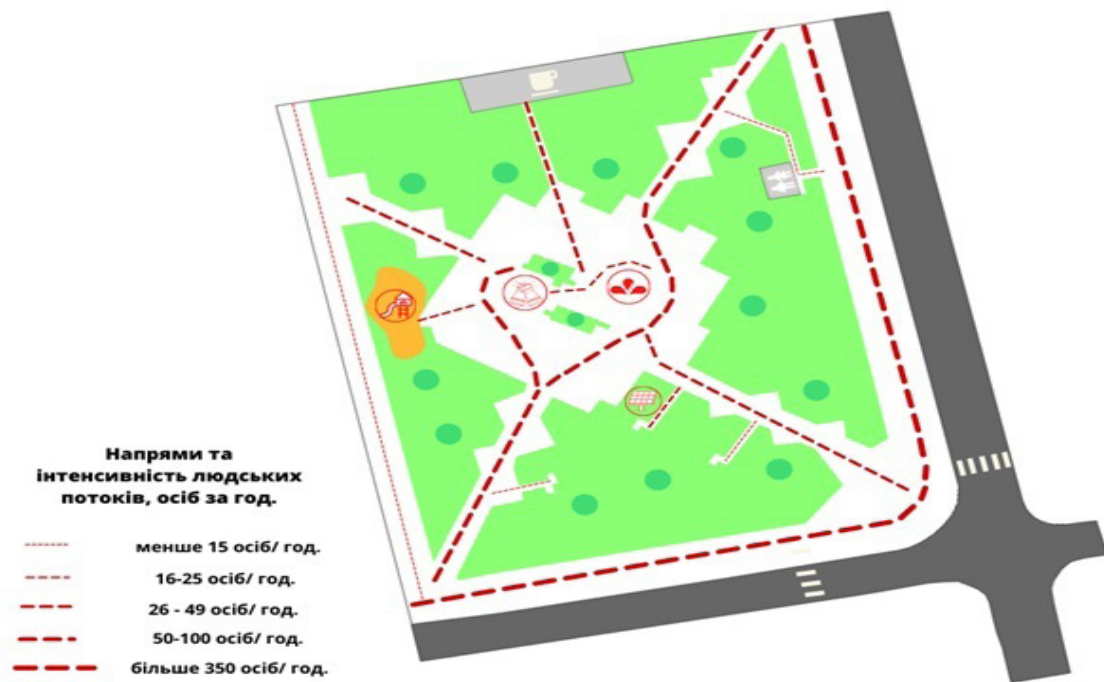

Рис. 4. Напрями та інтенсивність людських потоків у сквері Героїв Небесної Сотні у м. Житомир

Рис. 5. Ареали скверу Героїв Небесної Сотні у м. Житомир за локалізацією різних видів активностей відвідувачів

дня та навіть у вечірній час доби. Це безпосередній результат відчуття безпеки, як у світлий так і темний період доби. Містяни почуваються соціально захищеними завдяки патрульному режиму та нічним камерам відеонагляду, високій людності місця;

- ареал підзарядної станції на сонячних батареях, найактивнішими користувачами якого є молоді люди та молодіжні компанії;

- ареал кафе, шоуруму та медичного центру. Після ревіталізації у сквері Героїв Небесної Сотні яскраво виражені процеси комерціалізації. До періоду реконструкції у сквері була лише одна кав'ярня. З часом ревіталізація публічного простору, його «б'ютифікація» вплинули на суттєве збільшення кількості відвідувачів і, відповідно, кількість закладів комерціалізації зростає: відкрився центр подології, шоурум, чайний клуб «Donruet». Розміщена тут кав'ярня «Іжакова хата» користується попитом у відвідувачів скверу та має високу рейтингову оцінку серед кав'ярень Житомира (рис. 6). При цьому спроба комерціалізувати публічний простір є досить вдалою. Власне, заклади розташовуються у периферійній частині скверу, одночасно не захаращуючи простір, але стимулюючи відвідувачів залишатися на довгий час. Основними споживачами послуг є молоді люди, зрідка пенсіонери. Так, 19% опитаних відповіли, що часто відвідують кав'ярню та шоурум;

- ареал прогулянкових доріжок, що облаштовані лавками, шезлонгами, сміттєвими урнами. Використання пішохідних доріжок, як транзитної зони, здійснюється школярами, працівниками закладів та установ, що знаходять у радіусі пішохідної доступності. Зокрема, серед опитаних респондентів 37% використовують публічний простір транзитом;

- ареал зелених насаджень – це зона, що використовується менш активно, порівняно з іншими, хоча обмежувальні знаки на території відсутні. Через озеленення відносно молодого віку відвідувачі скаржаться на недостатню кількість тіні у теплу пору року. Незначна кількість відвідувачів користується

газонами для вигулу домашніх улюбленців (собаки, домашні кролики);

- велопаркінг є зручним місцем для паркування велосипедів і користується попитом, адже облаштованих місць для паркування в центральній частині Житомира катастрофічно не вистачає.

Найбільшим попитом у сквері користуються зони столиків гри у шахи, кав'ярня та дитячий майданчик та різноманітні лавки для відпочинку.

Висновки з проведеного дослідження.

Одним із ключових положень соціально-просторового підходу до вивчення публічних просторів міст є визнання їх еволюції: старі форми публічних просторів можуть зникати, а натомість створюються нові, або трансформуватись з часом (Neal, 2010). Дослідники міських публічних просторів постсоціалістичних країн висловлюють думку про «європеїзацію» як один із видів трансформацій публічних просторів (Kalyukin et al., 2015). Мешканцями міст «європеїзований» міський публічний простір уявляється відкритим, з вільним доступом для таких як вони, з потенціалом для взаємодії і спілкування, «цивілізованим» (Mezentseva & Palchuk, 2016). Це передбачає підвищення вимог до доступності, функціонального використання, візуального дизайну, впровадження нової моделі споживання та норм поведінки в публічних просторах (Kalyukin et al., 2015). Аналіз еволюції зелених публічних просторів периферійної частини Києва підтвердив визначальний вплив соціального середовища на їх трансформацію в контексті «європеїзації» та важливу роль місцевих ініціатив, активних дій згуртованих мешканців і їх співпраці із бізнес-структурами як рушійної сили змін (Mezentseva et al., 2019). Дослідження впливу міського активізму на підвищення якості занедбаного до реконструкції публічного простору міста Житомир – скверу Героїв Небесної Сотні, є долученням до дискурсу щодо сучасних трансформацій публічних просторів у містах постсоціалістичних

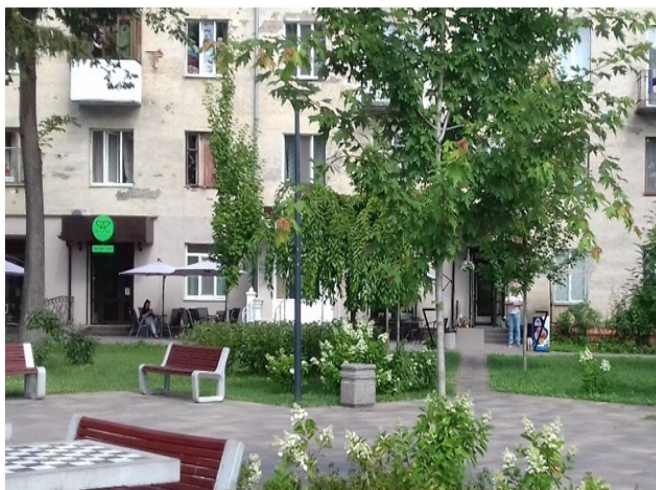

Рис. 6. Комерціалізація скверу Героїв Небесної Сотні у м.Житомир
(фото Н. Проватар, 2021 р.)

країн. Воно підтвердило, що публічні простори Житомира зазнають трансформацій та інтенсивно змінюються. Поштовхом до позитивних змін стала реалізація Концепція інтегрованого розвитку Житомира до 2030 року. Долучення мешканців Житомира до міського планування на засадах партисипації позитивно вплинуло на благоустрій міста та підвищення якості його публічних просторів. Вони відроджуються, реставруються та інтенсивно використовуються. Насамперед, це стосується центральної частини міста і, зокрема, скверу Героїв Небесної Сотні, де прояв міського активізму завершився вдалою реконструкцією скверу.

Для публічних просторів Житомира, зокрема скверу Героїв Небесної Сотні, характерна комерціалізація, одомашнення, «б'ютифікація» та «європеїзація». Вони позитивно оцінюються відвідувачами скверу, яких найбільше приваблює можливість спілкування, відпочинку, долучення до інтелектуальних ігор та естетичне задоволення.

Дослідження якості та інтенсивності використання реставрованого скверу Героїв Небесної Сотні показало, що за розрахованим індексом якості публічного простору GPSI середнє значення класифікується до високого рівня. Для скверу характерні середній рівень індексу інтенсивності соціальної взаємодії, високий рівень індексів інтенсивності використання, тривалості перебування відвідувачів, використання часового різноманіття та різноманітності використання, дуже високий рівень індексу різноманітності користувачів. За результатами спостережень та опитування визначено, що найбільшим попитом у сквері користуються зони столиків гри у шахи, кав'ярня, дитячий майданчик та різноманітні лавки. Отже, висока соціальна інтенсивність використання скверу Героїв Небесної Сотні свідчить про сакральне значення скверу для містян як місця пам'яті, місця формування ідентичності, місця, що приваблює відвідувачів, місця, яке спонукає мешканців Житомира виходити в місто.

References:

- Bernaciak, A., Rzeńca, A., & Sobol, A. (2018). "New" public urban space: citizens' initiatives in participatory budgeting in Katowice, Łódź and Poznań. *Miscellanea Geographica – Regional Studies on Development*, 22(4), 197-202. Doi: 10.2478/mgrsd-2018-0028.
- Gehl, J. (2001). *New City Spaces*. Copenhagen, The Danish Architectural Press.
- Gehl, J. (2007). Public spaces for a changing public life. In C. W. Thompson, & P. Travlou (eds.). *Open Space: People Space*. Taylor & Francis.
- Gryshchenko, M. (2016). Urban public space as an object of sociological study. *Herald of Taras Shevchenko National University of Kiev. Sociology*, 1, 31-38. [In Ukrainian]. [Грищенко М. Публічний простір міста як об'єкт соціологічного дослідження // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія. 2016. Вип. 1. С. 31-38]
- Jacobs, J. (1993). *The Death and Life of Great American Cities*. New-York.
- Kalyukin, A., Borén, T., & Byerley, A. (2015). The second generation of post-socialist change: Gorky Park and public space in Moscow. *Urban Geography*, 36(5), 674-695. Doi: 10.1080/02723638.2015.1020658.
- Lopes, M., Cruz, S. S., & Pinho P. (2012). The Changing Publicness of Urban Spaces. In *European Symposium on Research in Architecture and Urban Design*. Access mode: https://www.researchgate.net/profile/Miguel_Lopes11/publication.
- Malchykova, D. (2021). Participatory budgeting practices and civic activism for urban space renovation: the case of Kherson. *Ekonomichna ta Sotsialna Geografiya / Економічна та соціальна географія*, 85, 38-48. Doi: 10.17721/2413-7154/2021.85.38-48.
- Mezentsev, K., & Mezentseva, N. (2017). Modern transformations of Kyiv public spaces: prerequisites, manifestations and specifics. *Human Geography Journal*, 22, 39-46. Doi: 10.26565/2076-1333-2017-22-07 [In Ukrainian]. [Мезенцев К., Мезенцева Н. Сучасні трансформації публічних просторів Києва: передумови, прояв та специфіка // Часопис соціально-економічної географії. 2017. Вип. 22. С. 39-46. Doi: 10.26565/2076-1333-2017-22-07].
- Mezentsev, K., Neugebauer, C., & Mezentseva, N. (2017). Civil Society. In I. Brade, C. S. Neugebauer (eds.). *Urban Eurasia. Cities in Transformation* (pp. 275-282). Berlin: DOM publishers.
- Mezentsev, K., Provotar, N., & Palchuk, M. (2020). Public spaces through the lens of participatory urban planning – the case of Kyiv. *Ukrainian Geographical Journal*, 2(110), 30-37. Doi: 10.15407/ugz2020.02.030 [In Ukrainian]. [Мезенцев К. В., Провотар Н. І., Пальчук М. В. Публічні простори через призму партисипативного міського планування – приклад Києва // Український географічний журнал. 2020. Вип. 2 (110). С. 30-37. Doi: 10.15407/ugz2020.02.030].
- Mezentseva, N., & Palchuk, M. (2016). Urban public spaces: understanding through the prism of foreign discourse. *Ekonomichna ta Sotsialna Geografiya*, 76, 19-26. Doi: 10.17721/2413-7154/2016.76.19-26 [In Ukrainian]. [Мезенцева Н., Пальчук М. Публічні простори міст: осмислення через призму зарубіжного дискурсу // Економічна та соціальна географія. 2016. Вип. 76. С. 19-26. Doi: 10.17721/2413-7154/2016.76.19-26].
- Mezentseva, N., & Palchuk, M. (2018). Open public spaces of Kyiv in the context of socio-spacial approach. *Ekonomichna ta Sotsialna Geografiya*, 80, 18-27. Doi: 10.17721/2413-7154/2018.80.18-27 [In Ukrainian]. [Мезенцева, Н. І., Пальчук, М. В. Відкриті публічні простори Києва в контексті соціально-просторового підходу // Економічна

та соціальна географія. 2018. Вип. 80. С. 18-27. Doi: 10.17721/2413-7154/2018.80.18-27].

Michels, A., & De Graaf, L. (2010). Examining Citizen Participation: Local Participatory Policy Making and Democracy. *Local Government Studies*, 36(4), 477-491.

Neal, Z. (2010). Seeking common ground: three perspectives on public space. *Urban Design and Planning*, 163(2), 59-66.

Neal, Z., & Orum, A. (eds.). *Common ground? Readings and Reflections on Public Space*. (2009). New York: Routledge.

The concept of Untegrated development of Zhytomyr until 2030 (2019). [In Ukrainian]. [Концепція інтегрованого розвитку Житомира до 2030 року. 2019. 258 с.].

Whyte, H. W. (2000). *How to Turn a Place Around. A Handbook for Creating Successful Public Spaces*. Projects for Public Space Inc.

Worpole, K., & Knox, C. (2007). *The Social Value of Public Spaces*. New York: Joseph Rowntree Foundation.

NATURAL AND CULTURAL HERITAGE OF UKRAINE: EXPERIENCE OF THEMATIC STUDY AND ATLAS ELECTRONIC MAPPING

Kateryna POLYVACH

*Institute of Geography of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine
kateryna.polyvach@gmail.com*

Abstract: The article considers the main methodological approaches to the thematic study of natural and cultural heritage (NCH) and the results of their implementation in the electronic atlas "Population of Ukraine and its natural and cultural heritage". The structure and content of the two thematic blocks of the Atlas in the composition of 37 maps is built in such a way as to cover all the variety of definitions that characterize the spheres of nature and culture heritage in Ukraine. Based on the developed methodological approaches, for the first time in Ukraine, cultural and landscape zoning of the country's territory at the macro level was performed, in the taxonomic system of which 14 cultural and landscape regions and 52 cultural and landscape macroregions were identified. For the purposes of mapping natural heritage, a no official definition of this term has been developed, the typology of objects has been determined, a database of existing and promising objects and territories with their coordinate reference has been formed, and several relevant maps have been created. The problem of a huge number of potential objects of cultural heritage mapping (over 100 thousand) in the process of forming the data base was solved by not considering necropolis historical monuments, most commemorative plaques, and some minor buildings in the complexes of monuments and by reflection, mainly monuments of national (partially, local) significance. The Atlas has significantly expanded the composition of functional categories of cultural heritage by integrating a wide range of cultural and natural, tangible and intangible, movable and immovable heritage by separate research areas. The result of this work are maps of ethnocultural, religious, scientific, and technical heritage. These are the first in Ukraine specialized maps of similar topics and scope, which constitute the scientific novelty of the Atlas, allow to significantly expand the subject field of research NCH, and can contribute to the introduction into scientific practice of new categories of heritage. For the first time in Ukraine, based on collected, systematized, thorough and comprehensive information, a holistic picture of the country's NCH is shown.

Key words: cultural heritage, natural heritage, electronic atlas, mapping.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2021.86.53-66>

UDC: 504 (477)

Received: October 04, 2021.

Revised: November 18, 2021.

Accepted: November 23, 2021.

ПРИРОДНА ТА КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ: ДОСВІД ТЕМАТИЧНОГО ВИВЧЕННЯ ТА АТЛАСНОГО ЕЛЕКТРОННОГО КАРТОГРАФУВАННЯ

Катерина ПОЛИВАЧ

*Інститут географії Національної академії наук України, Україна
kateryna.polyvach@gmail.com*

Анотація: У статті розглянуто основні методичні підходи до тематичного вивчення природної та культурної спадщини (ПіКС) та результати їх впровадження у електронному Атласі «Населення України та його природна і культурна спадщина». Структура і зміст двох тематичних блоків Атласу ПіКС у складі 37 карт побудована таким чином, щоб охопити все розмаїття понять, що характеризують природно-заповідну та пам'яткоохоронну сфери України. На засадах розроблених методичних підходів вперше в Україні виконано культурно-ландшафтне районування території країни на макрорівні, в таксономічній системі якого виділено 14 культурно-ландшафтних країв та 52 культурно-ландшафтних макрорайонів. Для цілей картографування природної спадщини була розроблена відсутня дотепер офіційна дефініція цього терміну, визначено типологію об'єктів, сформовано базу даних з існуючих та перспективних до заповідання об'єктів та територій з їх координатною прив'язкою та створено декілька відповідних карт. Проблема величезної кількості потенційних об'єктів картографування культурної спадщини (понад 100 тис.) в процесі формування інформаційної бази вирішувалась за рахунок неврахування некрополістичних пам'яток історії, більшості пам'ятних знаків та окремих другорядних споруд у складі комплексів пам'яток та шляхом відображення, головним чином, пам'яток національного (частково, місцевого) значення. В Атласі ПіКС суттєво розширено склад функціональних категорій культурної спадщини шляхом інтегрування широкого спектру об'єктів культурної і природної, матеріальної і нематеріальної, рухомої і нерухомої спадщини за окремими дослідницькими областями. Результатом цієї роботи стали карти етнокультурної, релігійної і науково-технічної спадщини. Ці перші в Україні спеціалізовані карти подібної тематики та масштабу охоплення, які становлять наукову новизну Атласу, дозволяють значно розширити предметне поле досліджень ПіКС та можуть сприяти введенню у наукову практику нових категорій спадщини. Вперше в Україні на основі зібраної, систематизованої та наочно представленої ґрунтовної та всебічної інформації показана цілісна картина ПіКС країни.

Ключові слова: природна спадщина, культурна спадщина, електронний атлас, картографування.

Постановка проблеми. Прийняття у вересні 2015 р. світовими лідерами на Генеральній Асамблеї ООН «Порядку денного у сфері сталого розвитку на період до 2030 року», було ознаменовано однією з найзначніших новацій: усвідомлюючи цінності культурного різноманіття і внеску культури в сталий розвиток, культурний компонент було вперше включено до більшості «Цілей сталого розвитку» та активізацію зусиль з охорони та збереження світової культурної та природної спадщини виділено в окреме завдання.

Незамінним інструментом людства у справі збереження культурних цінностей світу провідними міжнародними установами визнано культурне картографування, яке включає в себе широкий спектр методів і видів діяльності – від збору та управління даними до складного картування з використанням геоінформаційних систем. Зокрема, використання картографування культур ЮНЕСКО розглядає в якості фундаментального кроку в досягненні мети збереження культурного розмаїття в світі (UNESCO, 1972).

Як важливий науково-методичний засіб із унікальними можливостями в контексті реалізації цих цілей виступають географічні атласні твори та, з недавніх пір, атласні геоінформаційні системи.

Послідовно здійснюючи роботу з розвитку національної інфраструктури геопросторових даних, відділ картографії Інституту географії НАН України у 2020 р. завершив багаторічне розроблення тематичного електронного атласу «Населення України та його природна і культурна спадщина» (далі – Атлас ПіКС). Вперше в Україні на основі зібраної, систематизованої та наочно представлені ґрунтовної та всебічної інформації показана цілісна картина природної та культурної спадщини країни (далі – ПіКС).

Висвітлення основних результатів розроблення Атласу ПіКС щодо загальних наукових та методичних засад, структури, змісту розділів та деяких карт, функціональності та особливостей технологічних процесів його створення тощо зроблено в колективній монографії його авторів (Rudenko, 2021), однак нагальною потребою є подальша деталізація проведених робіт за окремими складовими Атласу.

Метою дослідження є викладення основних концептуальних та методичних підходів до тематичного вивчення природної та культурної спадщини та результатів їх впровадження у електронному атласі «Населення України та його природна і культурна спадщина».

Аналіз попередніх публікацій та досліджень. Картографування природної і культурної спадщини як новий напрям тематичної картографії та на засадах неподільності, взаємозумовленості та рівноцінності об'єктів культури та природи почало формуватися з кінця ХХ ст. При чому картографування природних територій особливої

охорони, які зазвичай складають основне ядро природної спадщини, має давню історію та є достатньо розробленою предметною областю. Зокрема, в колишньому СРСР з 70-х років ХХ ст. карти охорони природи з відображенням заповідних об'єктів і територій, ареалів рідкісних видів рослин і тварин тощо неодмінно включали в комплексні географічні атласи або в атласи охорони природи.

Картографування культурної спадщини започатковано порівняно недавно. Загалом в останні роки обидва напрями отримали значний поштовх у своєму розвитку в країнах пострадянського простору, Європи та Північної Америки.

Наприклад, у томі 2. «Природа. Екологія» Національного атласу Росії тему природної спадщини відтворюють карти природних територій особливої охорони міжнародного й федерального, регіонального та місцевого значення, ключових орнітологічних територій міжнародного значення, особливо цінних водно-болотних угідь. У томі 4 «Історія. Культура» підрозділ про культурну спадщину є найбільшим за обсягом і включає 24 дрібномасштабні карти різних сюжетів стосовно країни загалом та її суб'єктів зокрема. Національний атлас Росії був виданий в поліграфічній та електронній версіях, останній варіант атласу розміщений в мережі Інтернет (<http://национальныйатлас.рф>)

Тенденція переходу від створення класичних картографічних творів відповідної тематики до розроблення інтерактивних засобів відображення каталогізованої інформації, яка обумовлена широким впровадженням ГІС, що дозволяє забезпечити інтерактивну взаємодію користувача з картографованою інформацією, спостерігається у світі з початку ХХІ ст. Важливим кроком вперед стало переведення цих засобів в он-лайн режим, варіювання рівня доступу користувача до інформації в залежності від мети її використання, проведення масштабування і переміщення по полю карти за допомогою вбудованої програми – візуалізатора тощо.

Прикладами засобів візуалізації інформації про природну спадщину у Північній Америці є інтерактивні карти природної спадщини провінції Онтаріо (Канада, 2014), штату Нью-Йорк (США, 2008) та штату Вірджинія (США, 2013).

В Європі такий досвід накопичено у зв'язку із зобов'язаннями країн щодо виконання Директиви INSPIRE, спрямованої на створення інфраструктури просторових даних Європейського Союзу. Наприклад, Агентство природи Шотландії, яке до 2020 року було відоме як Шотландський фонд природної спадщини, свого часу ініціювало розроблення та підтримку інтерактивної карти природної спадщини Шотландії та публікує набір відповідних просторових даних (<https://www.nature.scot/>). Теж саме стосовно пам'яток архітектури та інших визначних місць культурної спадщини

здійснює агентство «Історична Шотландія» на своєму сайті (<http://www.historic-scotland.gov.uk/>) і на інтерактивній карті «Pastmap» (<https://pastmap.org.uk/map>).

Аналогічний підхід з публікацією національного набору даних щодо об'єктів культурної спадщини та їх візуалізацією на інтерактивній карті можна спостерігати у Бельгії (<https://www.onroerenderfgoed.be>), Нідерландах (<https://www.monumenten.nl/monumenten/kaart>), Польщі (<https://mapy.zabytek.gov.pl/nid/>), Франції (<http://atlas.patrimoines.culture.fr/atlas/trunk/>) та інших країнах Європи.

У 2012 році до 40-річчя Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (далі – Конвенції ВКПС) було опубліковано Атлас всесвітньої спадщини, що став першим всеосяжним картографічним джерелом з докладними картами, фотографіями та інформацією про природні та культурні об'єкти, включені до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (De Agostini, 2012). На відміну від цього атласу, який зафіксував стан Списку на певну дату, на сайті Центру всесвітньої спадщини розміщена та постійно оновлюється інтерактивна карта його об'єктів (<https://whc.unesco.org/en/interactive-map/>).

В Україні також накопичено певний досвід традиційного та електронного картографування ПіКС, в тому числі, атласного. Карти охорони природи та культурної спадщини, є характерною ознакою атласного комплексного та тематичного картографування окремих регіонів та країни в цілому протягом останніх десятиріч, однак загальнодержавного спеціалізованого картографічного твору, який комплексно показав її сучасний стан не було розроблено.

Початкові пропозиції щодо картографування ПіКС в Україні та його перспективних напрямків, в тому числі, шляхом створення тематичного атласу «Україна. Культурна та природна спадщина», були викладені автором цієї статті (Polyvach, 2005), а уведення до вступного блоку Національного атласу України (Polyvach, 2007) декількох авторських карт пам'яток ПіКС, історико-культурних заповідників та історичних населених місць України стало першим практичним кроком на шляху до започаткування та розвитку цього напрямку тематичного картографування.

В подальших дослідженнях автора здійснювалось доопрацювання проекту концепції Атласу, його структури та орієнтовного змісту карт на традиційних засадах його виготовлення. (Polyvach, 2012). В той же час, швидкий розвиток геоінформаційних, мультимедійних та інтерактивних технологій із застосуванням потужних технічних засобів створили широкий спектр нових можливостей для атласного картографування та, як наслідок, змінили світові та вітчизняні концептуальні підходи до шляхів виготовлення та використання географічних атласів – від традиційних до електронних, та далі – до атласних інформаційних систем, для яких характерні модульність та безперервність

розвитку, еволюційність і динамічність, сумісність, мультимасштабність, мультимедійність та універсальність.

Ці тенденції знайшли своє відображення у введенні до наукової тематики Інституту географії НАНУ теми із розроблення атласу «Населення України та його природна і культурна спадщина» та поставленого завдання щодо його створення як комплексного електронного картографічного твору науково-довідкового характеру, нове покоління яких відрізняється проблемною орієнтацією, багаторівневістю картографування, множиною взаємопов'язаних і взаємодоповнюючих форм реалізації.

Практичним полігоном для опрацювання методичних підходів до створення Атласу стала підготовка друкованої та електронної форм атласу-довідника «Природно-заповідний фонд Київської області», яку здійснив Інститут географії на замовлення Департаменту екології та природних ресурсів Київської обласної державної адміністрації у 2015 році (Polyvach, 2016).

Наступним важливим етапом стало розроблення структурних та технологічних засад розбудови атласної інформаційної системи культурної спадщини України (АІКС), яке здійснювалось за підтримки проекту Українського культурного фонду у 2018 році. В монографії, підготовленої за результатами проекту, АІКС визначено, як проблемно-орієнтовану інформаційну систему, що створюється як програмно-технологічний і інструментальний засіб для вирішення завдань зі збору, зберігання, оброблення, аналізу та представлення інформації про наявність, охорону, збереження та використання об'єктів та територій культурної спадщини, умови і середовище їх існування на заданих просторових рівнях з розширеними можливостями геовізуалізації, просторово-статистичного аналізу та підтримки прийняття відповідних управлінських рішень (Polyvach, 2018).

При цьому, як підготовчу та першочергову стадію на шляху до повномасштабної АІС та як ядро мультимедійної системи, в підтвердження думки Б. Рістедта (Rystedt, 1995), можна розглядати саме створення електронного Атласу ПіКС.

Істотним організаційним чинником сприяння розробленню Атласу ПіКС на якісному науковому та інформаційному рівні стало його включення до одного з напрямів співробітництва між Міністерством культури України та Національною академією наук України відповідно з Меморандумом, підписаним 27 червня 2018 року.

Виклад основних результатів дослідження. Структура і зміст тематичного блоку «*Природна і культурна спадщина*» Атласу побудована таким чином, щоб охопити все розмаїття понять, що характеризують природно-заповідну та пам'яткоохоронну сфери України. До складу блоку увійшло 28 карт з різноманітними сюжетами, об'єднаних у декілька структурних складових (Рис. 1).

Блок відкривається розділом «Місце України в природній і культурній спадщині світу та Європи», який містить серію карт, що презентують визначні культурні та природні пам'ятки України, насамперед, об'єктів і територій світового значення, занесених до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО та кандидатів до занесення.

Виготовлено також карти з нанесенням найвизначніших історико-культурних пам'яток («Сім чудес України») та найвизначніших природних пам'яток («Сім природних чудес України») за результатами відповідних Всеукраїнських громадських акцій, які були проведені у 2007-2008 роках. Попри громадський характер акцій визнання правомірності отриманих результатів підтверджується тим фактом, що більшість їх переможців та фіналістів внесені або є номінантами для внесення до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Завершуватиме розділ карта «Культурно-ландшафтне районування України» (КЛР), розроблення якого в Україні здійснено вперше. КЛР серед різноманітних методів районування, розроблених в географічних дисциплінах, вважається багатьма дослідниками найбільш адекватним по відношенню до культурної та природної спадщини та є «основоположною процедурою при плануванні управлінських дій щодо культурних ландшафтів» (Vedenin & Kuleshova, 2004).

Загальною метою КЛР було виявлення, виділення і розмежування цілісних природно-культурних системних територіальних утворень різного рівня, як сукупностей взаємопов'язаних культурних ландшафтів, які взаємодіють на певній території. Джерельно-інформаційною

базою проведення КЛР слугували дослідження, що відображають територіальну диференціацію України за багатьма групами ознак та мають розроблені відповідні схеми районування з їх картографічним втіленням, а саме з: фізико-географічного районування (О.Маринич, Г.Пархоменко, О.Петренко, П.Шищенко), ландшафтного (П.Шищенко), геоботанічного (Т.Андрієнко, Г.Білик, Є.Брадїс та ін., Я.Дідух, Ю.Шеляг–Сосонко), гідрографічного (В.Гребін та ін.), природно-сільськогосподарського (А.Мартин, С.Осипчук, О.Чумаченко), історико-етнографічного (М.Глушко, Р.Кирчів, О.Косміна, С.Макарчук), фольклористичного (Р.Кирчів), лінгвістичного (Українська мова: Енциклопедія), історичного (Я.Верменич, В.Горбик, П.Скрипник, Ф.Заставний, О.Маринич), етногеографічного та етнологічного-географічного (М.Дністрянський, Я.Жупанський, В.Круль), географо-топонімічного (Т.Купач) та ін.

В результаті, в таксономічній системі КЛР країни виділено 14 культурно-ландшафтних країв (Поліський, Чернігово-Сіверський, Волинський, Карпатський, Подільський, Київський, Полтавський, Слобожанський, Донецький, Придніпровський, Побузький, Нижньодніпровський, Приазовський, Причорноморський) та 52 культурно-ландшафтних макрорайонів.

Розроблення розділу карт «Природна спадщина України» мало певні труднощі, оскільки в Україні, на відміну від міжнародного права, термін «природна спадщина» не набув відповідного відображення в законодавчому полі, відповідно відсутня однозначна дефініція, не розроблено усталеної типології об'єктів тощо.

ПРИРОДНА ТА КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ

МІСЦЕ УКРАЇНИ В ПРИРОДНІЙ І КУЛЬТУРНІЙ СПАДЩИНІ СВІТУ ТА ЄВРОПИ

Текст

- Об'єкти Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО в Україні
- Найпопулярніші культурні пам'ятки України («Сім чудес України»)
- Найпопулярніші природні пам'ятки України («Сім природних чудес України»)
- Культурно-ландшафтне районування України

ПРИРОДНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ

Текст

- Природоохоронні території міжнародного значення
- Природно-заповідний фонд загальнодержавного значення
- Природно-заповідний фонд місцевого значення
- Геологічна спадщина
- Перспективні до заповідання об'єкти та території

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ

Текст

- Історичні населені місця
- Історико-культурні заповідники
- Пам'ятки нерухокої культурної спадщини України. Загальна характеристика
- Пам'ятки архітектури та містобудування
- Пам'ятки археології
- Пам'ятки історії
- Пам'ятки монументального мистецтва
- Пам'ятки садово-паркового мистецтва
- Ландшафтні пам'ятки
- Пам'ятки науки і техніки

Комплексні категорії

Етнографічна спадщина

- Об'єкти нематеріальної культурної спадщини
- Етнографічні музеї та установи музейного типу
- Народні художні промисли та ремесла
- Етнофестивали, свята та ярмарки

Релігійна спадщина (місця паломництва)

- Головні та визначні культові споруди
- Монастирські комплекси
- Сакральні місця

Науково-технічна спадщина

- Промислова спадщина
- Наукова спадщина

ОХОРОНА, ЗБЕРЕЖЕННЯ, ВІДНОВЛЕННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ ПРИРОДНОЇ ТА КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ

Текст

ЗАХОДИ З ОХОРОНИ ПРИРОДНОЇ СПАДЩИНИ

- Розвиток системи природно-заповідного фонду
- Види рослин, занесені до Червоної книги України
- Види тварин, занесені до Червоної книги України
- Правові, організаційні, науково-дослідні та інші заходи
- Ремонтно-реставраційні роботи на пам'ятках культурної спадщини

ФОРМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

- Музеї
- Бібліотеки
- Архіви
- Культурне обслуговування населення

Рис. 1. Природна і культурна спадщина у структурі інтерактивного електронного атласу «Населення України та його природна і культурна спадщина»

Спираючись на результати попередньо проведених досліджень, при розробленні Атласу прийнято, що під природною спадщиною України мається на увазі сукупність унікальних, рідкісних, зникаючих чи типових об'єктів (територій, акваторій) і явищ середовища природного або природно-антропогенного походження, що мають особливу екологічну, наукову, інформаційну, пізнавально-освітню, оздоровчу, рекреаційну та естетичну цінність, охоплені існуючими та перспективними правовими формами та механізмами особливої охорони на міжнародному, національному, регіональному та місцевому рівнях або потребують їх застосування (Rudenko & Polyvach, 2015).

Відповідно з цим розділ включає:

– карту «Природоохоронні території міжнародного значення». Території цієї категорії, незважаючи на відсутність її закріплення в національному законодавстві, створюються на виконання підписаних Україною міжнародних конвенцій та включають: об'єкти та номінанти до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО згідно з Конвенцією ВКПС; водно-болотні угіддя міжнародного значення (об'єкти та номінанти для внесення до «Рамсарського Списку водно-болотних угідь міжнародного значення»); об'єкти Світової мережі біосферних резерватів ЮНЕСКО; території особливої природоохоронної значення (ТОПЗ) – об'єкти та номінанти для внесення до Смарагдової мережі Європи, яка формується в рамках «Бернської конвенції про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ їх існування в Європі» на території країн, які не є членами Європейського Союзу. Зокрема, станом на 04.12.2019 до Смарагдової мережі включено 377 українських територій загальною площею понад 7 млн га (за даними Council of Europe, 2019).

– карти «Природно-заповідний фонд загальнодержавного значення» та «Природно-заповідний фонд місцевого значення». Центральне місце в системі територій та об'єктів особливої правової охорони посідає природно-заповідний фонд України (ПЗФ), який за результатами даних обліку (станом на 01.01.2020) мав в своєму складі 8512 територій та об'єктів загальною площею 4,4 млн га в межах території України.

Проведений аналіз веб-ресурсів, а також розроблених картографічних творів, засвідчив про відсутність на центральному та на більшості регіональних офіційних природоохоронних веб-сайтах комплексної довідкової та картографічної інформації про стан та перспективи розвитку ПЗФ. Суттєвим недоліком існуючих ресурсів є повільне поновлення наведених даних (або відсутність взагалі), що викликає необхідність їх актуалізації у зв'язку зі зростанням кількості та розмірів територій та об'єктів.

Тому, в ході розроблення карт розділу на основі матеріалів Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України (проектів створення, положень, картосхем тощо) була сформована база даних об'єктів та територій ПЗФ загальнодержав-

ного та місцевого значення за категоріями – природні заповідники, біосферні заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища та штучно створені об'єкти (ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва. Подальша систематизація даних була пов'язана з їх координатною прив'язкою (в умовах відсутності, в багатьох випадках, картографічної інформації, яка посилювалася внаслідок труднощів при визначенні меж значних за розміром територіальних об'єктів), детальним описом тощо з наступною вивіркою правильності атрибутивних даних з Державного кадастру територій та об'єктів ПЗФ України.

– карту «Геологічна спадщина». Цей термін широко використовують в геологічній науці та з нею ототожнюють «пам'ятки природи і будь-які інші природоохоронні об'єкти, геологічна цінність яких є переважальною і визначальною» (Wimbledon et al., 1999). Карту, що візуалізує просторове поширення геологічних пам'яток України, до яких віднесені найбільш характерні відслонення гірських порід і форми земної поверхні, які мають наукову та естетичну цінність, створено за даними 4-х томного видання «Геологічні пам'ятки України» (Kalinin & Gurskiy, 2006-2011). Інформацію про більш ніж 600 об'єктів геокодовано та структуровано за видами пам'яток та їх приуроченістю до тих чи інших геоструктурних елементів.

– карту «Перспективні до заповідання об'єкти та території», яка відображає потенційні ділянки і території перспективного заповідання та правової охорони, базу даних щодо яких у межах рівнинної України з узагальне-ними напрацюваннями за усіма природними зонами, було розроблено на основі НДР «Розробка наукових принципів та ландшафтно-біотичних критеріїв організації перспективної сітки заповідних територій різного рангу», що виконувалась Інститутом географії у 2015-2019 роках із залученням експертів та матеріалів інших академічних установ, матеріалів Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України тощо.

Отримання на основі карт розділу достовірної, обробленої та наочно представлені інформації про стан ПЗФ уможливить базове забезпечення відповідних установ актуальними просторовими даними для ефективного управління розвитком природоохоронних територій на різних рівнях та стане підтримкою у прийнятті управлінських рішень, проведенні в установах ПЗФ наукових досліджень, сприятиме розвитку екологічно орієнтованих видів туризму, інформуванню громадян та популяризації екоосвітніх знань тощо. Важливу роль відіграватиме можливість надання наукової, методичної та інформаційної підтримки для територіального аналізу даних і перспективного планування та підвищення їх ефективності при складанні науково обґрунтованих прогнозів розвитку ПЗФ та формуванні програм сталого

(збалансованого) розвитку країни та її територій.

Розділ «**Культурна спадщина України**» – один із найбільших в Атласі, розкриває багато тем і містить значну кількість карт, представлених у підрозділах, що характеризують нерухому культурну спадщину та кілька інтегральних категорій, які об'єднують у своєму складі різні види матеріальної (рухомої і нерухомої) та нематеріальної культурної спадщини.

Для цілей розроблення карт цього розділу було прийнято відмінне від законодавчо прийнятого авторське визначення культурної спадщини як сукупності унікальних успадкованих від попередніх поколінь матеріальних та нематеріальних культурних цінностей, пам'яток та історико-культурних територій і об'єктів, що мають виняткове історичне значення для збереження і розвитку самобутності України і всіх її етнічних та соціальних спільнот, їхнього внеску до світової цивілізації та формування культурного простору.

До підрозділу «**Нерухома культурна спадщина**» включені карти особливих історико-культурних територій («Історичні населені місця» та «Історико-культурні заповідники»), як результат територіального підходу до збереження, охорони та використання культурної спадщини, при якому спадщина зберігається в її традиційному природному та історико-культурному середовищі.

Розроблення карт за видами пам'яток культурної спадщини та їх типами було пов'язане з наступними картографо-інформаційними труднощами. В Україні відсутня повна офіційна інформаційна картина щодо обсягів та стану пам'яток (об'єктів) культурної спадщини, що перебувають на державному обліку. Їх кількість, за даними державної статистичної звітності, становила на початок 2019 р. 127,6 тис. нерухомих об'єктів культурної спадщини, в тому числі: археології – 65520, історії – 44853, монументального мистецтва – 2259, архітектури та містобудування – 14524, садово-паркового мистецтва – 326, ландшафтних – 4, науки і техніки – 122 (без урахування тимчасово окупованих територій Автономної Республіки Крим, Донецької й Луганської областей). З метою обліку об'єктів матеріальної та духовної культури виняткової історичної, художньої, наукової чи іншої культурної цінності запроваджено Державний реєстр нерухомих пам'яток України (2000), наповнення та ведення якого виконується вкрай повільно – станом на 2021 р. до нього включено менше 10% від їх загальної кількості.

Лише завдяки зусиллям науковців та громадськості в українському сегменті «Вікіпедії» в рамках фотоконкурсу «Вікі любить пам'ятки» (англ. Wiki Loves Monuments), що проводиться в Україні з 2012 р., була створена і постійно поповнюється єдина публічна база даних культурної спадщини України, яка структурована згідно офіційній класифікації та налічує на початок 2021 р. 91,9 тис. об'єктів, що є найбільшим за обсягом і інформативним за змістом ресурсом в Україні. Записи цього реєстру інтегровані в

міжнародну базу та містять назву об'єкта, адресу розташування, охоронний номер і дату рішення про взяття на облік, вид і категорію, для 72,7 тис. об'єктів реєстр містить адресу, 23,8 тис. – точну географічну довготу і широту, для 37,8 тис. – фотографії та 5,5 тис. – стислий опис (за даними Wikimedia Commons, 2021).

Наявність величезної кількості потенційних об'єктів картографування значно ускладнило процес формування інформаційної бази даних та доповнення сформованих переліків пам'яток (об'єктів) спадщини даними щодо просторової локалізації об'єктів картографування, візуалізації топографічного розташування та необхідної атрибутивної (описової) інформації.

Постало питання про встановлення такого обсягу об'єктів, який мав би забезпечити повноцінне та цілісне уявлення про культурну спадщину України та врахувати потребу у створенні зручних можливостей для користування Атласом в інтернеті або на електронних носіях.

Вирішення цієї проблеми здійснювалось наступним шляхом. Як відзначають пам'яткознавці, недостатня розробленість науково-концептуальних засад виявлення й обліку пам'яток призвела до парадоксальних показників складу нерухомих об'єктів культурної спадщини України: майже 80% пам'яток історії присвячені подіям Другої світової війни, а з точки зору їхньої типології понад 30 тис. пам'яток складають поховання (Gavrilyuk et al., 2011).

Іншою проблемою є наявність у складі пам'яток історії великої кількості пам'ятних знаків (меморіальних дошок, стел, скульптур, обелісків, пам'ятних каменів, надгробків тощо, присвячених видатним історичним та державним діячам, діячам науки, культури і мистецтва або встановлених для увічнення пам'ятних та історичних подій). Тому, пам'яткознавцями пропонується чітке відокремлення у понятійно-термінологічному плані та виділення двох паралельно існуючих груп об'єктів: а) нерухомих пам'яток історії, б) пам'ятних знаків (Fedorova, 2015).

Виходячи з цих та інших пропозицій, створення інформаційної бази Атласу здійснювалось без врахування некрополістичних пам'яток історії, більшості пам'ятних знаків та окремих другорядних споруд (господарських, житлових, виробничих тощо) у складі комплексів (ансамблів) пам'яток архітектури, містобудування, історії.

До інших важливих особливостей картографування нерухомої культурної спадщини в Атласі слід віднести відображення, головним чином, пам'яток національного (та, частково, місцевого) значення, при чому археологічна спадщина в Атласі теж представлена лише пам'ятками національного значення та подається в масштабі населеного пункту без точного геокодування.

В результаті були розроблені карти за видами пам'яток та їх типами, а саме: «Пам'ятки архітектури та містобудування» (об'єкти культової архітектури; житлової архітектури; фортифікаційні

споруди; адміністративно-громадської архітектури; промислової архітектури; містобудування; садово-паркового і ландшафтного мистецтва); «Пам'ятки археології» (стоянки та поселення; поховальні об'єкти; оборонні споруди; пам'ятки давніх культів; пам'ятки мистецтва та епіграфіки; пам'ятки, пов'язані з виробництвом); «Пам'ятки історії» (державного устрою та суспільного життя; соціальних та національно-визвольних рухів; історії виробництва і техніки; розвитку науки, освіти, мистецтва та спорту; воєнної історії); «Пам'ятки монументального мистецтва» (монументальна скульптура; монументальний живопис; монументально-декоративне мистецтво); «Пам'ятки садово-паркового мистецтва» «Ландшафтні пам'ятки»; «Пам'ятки науки і техніки» (промислові споруди; інженерні споруди; науково-виробничі об'єкти).

Загальна характеристика кількості пам'яток культурної спадщини в розрізі регіонів містить показники їх кількості та розподілу за видами; щільність розподілу усіх пам'яток в розрахунку на 1 кв. км території використано в якості фону карт.

В Атласі суттєво розширено склад функціональних груп об'єктів культурної спадщини, як це здійснюється в ряді ініціатив та програм ЮНЕСКО, ICOMOS та інших міжнародних організацій.

Результатом проведеної дослідницької та відповідної інформаційної роботи з інтегрування широкого спектру об'єктів культурної і природної, матеріальної і нематеріальної, рухомої і нерухомої спадщини за окремими дослідницькими областями та їх наступного картографування, стали карти етнокультурної, релігійної і науково-технічної спадщини. Зазначені терміни, як окрема категорія, не мають офіційного визначення у міжнародних документах та вітчизняному пам'яткоохоронному законодавстві, однак зустрічаються в деяких нормативно-правових актах, науковій літературі або діловій документації.

Представлені в Атласі перші в Україні спеціалізовані карти подібної тематики та масштабу охоплення, можуть не тільки сприяти введенню у наукову практику цих категорій, вони дозволяють значно розширити предметне поле досліджень культурної та природної спадщини.

Розробленню карт підрозділу «**Етнокультурна спадщина**» передував аналіз сучасних підходів до вивчення та встановлення ролі і місця етнокультурної спадщини в загальній системі культурної спадщини, збереження якої є однією з найактуальніших проблем сьогодення для багатьох країн світу. Термін «етнокультурна спадщина», як окрема категорія не має офіційного визначення у міжнародних документах та вітчизняному пам'яткоохоронному законодавстві, але часто зустрічається в ряді нормативно-правових актів, науковій літературі або діловій документації, оскільки дозволяє чітко виокремити цей аспект культурної спадщини та означити предмет дослідження.

В Атласі було запропоновано вважати етнокультурну спадщину сукупністю культурних

цінностей, об'єктів та елементів культурної спадщини у їх взаємозв'язку та взаємозалежності з природною спадщиною, яка являє собою культурний здобуток та спадок певного етносу, джерело етнокультурної інформації для збереження, популяризації, освоєння та передачі від покоління до покоління.

Цим самим етнокультурна спадщина визнається як багаторівнева та багатокомпонентна система, що є органічною та невід'ємною складовою матеріальної і нематеріальної культурної спадщини та природної спадщини. Картографування етнокультурної спадщини має на меті відобразити геопросторові закономірності її формування та сучасний стан, як результат етнокультурних процесів, що відбуваються на території країни.

Підрозділ «Етнокультурна спадщина» складається з чотирьох багаторівневих та високоінформативних карт: «Нематеріальна культурна спадщина», «Етнографічні музеї та установи музейного типу», «Народні художні ремесла і промисли», «Етнофестивалі, свята та ярмарки».

Джерелом інформації для наповнення карти «**Нематеріальна культурна спадщина**» стали списки елементів нематеріальної культурної спадщини – ЮНЕСКО, Національний та обласні (регіональні). Внесені (або номіновані для внесення) до переліків елементи та місця їх сучасного побутування розподілені за трьома категоріями та об'єднані за наступними видами: усні традиції та форми вираження, виконавське мистецтво; звичаї, обряди, святкування; традиційні ремесла.

Вагому роль у збереженні етнокультурної спадщини відіграють музеї, що склали основну тему карти «**Етнографічні музеї та установи музейного типу**». Вплив сучасних трансформаційних процесів призвів до суттєвого перетворення призначення музею від інституції, що зберігає та експонує переважно матеріальні рухомі предмети, до включення в його цільові функції також процесів музеєфікації, зберігання, популяризації, актуалізації та освоєння елементів нематеріальної культури та природних територій, які мають історичну цінність.

До музейної складової етнокультурної спадщини включені: етнографічні музеї – заповідники; музеї етнографії, побуту, народних ремесел та декоративно-прикладного мистецтва; середовищні музеї, з них: музеї народної архітектури та побуту просто неба; музеї-хати (садиби); заклади музейного типу (етнографічні та історико-культурні комплекси).

Карта «**Народні художні ремесла і промисли**» присвячена, як зазначається в ряді урядових документів, одній з найважливіших традиційних галузей української культури, яка сприяє збереженню національної ідентичності, є консолідуючим фактором у процесі формування нації, а також важливою складовою економічного розвитку держави. Народні художні промисли були і залишаються візитівкою України, основою її автентичності та самобутності, а їхні вироби – затребуваним продуктом як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках.

В умовах відсутності об'єктивної і актуальної

статистичної інформації щодо поточного стану народних художніх промислів в Україні (кількість майстрів, обсяг реалізованої продукції, ринки збуту, картографування мистецьких осередків тощо), основною джерельною базою для наповнення карти слугували дані Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України про традиційні центри (осередки) народних художніх промислів, як існуючі, так і зниклі, у XX–XXI ст. (Skrypnyuk, 2011).

Орієнтовне уявлення про сучасний стан народних художніх промислів в Україні було отримано під час мапування понад 120 місць сучасного побутування традиційних ремесел, як елементу нематеріальної культурної спадщини, що внесені (або номіновані) до Репрезентативного списку ЮНЕСКО, національного та обласних (регіональних) переліків, та відображені на карті «Нематеріальна культурна спадщина».

Центри промислів були розподілені на види за наступними групами виробів: художня вишивка; художнє ткацтво, килимарство, ліжникарство; художня кераміка, гончарство; художня обробка металу, каменю; художня обробка дерева (різьблення); художнє плетіння з рослинних матеріалів (лоза, солома, рога); декоративний розпис, писанкарство.

Важливу роль в популяризації етнокультурної спадщини України відіграють найрізноманітніші **етнофестивалі, свята та ярмарки**, кількість та територіальне поширення яких постійно зростає, тому закономірно, що цьому сюжету присвячена окрема карта.

З урахуванням існуючих класифікацій в науковій літературі (Topornytska, 2015) та для цілей відображення фестивалів в електронному атласі їх запропоновано поділити за наступними видами згідно з головною метою їх проведення, що включає саме етнокультурну складову: фольклорно-етнографічні; з нагоди релігійних свят та обрядового дійства; традиційних промислів та ремесел; традиційних страв та напоїв; національних культур; ярмарки-етнофестивалі.

За значенням (статусом) фестивалів виділені міжнародні; національні та всеукраїнські; обласні (регіональні), районні та міські. Основною інформаційною джерельною базою наповнення карти стали інтернет-ресурси.

Виділення такої категорії як **«Релігійна спадщина»**, що є темою наступної карти, було обумовлено багатьма чинниками. Так, за даними Центру всесвітньої спадщини, об'єкти, що мають релігійний чи духовний характер, є найбільшою тематичною категорією у Списку всесвітньої спадщини та становлять приблизно 20% від їх загальної кількості.

ЮНЕСКО, відповідно до рішення Комітету всесвітньої спадщини та після Київської заяви про захист релігійних цінностей у рамках Конвенції ВКПС у 2010 р., постанови Генеральної асамблеї ІКОМОС про охорону та покращення об'єктів сакральної спадщини, будівель та ландшафтів у 2011 р. та інших документів, висунула Ініціативу

щодо спадщини, що представляє релігійний інтерес (UNESCO, 2020).

Україна є державою з багатою історією і великою кількістю конфесій, тому на її території розміщені святині багатьох релігій. Інтерес до релігійних центрів весь час зростає, адже це місця активного паломництва, які є також пам'ятками історії й архітектури та зберігають у найбільш цілісному вигляді історичні та природні ландшафти. Невипадково, що більшість об'єктів від України у Списку всесвітньої спадщини також має релігійний характер. Це Собор Святої Софії з прилеглими монастирськими спорудами та Києво-Печерська лавра в Києві, ансамбль історичного центру м. Львів зі всесвітньо відомими Архикафедральним собором святого великомученика Юрія та Кафедральним собором Успіння Пресвятої Богородиці, резиденція митрополитів Буковини і Далмації у Чернівцях, 8 дерев'яних церков Карпатського регіону України. Кандидатами на внесення до списку визнані Борисоглібський і Спасо-Преображенський собори у Чернігові та Кирилівська і Андріївська церкви у Києві.

За даними Мінкультури України станом на 01.01.2020 р. 4046 культових будівель мали статус пам'ятки архітектури або 21,9% їх загальної кількості.

Один з найбільш інформативних туристичних сайтів України – Турпортал «IGotoWorld» (<https://ua.igotoworld.com/ua/>), виділив понад 1,9 тис. найбільш популярних об'єктів релігійної спадщини, питома вага яких складає 26,6% із загальної кількості усіх позначених 7,2 тис. туристичних об'єктів.

Питання, дотичні до вивчення, систематизації, охорони, використання та популяризації релігійної (культової, сакральної) спадщини України є предметом дослідження представників багатьох дисциплін, зокрема, географії релігії, паломництва, релігійного туризму (Л. Атаман, Т. Божук, Ю. Городиський, Т. Гринчишин, Т. Завадовський, Д. Каднічанський, Л. Ключко, А. Ковальчук, Ю. Когатько, І. Косташук, О. Кучабський, О. Любіцева, А. Манько, К. Мезенцев, С. Павлов, В. Патійчук, С. Романчук, М. Рутинський, Л. Шевчук), сакральної архітектури (В. Вечерський, О. Кравченко, О. Лесик, І. Могитич, Л. Прибега, В. Слободян), іконопису (Д. Степовик), церковного пам'яткознавства (Н. Сенченко, О. Шуба) та інших.

В той же час, досвід картографування релігійної спадщини (Ю. Городиський, Т. Гринчишин, І. Косташук, В. Пересадько, О. Шпурік) має недостатньо велику історію та практичний доробок, щоб оформити його в окремий напрямок тематичного картографування.

Виходячи із розробленого в роботі авторського визначення релігійної спадщини як сукупності матеріальних і нематеріальних культурних цінностей та пам'яток – культових споруд, творів мистецтва, реліквій (святинь) різних конфесій, сакральних місць та ландшафтів, місць здійснення релігійних ритуалів (обрядів), традицій, які мають історичну, архітектурну, естетичну або мистецьку унікальність,

було визначено складові елементи її структури та створено геоінформаційну базу даних найбільш важливих відомостей, що стосуються пам'яток національного та, частково, місцевого значення. Зрозуміло, що вона не містить вичерпний перелік всіх пам'яток, місць чи цінностей релігійної спадщини, оскільки в даному випадку являє собою інструмент для картографування з метою популяризації найбільш значущих пам'яток України та її регіонів.

В результаті, до складу підрозділу увійшло три багаторівневі та високоінформативні карти:

- «Головні та визначні культові споруди», що відображає собори (кафедральні храми та головні церкви монастирів) та церкви різних конфесій;

- «Монастирські комплекси», більшість з яких – не тільки видатні пам'ятки культової архітектури, це місце збереження національних та релігійних святинь, традицій та звичаїв тощо. Чудотворні ікони, цінні книги, мощі святих, інші святі речі, чудотворні джерела на їх території з давнини привертають до них паломників з звідусіль;

- «Сакральні місця», що відображає місця поховання святих (праведників) та видатних релігійних діячів різних конфесій та сакральні місця: джерела, скелі, гори, долини, печери та печерні храми.

Джерельною базою розроблення цих карт слугували регіональні переліки об'єктів культурної спадщини, інформаційні та картографічні матеріали з Інтернет-джерел:

- контенти офіційних сайтів Православної церкви України (<https://www.pomisna.info/uk/>), Української православної церкви (МП) (<http://orthodox.org.ua>), Української греко-католицької церкви (<http://news.ugcc.ua/ua/>), зокрема, Інтерактивна карта УГКЦ (<https://map.ugcc.ua>), Римо-католицької церкви в Україні (<http://www.rkc.lviv.ua/>);

- Українського сегменту Вікіпедії (<https://uk.wikipedia.org/>);

- Інтерактивні туристичні атласи та карти областей: Хмельниччини (<https://turistmapa.com.ua>), Тернопільщини (<https://www.arcgis.com/>), Житомирщини (<http://tic.zt.ua/pro-zhytomyrshchynu/mapa-oblasti>);

- контенти та карти пам'яткознавчих та туристичних сайтів: «Пам'ятки України» (<https://zabytki.in.ua>), «Мандруй Україною» (<https://turson.at.ua/>), «Пам'ятки України – Енциклопедія пам'яток» (<http://encyclosights.com/>), «Україна Інкогніта: Подорожі маловідомими та заповідними місцями» (<http://ukrainaincognita.com/>), Порталу «Дримба» (<https://drymba.com/>), Турпорталу «IGotoWorld» (<https://ua.igotoworld.com/ua/>) та інших.

Категорія культурної спадщини **«Науково-технічна спадщина»** має свої витoki ще з 1960-х рр., коли у Великій Британії було започатковано діяльність громадської організації жителів індустріальних центрів, яка виступила за збереження промислових об'єктів як культурних пам'яток і важливих елементів соціокультурного середовища проживання сучасного суспільства.

В 1976 р. було створено Міжнародний комітет із збереження промислової (індустріальної) спадщини (The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage (TICCIH)), який в своїй Нижньотагільській хартії 2003 р. вперше означив, що промислова (індустріальна) спадщина включає в себе цінності індустріальної культури, які мають історичне, технологічне, соціальне, архітектурне або наукове значення.

З тих пір проблема збереження промислової (індустріальної) визнана в усьому світі, чому свідченням є наявність її численних об'єктів у Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Крім того, у 2012 р. ЮНЕСКО започаткувало розроблення відповідного Глобального тематичного дослідження (з 2018 р. – ініціатива в області спадщини астрономії, науки і техніки).

Україна з 2007 р. представлена у Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО чотирма геодезичними пунктами транскордонного об'єкту «Дуга Струве» – «Баранівка», «Катеринівка», «Фельдштин» в Хмельницькій області, «Старонекрасівка» в Одеській області.

Об'єкт «Астрономічні обсерваторії України», у складі якого астрономічні обсерваторії Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, Кримська астрофізична обсерваторія у смт Наукове та смт Кацівелі та Миколаївська астрономічна обсерваторія, у 2008 р. визнано кандидатом на внесення до списку. Інший кандидат до списку – Будинок Державної промисловості у Харкові (Держпром), є пам'яткою архітектури та містобудування національного значення та номінується як видатний приклад конструкції, архітектурного або технологічного ансамблю, що ілюструє значущий період людської історії. Однак, зважаючи на образ цієї будівлі як символу «індустріального» Харкова або «індустріалізації країни» в цілому, який закладався при її проектуванні та спорудженні на початку 20-ого ст., можна стверджувати, що він ілюструє певний період історії розвитку науки і техніки України та може розглядатися також як її пам'ятка.

До Міжнародного реєстру «Пам'ять світу», в якому представлені пам'ятки Всесвітньої документальної спадщини (документованої колективної пам'яті народів світу), у 2017 р. увійшов комплекс документів Національного архівного фонду України, пов'язаний з аварією на Чорнобильській АЕС.

У пам'яткоохоронному законодавстві України нерухомі об'єкти науки і техніки виділяються в окремий вид лише з 2004 р., як унікальні промислові, виробничі, науково-виробничі, інженерні, інженерно-транспортні, видобувні об'єкти, що визначають рівень розвитку науки і техніки певної епохи, певних наукових напрямів або промислових галузей.

До цього часу об'єкти виробництва, науки і техніки було взято на облік лише як пам'ятки архітектури та містобудування або історії. Як зазначають пам'яткознавці, нерухомі пам'ятки

цього профілю фіксують в більшості випадків лише «матеріальну оболонку» об'єктів, виступаючи, таким чином, найчастіше уречевленими віхами основних етапів історії науково-технічного прогресу. Дослідження вказаних об'єктів з точки зору історії виробництва і техніки практично не проводилось. Визначення основних напрямків виявлення та вивчення пам'яток історії виробництва і техніки має спиратися, передусім, на ґрунтовне дослідження провідних галузей економіки України, що історично склалися впродовж її багатовікової історії (Gavrilyuk et al., 2011).

В 2016 р. запроваджено Державний реєстр наукових об'єктів, що становлять національне надбання (фактично ведеться з 2001 р.). Науковий об'єкт, що становить національне надбання – це унікальний об'єкт, що не піддається відтворенню, втрата або руйнування якого матиме серйозні негативні наслідки для розвитку науки та суспільства. До об'єктів можуть бути віднесені: унікальні об'єкти музейних, архівних фондів, колекції, особливо цінні та рідкісні видання, інші пам'ятки історії та культури; інформаційні фонди; дослідні установки, обладнання, полігони; природні та біосферні заповідники, національні природні парки, заказники, пам'ятки природи, ботанічні сади, дендрологічні парки, інші природні території та об'єкти, штучно створені об'єкти природно-заповідного фонду, або їх окремі частини, зокрема ботанічні, зоологічні, мікробіологічні та інші колекції; інші унікальні наукові об'єкти.

Значимим засобом захисту, інтерпретації та популяризації науково-технічної спадщини також виступають музеї.

Зазначені положення, підкріплені теоретичними та практичними працями вітчизняних науковців з питань виявлення, збереження, вивчення та популяризації пам'яток науки і техніки, серед яких Л. Гриффен, В. Ієвлева, В. Казаков, В. Константинов, О. Корнієнко, В. Пацюк, Е. Титова, Ю. Тютюнник, М. Тямін та інших, обумовили загальні принципи та підходи до визначення терміну «Науково-технічна спадщина», її класифікації та відбору об'єктів картографування.

В Атласі під науково-технічної спадщиною розуміється сукупність матеріальних рухомих та нерухомих цінностей, пам'яток, об'єктів та територій культурної спадщини у їх взаємозв'язку та взаємозалежності з природною спадщиною, які пов'язані з виробничою і науково-технічною діяльністю суспільства, визначають рівень розвитку промисловості, науки і техніки певної епохи, мають історичне, архітектурне, технологічне, наукове, естетичне або соціальне значення та важливі для збереження, охорони та передачі наступним поколінням.

До складу підрозділу включено:

– карту «*Промислова спадщина*», на якій відображені на окремих тематичних шарах пам'ятки промислової спадщини, структуровані за окремими галузями наступним чином: промислово-виробнича спадщина; гідротехнічна спадщина; інженерна та

інженерно-транспортна спадщина; агропромислова спадщина (в т. ч.: вітряні, водяні та парові млини); музеї науково-технічного профілю (загальнотехнічні та галузеві) та історії промислових, транспортних та комунальних підприємств та установ;

– карту «*Наукова спадщина*», на якій відображені пам'ятки наукової спадщини, наукові об'єкти, що становлять національне надбання та музеї історії наукових установ та освітніх закладів.

Завершальним в Атласі є важливий блок з 8 карт «*Охорона, збереження, відновлення та використання природної та культурної спадщини*», спрямованих на висвітлення особливостей державного управління у цій сфері.

До складу підрозділу «*Заходи з охорони природної спадщини*» увійшли карти:

– «*Розвиток системи природно-заповідного фонду*», в якій відображені показники збільшення частки площ ПЗФ до площ адміністративних одиниць за 1995-2019 рр. та питома вага площ ПЗФ до площ адміністративних одиниць (%; рік);

– «*Види рослин та тварин, занесені до Червоної книги України*», в якій відображені показники чисельності видів рослин і тварин, занесених до Червоної книги України та їх охоронний статус (зникаючі та зниклі; вразливі рідкісні; недостатньо відомі та неоцінені).

Підрозділ «*Заходи з охорони культурної спадщини*» містить карти:

– «*Правові, організаційні, науково-дослідні та інші заходи*», яка конкретизує заходи з охорони культурної спадщини за регіонами, а саме: пам'ятки, навколо яких установлено зони охорони; комплекси (ансамблі), навколо яких установлено зони охорони; історичні населені місця, що мають затверджені межі історичних ареалів та режими використання їх територій; укладені охоронні договори; оформлені паспорти об'єктів (пам'яток) культурної спадщини; пам'ятки, що пройшли інвентаризацію;

– «*Ремонтно-реставраційні роботи на пам'ятках культурної спадщини*», на якій відображені показники кількості пам'яток, на яких завершено ремонтно-реставраційні роботи та обсяги фінансування ремонтно-реставраційних робіт на пам'ятках та інших заходів з охорони культурної спадщини та джерела їх фінансування.

До підрозділу «*Розвиток форм збереження та популяризації культурної спадщини*» увійшли наступні карти, які характеризують форми (інституції) збереження культурних цінностей, їх актуалізації, популяризації і трансляції наступним поколінням найціннішої частини культурної і природної спадщини – музеї, бібліотеки, архіви:

– «*Музеї*». За даними Державної служби статистики України музейна сфера у 2017 р. нараховувала 574 музеї (у 2013 р. – 608), за статусом з них 48 (50) – національні, 22 (26) – державні, 504 (532) – обласні, районні, міські та інші. Крім того, за даними за 2013 р. також до музейної сфери належать 3507 музеїв, які не підлягають державній реєстрації та створені у складі підприємств, установ, організацій, навчальних закладів. Музеї

представлені за їх спеціалізацією (історичні, археологічні, краєзнавчі, природничі, літературні, мистецькі, етнографічні, інші), охарактеризовані за формою (музеї, будинки-музеї, музеї-квартири, кабінети-музеї, музеї-садиби, музеї-заповідники, музеї під відкритим небом тощо) та формою власності (державної або приватної);

– «Бібліотеки». Характеризує стан бібліотечної мережі у міських та сільських поселеннях та наявний бібліотечний фонд;

– «Установи галузі культури», яка відображає основні показники обсягів діяльності з обслуговування населення та надання культурних послуг. На ній відображена спеціалізація установ культури та наведені аналітичні індекси ресурсного потенціалу сфери культури і мистецтва за 2017 р.).

На жаль, недостатнє бюджетне фінансування розроблення Атласу ПіКС, що мало місце в окремі роки, не дало змогу реалізувати певну частину задуманого. На сьогодні велика кількість потенційних сюжетів карт ще заходиться в роботу, має часткове концептуальне, методичне і картографічне опрацювання та достатню забезпеченість вихідними матеріалами. Тематика частини карт є продовженням картографування категорій спадщини, які не мають офіційно встановленого статусу – зокрема, «Культурно-ландшафтною спадщини України».

Законодавче визнання культурного ландшафту як особливого типу культурної та природної спадщини та активна динаміка впровадження культурно-ландшафтного підходу до охорони всесвітньої спадщини у міжнародному праві спостерігається з 1992 року після включення цієї дефініції в Керівні настанови до реалізації Конвенції ВКПС. Зазначені Керівні настанови визначили культурні ландшафти як об'єкти культурної спадщини, що представляють собою спільні творіння людини і природи, які ілюструють еволюцію людської спільноти і поселень з плином часу, що відбувалася під впливом фізичних обмежень і/або можливостей, що накладаються або надаються природним місцем існування людини, а також соціальних, економічних і культурних чинників, що змінюють один одного, як зовнішніх, так і внутрішніх (UNESCO, 2019).

Включення культурних ландшафтів, як окремої номінації до Списку всесвітньої спадщини, та їх інтенсивно зростаюча кількість (станом на кінець 2021 року номінація включала 119 об'єктів з 65 держав або 10 відсотків від загальної кількості об'єктів Списку), засвідчили про велику зацікавленість урядів, широкої громадськості та місцевих спільнот до збереження культурної та природної спадщини на засадах їх взаємозв'язку та взаємодії та застосування культурного ландшафту як однієї з кращих форм збереження спадщини.

У чинному законодавстві України відсутній термін «культурний ландшафт», прийнятий у Конвенції ВКПС. Натомість, з 2000 року в окремий вид культурної спадщини виділяються «ландшафтні об'єкти», під якими розуміються природні території, які мають історичну цінність, однак, з тих пір до Державного реєстру нерухомих пам'яток України

внесені лише 7 ландшафтних об'єктів, які є об'єктом охорони як окреме територіальне утворення.

Загалом це неприпустимо мало, проте при цьому слід зважати на наявність на державному обліку ще понад 320 пам'яток садово-паркового мистецтва, які можуть бути віднесені до категорії культурних ландшафтів, оскільки характеризуються поєднанням паркового будівництва з природними або створеними людиною ландшафтами. Крім того, збереження ландшафтів та інших природних комплексів, унікальних територій та природних об'єктів, пов'язаних з історико-культурною спадщиною є одним із завдань законодавства про охорону навколишнього природного середовища. Основними формами правової охорони і регулювання використання ландшафтів виступають парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, регіональні ландшафтні парки, ландшафтні заказники, дендрологічні парки.

В той же час, Україна, попри величезний історико-культурний та природний потенціал, в Списку всесвітньої спадщини представлена лише одним культурним ландшафтом – стародавнім містом Херсонесом Таврійським і його Хорою (2013).

Суттєве відставання України у застосуванні культурно-ландшафтного підходу та відсутність цілісної картини культурно-ландшафтною спадщини країни з відображенням її сучасного стану та геопросторових закономірностей формування обумовлює такі завдання перспективних досліджень, як удосконалення понятійного апарату, всебічне вивчення структурних компонентів культурно-ландшафтною спадщини, їх систематизація та класифікація, створення комплексної інформаційно-аналітичної бази культурних ландшафтів із застосуванням апарату геоінформаційних технологій з метою подальшого електронного картографування.

При цьому під культурним ландшафтом розуміється природно-культурне локальне територіальне утворення, яке є результатом історичної та сучасної взаємодії даного суспільства і природного середовища, та цілісний образ якого сприймається і цінується за її природні та культурні якості (матеріальні та духовні) унікального (всесвітнього), видатного (національного) чи великого (місцевого) значення. Сукупність культурних ландшафтів, охоплених існуючими територіальними організаційно-правовими формами та механізмами охорони природної і культурної спадщини на міжнародному, національному та місцевому рівнях, складає культурно-ландшафту спадщину України.

Розгляд об'єктів, які охороняються згідно пам'яткоохоронного або природоохоронного законодавства України та підпадають під критерії визначення як культурного ландшафту, свідчить про їх велике типологічне різноманіття. В першому приближенні серед більш ніж 1000 об'єктів можна виділити такі їх види, як:

- садово-паркові (в т.ч.: палацово-паркові та садибно-паркові; меморіальні; науково-освітні; курортно-рекреаційні; міські; сільські);
- історико-культурні та історико-археологічні;

- військово-історичні;
- замкові та фортифікаційні;
- сакральні (в т.ч.: джерела, скелі, гори, долини, печери та печерні храми);
- етнокультурні (в т.ч.: етнографічні музеї – заповідники та середовищні музеї: музеї народної архітектури та побуту просто неба, музеї-хати (садиби), етнографічні та історико-культурні комплекси);
- індустриальні (в т.ч.: промислово-виробничі, інженерно-технічні та науково-технічні).

Картографічна візуалізація просторової та детальної атрибутивної, в тому числі, мультимедійної) інформації про ці об'єкти також може стати предметом для створення низки інтерактивних картографічних сюжетів та подальшого їх об'єднання в окрему тематичну збірку.

Діяльність Інституту географії НАН України, спрямовану на формування інфраструктури геопросторових даних про природу, населення та культурну спадщину України, що знайшло відображення, зокрема, в Атласі ПіКС, була розглянута та схвалена Президією НАН України. При цьому відзначено, що значимість розробки полягає у використанні Атласу ПіКС як ресурсу для інформаційної підтримки планування збалансованого регіонального та державного розвитку в напрямі гуманізації суспільства, який сприятиме якісній законодавчій діяльності у сфері національної спадщини, розробленню та вдосконаленню нормативних і регламентуючих документів різного типу, змісту та призначення відповідно до вже ратифікованих Україною міжнародних конвенцій стосовно охорони культурної і природної спадщини. Атлас буде джерелом знань для населення, допомагатиме методологічному та інформаційному наповненню предметної сфери суспільних і природничих наук.

Рішенням Президії НАН України від 3 лютого 2021 року №28 було доручено розробникам Атласу ПіКС оформити авторські права на нього, здійснити тиражування на дисках для розповсюдження в управлінських структурах держави і серед населення та підготувати його паперову версію (Rudenko, 2021). Колектив розробників у квітні 2021 року зареєстрував авторське право на електронний атлас, однак питання фінансового забезпечення інших поставлених Президією НАН України завдань в складних умовах поточного року не було вирішено, що відтермінує їх виконання на початок 2022 року.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Створення першого в Україні електронного Атласу ПіКС, розроблення якого здійснював Інститут географії НАНУ протягом останніх років, засвідчило про перехід до нового етапу розвитку вітчизняного тематичного картографування збереження національної спадщини.

Застосування сучасних геоінформаційних, мультимедійних та інтерактивних технологій створили широкий спектр нових можливостей

для атласного картографування та, як наслідок, обумовили перехід до розроблення електронних атласів та атласних інформаційних систем, для яких характерні модульність та безперервність розвитку, еволюційність і динамічність, сумісність, мультимасштабність, мультимедійність та універсальність.

Робота зі створення атласу, що полягала в картографуванні значної кількості об'єктів та територій ПіКС різних видів, типів та категорій на базі створеної атласної геоінформаційної системи, трансформувалась у складний і багатогранний процес, який базувався на комплексі теоретичних, методологічних та методичних підходів з різних сфер пізнання цього важливого суспільного явища.

Необхідність врахування сучасних світових тенденцій, пов'язаних з появою нових та розвитку існуючих складових ПіКС, в умовах відсутності у вітчизняному природоохоронному та пам'яткоохоронному законодавстві багатьох загальноприйнятих у міжнародному праві та науковому середовищі понять та термінів, обумовили розроблення оригінальних тематичних карт етнокультурної, релігійної і науково-технічної спадщини, що становить наукову новизну Атласу. Ці перші в Україні спеціалізовані карти подібної тематики та масштабу охоплення дозволяють значно розширити предметне поле досліджень ПіКС та можуть сприяти введенню у наукову практику нових категорій спадщини.

Як підсумок, карти блоку «Природна і культурна спадщина» Атласу являють собою звід сучасної просторової інформації та знань про особливості розміщення об'єктів і територій спадщини України, стимулюють розвиток теорії та методів тематичного та атласного картографування, слугуватимуть науковою та інформаційною підтримкою у розробленні загальнодержавних та регіональних програм і проектів в галузі вивчення, охорони та комплексного використання спадщини та включенні цієї проблематики до стратегій сталого розвитку та соціально-економічного розвитку держави, регіонів, районів та міст.

Перспективи подальшого розвитку атласного електронного картографування ПіКС можуть бути пов'язані з виконанням наступних завдань:

- поглибленням регіонального аспекту тематичних досліджень та створенням комплексних електронних атласів ПіКС географічних або історико-географічних регіонів (Карпати, Крим, Полісся, Поділля, Слобожанщина тощо), областей та окремих міст (Київ, Львів тощо);

- поглибленням тематичних досліджень за окремими комплексними категоріями предметного вивчення спадщини та створенням відповідних електронних атласів – культурно-ландшафтної, архітектурно-ландшафтної, етнокультурної, релігійної, науково-технічної, воєнно- та військово-історичної, археологічної, морської та річкової, мистецької спадщини України та окремих її територій.

References:

- Council of Europe (2019). *Updated list of officially adopted Emerald sites*. Convention on the Conservation of European Wildlife and Natural Habitats. Standing Committee. 39th meeting. Strasbourg, 3-6 December 2019. Retrieved from: <https://rm.coe.int/updated-list-of-officially-adopted-emerald-sites-december-2019-/168098ef51>
- Fedorova, L. D. (2015). Historical monuments in the general system of cultural heritage. In *Cultural heritage in the context of the "Collection of monuments of history and culture of Ukraine"* (pp. 193–194). Kyiv: Institute of History of Ukraine of NASU. [In Ukrainian] [Федорова Л.Д. Пам'ятки історії у загальній системі культурної спадщини/Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України». Київ: Інститут історії України, 2015. С. 193-194.]
- Gavrilyuk, L. O., Gorbyk, V. O., Denisenko, G. G., Kot, S. I., Piskova, E. M., Skripnik, P. I., & Fedorova, L. D. (2011). *Theoretical and scientific-methodical principles of preparation of articles about historical monuments to "Collection of Monuments of History and Culture of Ukraine"*. Kyiv: Institute of History of Ukraine of NASU. [In Ukrainian] [Теоретичні та науково-методичні засади підготовки статей про пам'ятки історії до «Зводу пам'яток історії та культури України». Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. 272 с.]
- Kalinin, V. I. & Gurskiy, D. S. (Eds.). (2006-2011). *Geological landmarks of Ukraine* (in 4 volumes). Kyiv-Lviv: State Geological Survey of Ukraine, Ukrainian State Geological Survey Institute. [In Ukrainian] [Геологічні пам'ятки України у 4 томах / За ред. В. І. Калініна, Д.С. Гурського (2006-2011). Державна геологічна служба України, Український державний геологорозвідувальний інститут, Київ-Львів.]
- Polyvach, K. A. (2005). Mapping of Ukraine historical and cultural heritage. *Ukrainian geographical journal*, 3, 60–66. [In Ukrainian]. [Поливач К.А. Картографування історико-культурної спадщини в Україні. Український географічний журнал. 2005. №3. С. 60 – 66.]
- Polyvach, K. A. (2007). Cultural and natural heritage. In Rudenko, L. H. (Ed.). *The National Atlas of Ukraine* (p. 53). Kyiv: SSPE Cartografia. [In Ukrainian]. [Національний атлас України / Гол. ред. Л.Г.Руденко. К.: ДНВП «Картографія», 2007. С.53.]
- Polyvach, K. A. (2012). *Cultural heritage and its influence on the development of regions of Ukraine*. Kyiv: Institute of Geography of NASU. [In Ukrainian]. [Поливач К. А. Культурна спадщина та її вплив на розвиток регіонів України. Київ, 2012. 208 с.]
- Polyvach, K. A. (2016). Information and reference atlas of the nature reserve fund of the region. *Ukrainian geographical journal*, 1, 53–60. Doi: 10.15407/ugz2016.1.053. [In Ukrainian]. [Поливач К.А. Інформаційно-довідковий атлас природно-заповідного фонду регіону. Український географічний журнал. 2016. №1. С. 53–60. Doi: 10.15407/ugz2016.1.053]
- Polyvach, K. A. (2018). Preconditions, purpose and tasks of the Atlas geoinformation system of cultural heritage of Ukraine. In Rudenko, L. H. (Ed.). *Cultural heritage in the Atlas geoinformation system of sustainable development of Ukraine* (pp. 68–73). Kyiv. [In Ukrainian]. [Поливач К.А. Передумови, мета і завдання Атласної геоінформаційної системи культурної спадщини України. Культурна спадщина в Атласній геоінформаційній системі сталого розвитку України / за ред. Л.Г. Руденка. Київ, 2018. С. 68–73.]
- Rudenko, L. H. (2021). Atlas "Population of Ukraine and its natural and cultural heritage". Transcript of the report at the meeting of the Presidium of the NAS of Ukraine on February 3, 2021. *Visnyk of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 3, 12-13. Doi: 10.15407/vism2021.03.029 [In Ukrainian]. [Руденко Л.Г. Атлас «Населення України та його природна і культурна спадщина». Стенограма доповіді на засіданні Президії НАН України 3 лютого 2021 року. Вісник Національної академії наук України 2021. №3. С. 12-13. Doi: 10.15407/vism2021.03.029].
- Rudenko, L. H & Polyvach, K. A. (2015). Natural heritage: experience and prospects of mapping in Ukraine. *Ukrainian Geographical Journal*, 4, 40-49. Doi: 10.15407/ugz2015.04.040 [In Ukrainian]. [Руденко Л. Г., Поливач К.А. Природна спадщина: досвід та перспективи картографування в Україні. Український географічний журнал. 2015. №4. С.40-49. Doi: 10.15407/ugz2015.04.040]
- Rudenko, L. H. (Ed.) (2021). *Academic geography and atlas mapping during the years of Ukraine's independence* (pp. 31-108). Kyiv: Institute of Geography of NASU. [In Ukrainian] [Академічна географія і атласне картографування за роки незалежності України /За ред. Л. Г. Руденка. Ін-т географії НАН України, 2021. С. 31-108.]
- Rystedt, B. (1995). Current trends in electronic atlas production. *Cartographic Perspectives*, 20, 5-11. Doi: 10.14714/CP20.889
- Skrypnyk, G. (Ed.). (2011). *History of Decorative Art of Ukraine. Vol. 4*. Kyiv: Institute for Art Studies, Folklore and Ethnology of NASU. [In Ukrainian] [Історія декоративного мистецтва України: у 5 т. / ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України; гол. ред. Г. Скрипник; Т. 4: Народне мистецтво та художні промисли ХХ ст. Київ, 2011. 512 с.]
- Topornytska, M. Ya. (2015). *Territorial organization of ethnic festival tourism in Lviv region*. (PhD dissertation). Lviv. [In Ukrainian]. [Топорницька М.Я. Територіальна організація етнофестивального туризму Львівської області: дис. ... канд. геогр. наук: 11.00.02 – економічна та соціальна географія. / Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2015. 253 с.]
- UNESCO (1972). *Recommendation on the protection of cultural and natural heritage at the national level*. Retrieved from: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_724 [In Ukrainian]. [Рекомендація про охорону на

національному рівні культурної та природної спадщини. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_724]

UNESCO (2012). *World Heritage Atlas*. Paris: UNESCO Publishing; Novara, Italy: De Agostini Libri.

UNESCO (2019). *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention* WHC.19/01 10 July 2019. Retrieved from: <https://whc.unesco.org/document/178167>

UNESCO (2020). *World Heritage Centre – Initiative on Heritage of Religious Interest*. Retrieved from: <https://whc.unesco.org/en/religious-sacred-heritage>

Vedenin, Yu. A. & Kuleshova, M. E. (Eds.). (2004). *Cultural Landscape As A Heritage Site*. (p. 10). Moskva: Russian Research Heritage Institute; St. Petersburg: Dmitry Bulanin. [in Russian] [Культурный ландшафт как объект наследия / под ред. Ю.А. Веденина, М.Е. Кулешовой. Москва: Институт Наследия; СПб.: Дмитрий Буланин, 2004.].

Wikimedia Commons (2021). *Monuments database/ Statistics*. Retrieved from https://commons.wikimedia.org/wiki/Commons:Monuments_database/Statistics

Wimbledon, V. A. P., Gerasimenko, N. P., & Ischenko, A. A. et al. (1999). *Problems of the Ukraine geological heritage protection*. Kyiv: DNU MFN of NAS of Ukraine. [in Ukrainian]. [Проблеми охорони геологічної спадщини України / В.А.П. Уїмблдон, Н.П. Герасименко, А.А. Іщенко та ін. К.: ДНУ РНС НАН України, 1999. 129 с.]

HUMAN POTENTIAL DEVELOPMENT IN CHERNIVTSI REGION: THE ROLE OF SOCIAL INFRASTRUCTURE

Victor TELESHMAN

*Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine
oscar1424lal@gmail.com*

Abstract: An important role in opportunity-building to ensure decent living conditions and to improve the human capacity of any territory is played by development and quality functioning of all elements of a large social complex, but their underdevelopment in contemporary realities could have an impact on decline in key socioeconomic indicators of quality of life and social well-being, and at the same time could be one of the main disincentives of state growth and existence in general. In turn, insufficient study of the influence of social infrastructure on people, their potential on regional level, makes it impossible to build effective integrated development strategies and reflects a low level of awareness of the real issues on the ground. In terms of historical characteristics, geographical location, economic and demographic features of the territory, Chernivtsi region was chosen for the study. The main objectives were to study the dynamics of formation and functioning of certain elements of social infrastructure of the region, their problems and solutions for the region as a whole. The article analyzes the system of indicators characterizing main categories of social infrastructure of the region under study. A number of problems have been identified, the main ones considered to be reduction of the total number of infrastructure and providers of services to the public and significant disparities in social infrastructure development between rural areas and urban settlements. Complex maps have been built, that reflect the state of individual components of social infrastructure and graphs that demonstrate the dynamics of the studied indicators in the region. A number of quick and effective measures to improve the state of social infrastructure in Chernivtsi region are proposed, aimed at overcoming existing problems and providing the harmonious development of people and their potential.

Key words: social infrastructure, development, human potential, quality of life, Chernivtsi region, educational complex, medical complex.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2021.86.67-76>

UDC: 911.3

Received: December 01, 2021.

Revised: December 30, 2021.

Accepted: December 31, 2021.

РОЛЬ СОЦІАЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ У РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Віктор ТЕЛЕШМАН

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна
oscar1424lal@gmail.com*

Анотація: Важливу роль у формуванні можливостей для забезпечення гідних умов життя та підвищення рівня людського потенціалу населення будь-якої території є розвиток та якісне функціонування всіх елементів великого комплексу соціальної інфраструктури, недостатній розвиток якої в сучасних реаліях несе загрозу не лише впливаючи на зниження основних соціально-економічних показників якості життя та благополуччя суспільства, але й виступаючи одним із головних дестимуляторів розвитку та існування інституції держави в цілому. В свою чергу, недостатнє вивчення впливу соціальної інфраструктури на людину, її потенціал на регіональному рівні, унеможливорює формування дієвих комплексних стратегій розвитку та відображає низький рівень обізнаності із реальними проблемами на місцях. З точки зору особливостей історичного розвитку, географічного положення та економічних і демографічних особливостей території для дослідження було обрано Чернівецьку область, а основними завданнями було поставлено дослідити динаміку формування та функціонування окремих елементів соціальної інфраструктури регіону, простежити територіальні відмінності у їх розвитку та визначити основні проблеми і шляхи їх вирішення для області в цілому. У статті проаналізовано систему показників, що характеризують основні категорії соціальної інфраструктури досліджуваного регіону. Виявлено низку проблем, головними з яких є скорочення загальної кількості об'єктів інфраструктури та суб'єктів, що надають послуги населенню та значні диспропорції соціально-інфраструктурного розвитку між сільською місцевістю та міськими поселеннями. Побудовано комплексні карти, що відображають стан окремих складових соціальної інфраструктури та графіки, які вказують на динаміку досліджуваних показників у регіоні. Запропоновано ряд швидких та дієвих заходів з покращення стану соціальної інфраструктури у Чернівецькій області, що направлені на подолання наявних проблем та забезпечення гармонійного розвитку людини та її потенціалу.

Ключові слова: соціальна інфраструктура, розвиток, людський потенціал, якість життя, Чернівецька область, освітній комплекс, медичний комплекс.

Постановка проблеми. Одним із найголовніших стратегічних напрямків світового суспільства є підвищення рівня та якості життя населення та розвиток людського потенціалу при дотриманні ключових парадигм сталого розвитку. Вирішення даних завдань є особливо важливим і для України, адже покращення основних соціально-економічних показників є рушійною силою не тільки для задоволення потреб населення, можливості їх реалізації, але й для загальної конкурентоспроможності нашої держави на світовій арені.

Потенціал людини, соціальних спільнот та загалом населення всієї країни слугує яскравим маркером можливостей суспільства. Прояв, активізація, функціонування людського потенціалу, чи, навпаки, його «затухання», стагнація, деформація і деградація залежать від цілої низки зовнішніх, по відношенню до самого потенціалу, соціально-економічних факторів, насамперед від соціально-економічної структури, можливостей соціальної вертикальної та горизонтальної мобільності носіїв потенціалу, а зважаючи на те, що зовнішні ресурси (матеріальні, духовні, фінансові тощо) є лише умовою формування, розвитку, реалізації та використання людського потенціалу (Ivanov, 2013) зростає потреба врахування ключових елементів, що здійснюють вплив на нього.

На сьогоднішній день все більш важливого значення набуває політика держави направлена на покращення соціально-економічного становища на макро- та мезорівнях, а важливою ланкою такої політики є підтримка та розвиток соціальної інфраструктури, яка є основою для відтворення сил та здоров'я людини, покращення як окремих напрямків розвитку суспільства, так і якості його життя в цілому (Yagodka, 2000; Kinash, 2012; Pihul, 2013, 2014). Соціальна інфраструктура, як свідчить досвід розвинених країн, є однією з головних складових економіки, яка безпосередньо впливає на сферу життєдіяльності людей та на внутрішньогосподарські функції розвитку, відіграє важливу роль у вирішенні соціальних проблем суспільства, а від рівня її розвитку залежить ефективність вирішення не тільки соціальних, економічних, але й політичних та інших проблем держави (Gukalova, 2009; Social infrastructure..., 2018). Відповідно, гостра проблема комплексного та рівномірного розвитку регіонів України та зростання людського потенціалу населення в тому числі матиме вирішення безпосередньо за рахунок покращення якості та функціонування основних структурних елементів соціальної інфраструктури, до якої відносяться організації таких видів економічної діяльності як охорона здоров'я, освіта, культура, спорт, житлово-комунальне господарство, а також установи, які виконують інфраструктурні функції (наприклад, підприємства транспорту, торгівлі, готельно-ресторанного бізнесу тощо) та культурні,

історичні, архітектурні пам'ятки, місця дозвілля та відпочинку (Saliy, 2012; Bohun, 2013).

Важливий внесок у дослідження соціальної інфраструктури в цілому та її впливу на розвиток потенціалу людини, її рівня життя зробили Б. Данилишин, Е. Лібанова, В. Куценко, О. Алімова, Ц. Будаєва, І. Кінаш, О. Салій, В. Іванов, Н. Плащинський, О. Палій, А. Шаріпов та ін. Дослідженням проблем розвитку соціальної інфраструктури та розробками інституціональних механізмів реструктуризації її галузей в Україні займався відділ соціальної інфраструктури інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи. Проте, питання розвитку соціальної інфраструктури та її впливу на людський потенціал на регіональному рівні вивчено недостатньо, що вказує на доцільність даного дослідження на прикладі конкретних регіонів.

Формулювання цілей статті. Дослідження окремих складових елементів соціальної інфраструктури Чернівецької області: освітньо-наукового, медичного та спортивно-культурного комплексів, аналіз територіальних відмінностей розвитку соціальної інфраструктури адміністративних одиниць Чернівецької області та динаміка змін показників за останні десятиріччя. Формування комплексу заходів, що покликані покращити стан соціальної інфраструктури регіону.

Виклад основного матеріалу. Забезпечення населення якісною освітою є одним із головних інструментів, що створює можливості для розвитку та реалізації його потенціалу. Освітній комплекс Чернівецької області включає в себе дошкільні навчальні заклади, загальноосвітні навчальні заклади, ВНЗ I–II рівнів акредитації, професійно-технічні навчальні заклади, ВНЗ III–IV рівнів акредитації. Першою ланкою системи освіти є дошкільне виховання, що представлене дошкільними навчальними закладами належать ясла, ясла-садки, дитячі садки, ясла-садки сімейного, комбінованого, компенсуючого типу (спеціальні та санаторні), навчально-виховні комплекси тощо (Teleshman, 2018b).

Станом на 2019 рік у Чернівецькій області нараховується 372 дошкільних навчальних заклади, з яких 97 розташовані у міській та 275 у сільській місцевостях. Незважаючи на загальну тенденцію зростання кількості ДНЗ у області з початку століття (для порівняння, у 2000 році кількість таких закладів у регіоні складала 252 одиниці, а у 2010 році – 353), динаміка останніх років є негативною – кількість ДНЗ у 2019 році на 9 менша, ніж у 2017 році. Зменшення загальної кількості відбувається за рахунок скорочення дошкільних навчальних закладів саме у сільській місцевості, так, наприклад, якщо у міській місцевості станом на 2015 рік було 92 заклади, а у 2019 році цей показник становив 97 закладів, то у сільській місцевості регіону за ідентичний період відбулося

скорочення на 12 закладів – з 287 у 2015 році, до 275 у 2019 році (рис. 1).

У 2019 році у дошкільних навчальних закладах регіону було 26878 місць та має тенденцію до зростання. Проте, якщо у містах це пояснюється побудовою нових закладів відповідного типу, то у сільській місцевості відбувається за рахунок укрупнення, розширення та покращення умов наявних закладів. Незважаючи на динаміку зростання кількості місць у ДНЗ області, вона не є достатньою, адже кількість дітей у відповідних навчальних установах станом на 2019 рік становила 31196 осіб, тобто на 100 місць припадає 113 дітей, а у міській місцевості досягає 132 осіб на

100 місць. Дошкільними навчальними закладами у регіоні охоплено лише 62% дітей від загальної кількості дітей відповідного віку (47% у сільській місцевості, 88% у міській місцевості). Найвищими показниками охоплення характеризуються міста Новодністровськ та Чернівці – 102% (враховані діти, що проживають у сільській місцевості та відвідують заклади дошкільної освіти, розташовані у місті Новодністровськ) та 84% дітей до загальної кількості дітей відповідного віку відповідно. Найнижчі показники характерні для Сторожинецького, Глибоцького та Герцаївського районів (менше 50% дітей до кількості дітей відповідного віку) (рис. 2).

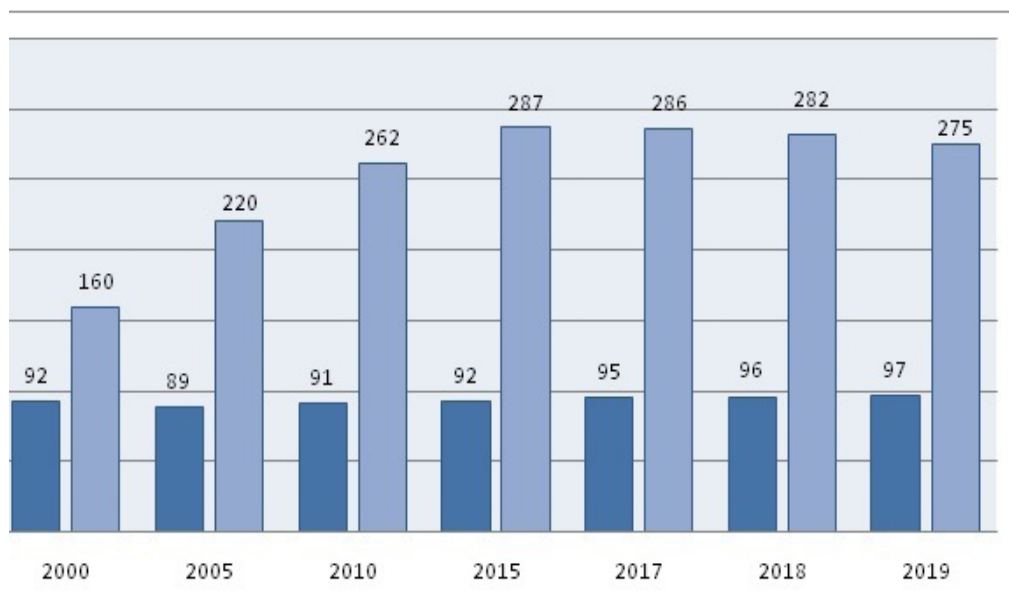

Рис. 1. Кількість закладів дошкільної освіти у Чернівецькій області за типами поселень

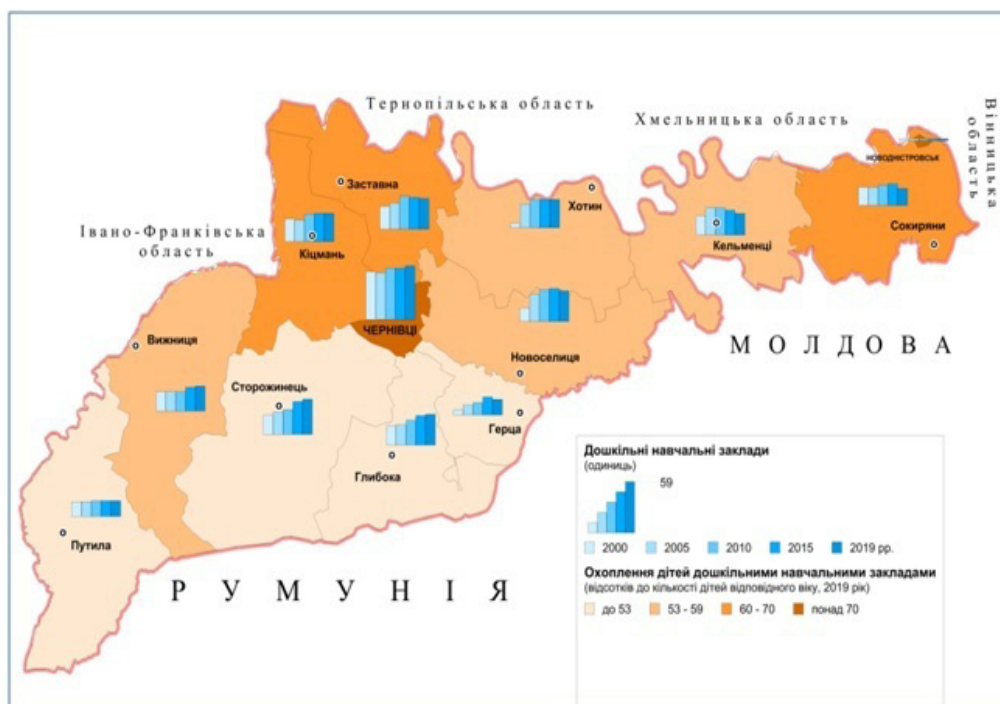

Рис. 2. Розвиток інфраструктури закладів дошкільної освіти Чернівецької області

Українською мовою виховувалось 90,2% дітей дошкільних навчальних закладів, що на 1,3% та 2,4% менше за відповідні показники у 2010 та 2000 роках. Найнижчі показники україномовного виховання притаманні Герцаївському та Новоселицькому районам, де 85,3% та 49,9% дітей відповідно виховувались румунською та молдавською мовами.

Середня освіта у Чернівецькій області забезпечується мережею загальноосвітніх навчальних закладів I, I-II, I-III та II-III ступенів навчання (Teleshman, 2018). Переважна більшість ЗНЗ – школи I-III ст. н. – 65,2%, I-II ст. н. – 26,4%, I ст. н. – 6,7%, а частка спеціальних шкіл (шкіл-інтернатів), навчально-реабілітаційних центрів та шкіл соціальної реабілітації – 1,7% від загальної кількості. Загалом у регіоні спостерігається тенденція скорочення кількості закладів загальної середньої освіти. Так, якщо у 2000 році у області функціонувало 462 ЗНЗ, то у 2010 році – 447, а у 2019 році лише 403. Найбільша кількість закладів загальної середньої освіти зосереджено у Чернівцях – 59 ЗНЗ, а також у Сторожинецькому та Глибоцькому районах – 46 та 40 навчальних закладів відповідно, найменша ж у місті Новодністровськ – 4 ЗНЗ (рис. 3).

Знижується також і кількість учителів, що забезпечують навчально-виховний процес: якщо у 2015 році їх кількість становила 12,3 тис. осіб, то у 2019 році – 12 тис. осіб, тоді як кількість учнів за ідентичний період зросла з 100 тис. осіб до 105,5 тис. осіб. Середнє навантаження на одного вчителя по області – 8,8 учнів. Найвищим показником характеризуються міста Чернівці та Новодністровськ – 12,0 та 10,6 учнів на одного вчителя відповідно, найнижчим – Путильський та Кельменецький райони – 6,9 та 6,6 учнів на одного вчителя відповідно.

Денні загальноосвітні навчальні заклади нового типу у регіоні представлені гімназіями, ліцеями та навчально-виховними комплексами. Станом на початок 2016/17 навчального року у Чернівецькій області нараховувалась 21 гімназія (7 у місті Чернівці), що охопила 8,9% від усіх школярів, 14 ліцеїв (6 у місті Чернівці), які відвідують 5,4% від усіх школярів та 143 навчально-виховні комплекси де навчаються 20,6% від усіх школярів (Teleshman, 2018b).

У 2019 році понад 2/3 випускників дев'ятих класів (67,6%) перейшли до десятих класів денних закладів середньої освіти, що на 7,7 відсоткових пункти більше, ніж у 2016 році; 0,2% – до вечірніх (змінних) шкіл; 12,1% вступили до закладів професійної (професійно-технічної) освіти, а 17,3% – до закладів вищої освіти, що відповідно на 2,7 та 5,9 відсоткових пункти менше, ніж у 2016 році. Переважна більшість учнів навчається українською мовою і їх частка постійно зростає. Так, якщо у 2000 та 2010 роках питома вага учнів, які навчались українською складала 81,1% та 83,5% відповідно, то станом на 2019 рік даний показник становить 86,9%. Другою за поширеністю мовою у закладах загальної середньої освіти є румунська, якою станом на 2019 рік навчається 12,9% учнів.

За даними Департаменту освіти і науки Чернівецької обласної державної адміністрації станом на 2019 рік у регіоні нараховується 16 закладів професійної (професійно-технічної освіти) у яких на кінець року нараховувалось 5,8 тис. учнів, з яких 2,9 тис. учнів випустились протягом року. Більша частина випускників закінчила заклади міста Чернівці – 1,8 тис. осіб, решта – заклади професійної освіти у

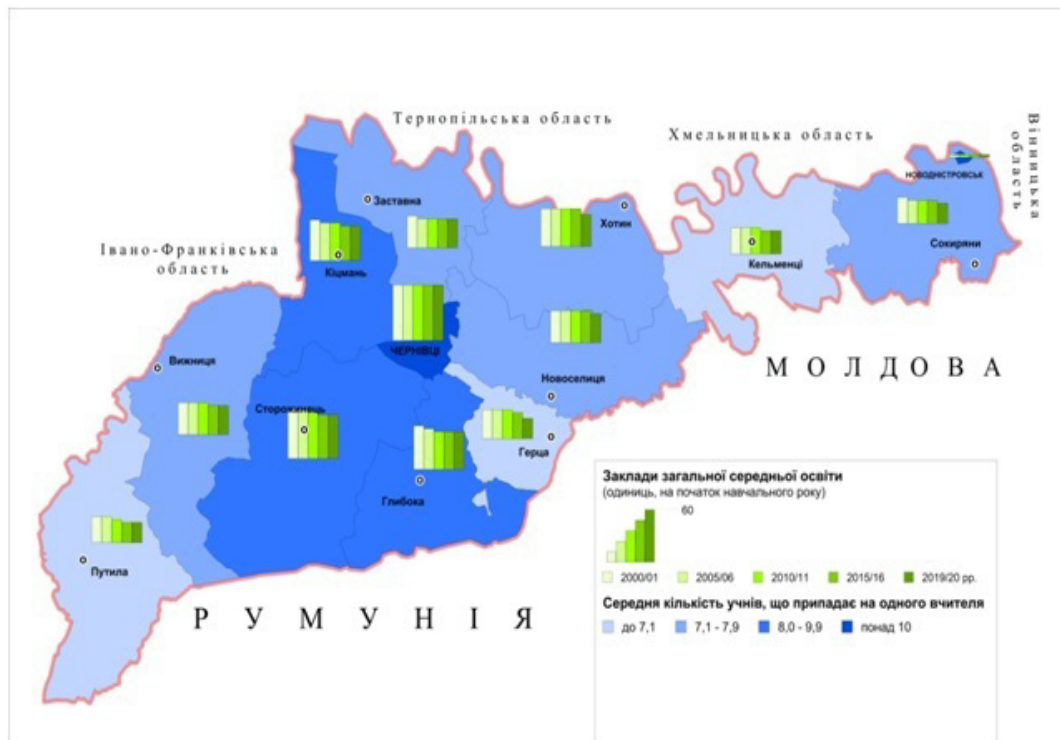

Рис. 3. Розвиток інфраструктури закладів загальної середньої освіти Чернівецької області

Сокирянському, Кельменецькому, Глибоцькому, Заставнівському та Хотинському районах області. Загалом, розвиток та реформування професійної Чернівецької області відповідає тенденціям загальнодержавного спрямування. Основними стратегічними цілями Стратегії розвитку системи професійної освіти області на період до 2027 року є підвищення ефективності функціонування мережі ЗПО в ринкових умовах та покращення матеріально-технічного стану та доступності ЗПО для вирішення яких сформовано цілу низку операційних цілей та завдань. Так, наприклад, вже у 2021 році було підписано меморандум в межах проекту «EU4Skills: Модернізація інфраструктури системи професійно-технічної освіти в Україні», завдяки якому три заклади професійно-технічної освіти регіону отримують кошти для модернізації інфраструктури та покращення навчального процесу у них: Чернівецьке вище професійне училище радіоелектроніки, «Професійно-технічне училище № 8 м. Чернівці», «Вище професійне училище № 24 м. Заставна» (Department...).

Вища освіта Чернівецької області представлена 13 вищими навчальними закладами I-II рівнів акредитації (коледжі технікуми та училища) та 3 вищими навчальними закладами III-IV рівнів акредитації (університети, академії та інститути). Загалом, на початок 2016/17 навчального року у ВНЗ різних рівнів акредитації працювало 3039 штатних педагогічних та науково-педагогічних працівників, з них 245 докторів та 1323 кандидатів наук, 191 професор та 772 доценти (Teleshman, 2018b).

У вищих навчальних закладах I-II рівнів акредитації станом на 2019 рік навчалось 6,8 тис. студентів, що є найнижчим показником за

останні 20 років. Так, наприклад, на початок 2000/01 навчального року їх кількість у області становила 13,6 тис. осіб, а на початок 2010/11 – 9,0 тис. осіб. Тенденція скорочення кількості студентів спостерігається і у вищих навчальних закладах III-IV рівнів акредитації. У 2019 році кількість їх студентів становила 19,8 тис. осіб, що на 2,5 відсоткових пункти менше ніж у на початок 2015/16 навчального року та на 7,3 відсоткових пункти менше ніж на початок 2010/11 навчального року (рис. 4). Щодо продукування випускників спостерігається зворотна динаміка, якщо у ВНЗ I-II рівнів акредитації кількість випускників за останні 20 років скоротилась майже вдвічі – з 3,6 тис. осіб у 2001 році до 2,1 тис. осіб у 2020 році, то у закладах вищої освіти III-IV рівнів акредитації, навпаки, зросла майже вдвічі – з 3,4 тис. осіб у 2001 році до 6,1 тис. осіб у 2020 році.

Станом на 2019 рік у Чернівецькій області функціонує 3 наукові установи та заклади вищої освіти, що мають аспірантуру та в яких отримували відповідний науковий ступінь 244 особи. Також, два ВНЗ регіону мають докторантуру, а кількість докторантів на кінець року складала 10 осіб, що є одним з найнижчих показників за останні 15 років (наприклад, у 2005 та 2015 роках кількість докторантів у наукових установах та закладах вищої освіти Чернівецької області складала 25 та 29 осіб відповідно).

Чернівецька область характеризується високим рівнем наукових кадрів, проте кількість працівників з кожним роком зменшується. Так, станом на 2019 рік у виконанні наукових досліджень та розробок було задіяно 609 працівників, що, наприклад, на 200 осіб менше ніж у 2017 році: кількість дослідників та техніків скоротилась на 27,1% та 46,6% відповідно, а

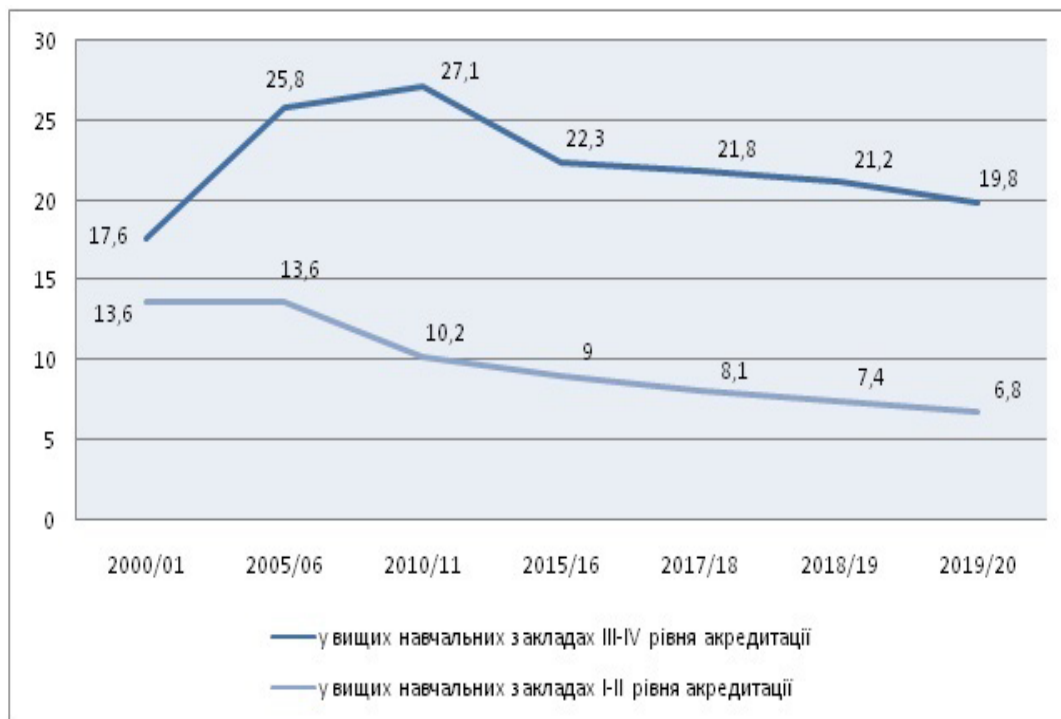

Рис. 4. Розвиток інфраструктури закладів загальної середньої освіти Чернівецької області

допоміжного персоналу – зросла на 8,4%. Скорочення кількості виконавців відбувається за рахунок молодших працівників, через що супроводжується зростанням їх середнього віку та збільшенням частки працівників старших вікових груп, якщо у 2017 році частка дослідників віком 60 років і старше становила 20,6%, то у 2019 році 29,1%. Окрім цього спостерігається зростання статевих диспропорцій, якщо у 2017 році частка жінок-працівників складала 49,7% то лише за два роки скоротилась на 2,8

відсоткових пункти і станом на 2019 рік складає 46,9%. Серед всіх працівників (дослідники, техніки та допоміжний персонал) 84,2% мають вищу освіту, з яких 33,7% та 12,2% мають наукові ступені доктора філософії (кандидата наук) та доктора наук відповідно.

Спостерігається зростання витрат на виконання наукових досліджень та розробок. Так, якщо у 2016 році такі витрати становили 61257,9 тис. грн. з яких 71,6% (43889,8 тис. грн.) пішли на виконання

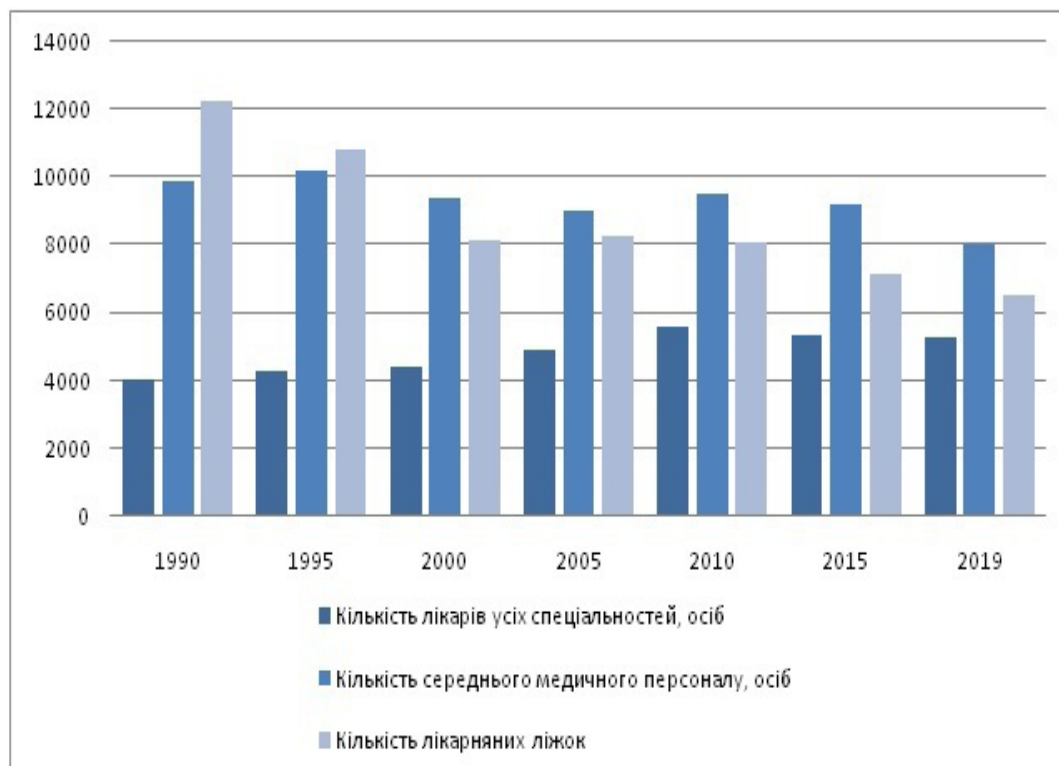

Рис. 5. Мережа та кадри закладів охорони здоров'я

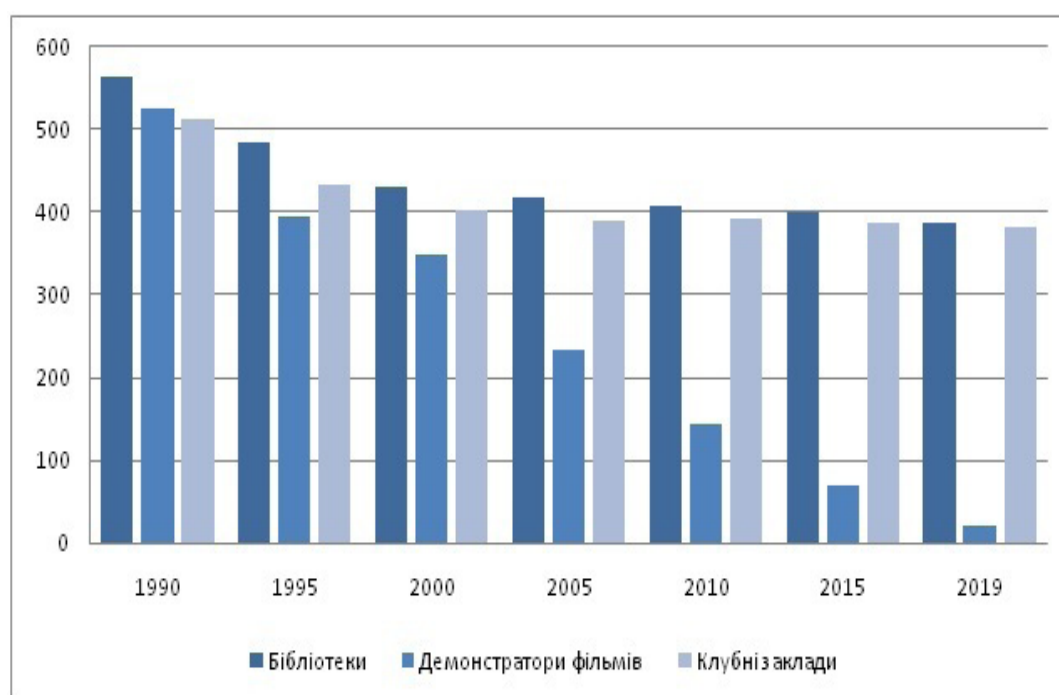

Рис. 6. Основні заклади культури та мистецтва

прикладних наукових досліджень, а решта – на фундаментальні наукові дослідження та науково-технічні розробки (43889,8 тис. грн., та 4923 тис. грн. відповідно), то у 2019 році сукупні витрати зросли на 42,1 відсоткових пункти і становили 105729,7 тис. грн., з яких майже 2/3 (64,6% - 68259,2 тис. грн.) надійшло для виконання прикладних наукових досліджень. Проте, якщо у 2016 році із загальної сукупності коштів понад половину (52,4%) надійшли від іноземних джерел, 35,3% були коштами державного бюджету, а 7,6% - власними коштами (Teleshman, 2018b), то у 2019 році частка надходжень від іноземних джерел скоротилась на 17,8 відсоткових пункти і становила 34,6%, що говорить про зниження інвестиційної привабливості.

Розвиток людського потенціалу неможливий без забезпечення населення високим рівнем медичного обслуговування. Елементами компонентної структури медичної сфери РМК Чернівецької області є: лікувально-профілактичні заклади (лікарняні заклади, в тому числі спеціалізовані лікарні; диспансери; амбулаторно-поліклінічні заклади; заклади швидкої і невідкладної допомоги та переливання крові; заклади охорони материнства і дитинства; санаторно-курортні заклади), санітарно-профілактичні заклади, заклади судово-медичної експертизи, заклади медико-соціального захисту населення, фармацевтичні (аптечні) заклади (Martusenko, 2005).

Станом на 2019 рік у Чернівецькій області функціонує 41 лікарняний заклад з сукупною кількістю 6563 лікарняних ліжок та 280 лікарських амбулаторно-поліклінічних закладів. Тенденція скорочення кількості складових мережі та кадрів охорони здоров'я регіону спостерігається ще з початку 90-х років минулого століття – кількість лікарняних закладів скоротилась майже вдвічі (на 47,5%) з 1995 року, а лікарняних ліжок у них на 46,4% в порівнянні з 1990 роком, натомість кількість амбулаторно-поліклінічних закладів у порівнянні з 1995 роком зросла на 93,1%. Найбільшою кількістю лікарень станом на 2016 рік було забезпечене місто Чернівці (4 міські лікарні), у більшості інших районів області (Гарцаївський, Кельменецький, Путильський, Новоселицький, Сторожинецький, Хотинський) знаходиться лише по 1 центральній районній лікарні, яка обслуговує населення не тільки районного центру, але й прилеглих сіл. У місті Новодністровськ на 10 000 населення припадає 84 лікарняні ліжка, що є найвищим показником у досліджуваному регіоні, у обласному центрі ж даний показник найнижчий і становить 14,3 лікарняних ліжка, що пов'язано із значною кількістю населення міста. У районах Чернівецької області показник кількості лікарняних ліжок на 10 тис. осіб варіюється у межах від 56,1 у Сокирянському районі до 38,6 у Глибоцькому районі (Teleshman, 2018a).

За останні десятиріччя також різко зменшилась кількість медичних працівників у регіоні – скорочення кількості середнього

медичного персоналу розпочалося ще з середини 90-х років минулого століття, і, якщо станом на 1995 рік їх кількість складала 10198 осіб то до 2019 року зменшилась на 21 відсотковий пункт і становила 8056 осіб; кількість лікарів усіх спеціальностей поступово зростала до 2010 року (5588 осіб) проте за останні 10 років скоротилось на 5,1% до 5301 особи станом на 2019 рік (рис. 5). У місті Чернівці станом на 2016 рік найвищий показник як кількості лікарів на 10 тис. населення і складає (38,3 лікарів на 10 тис. населення) так і кількості середніх медичних працівників на 10 тис. населення (88,5). У Герцаївському та Кельменецькому районах менше 24 лікарів на 10 тис. осіб (20,9 та 22,1 лікарів на 10 тис. населення відповідно), а у Вижицькому районі найменша відносна кількість середніх медичних працівників – 53,3 на 10 тис. населення (Teleshman, 2018a).

Покращення здоров'я та фізичного стану населення – одне із найважливіших завдань медичного комплексу Чернівецької області. Станом на 2019 рік на території регіону діяли 89 закладів оздоровлення та відпочинку, що на 49 одиниць менше, ніж у 2016 році, відповідно, зменшилась і загальна кількість місць у них – з 2885 до 2349 одиниць (з яких 1915 місць у закладах оздоровлення) у період з 2016 по 2019 рік. Найбільша кількість закладів у 2019 році функціонувала у місті Чернівці (44 одиниці), Новоселицькому та Хотинському районах – по 12 одиниць у кожному, натомість у Кіцманському та Герцаївському районах такі заклади були взагалі відсутні. Місця у закладах оздоровлення та відпочинку області були наявні лише у Сторожинецькому, Заставнівському, Глибоцькому районах та місті Чернівці. Загалом у 2019 році 10690 дітей перебували у закладах регіону, з яких 4344 – у закладах оздоровлення. Загалом питома вага оздоровлених дітей (у загальній кількості дітей віком 7-16 років) в області станом на 2019 рік складала 11% та варіювалась у межах від 22,8% та 15,9% у містах Чернівці та Новодністровськ, до 4% і менше у Сторожинецькому, Кіцманському, Герцаївському та Вижицькому районах. Для порівняння, усього у 2016 році в регіональних закладах оздоровлення та відпочинку побувало 15717 дітей, а питома вага оздоровлених дітей у Чернівецькій області тоді склала 15,5% і варіювалась у межах від 2,8% у місті Новодністровську до 44,4% у Сокирянському районі.

За останнє десятиріччя у Чернівецькій області зросла кількість спортивних споруд. Так, з'явилися нові спортивні майданчики, тенісні корти, футбольні поля, майданчики з тренажерним обладнанням, плавальні басейни, відкрились до того відсутні в області льодові арени, веслувально-спортивна та кінна база, велотрек, стрілецький стенд та стрільбище для стрільби із лука. Проте, скоротилась кількість дитячих спортивних шкіл, у порівнянні з 2015 роком закрилось 3 спортивні заклади і станом на 2019 рік у регіоні функціонує 34 таких школи. Одночасно зменшилась і кількість

дітей, що займаються в них за ідентичний період на 12% до 13032 дітей у 2019 році.

Важливою інвестицією в розвиток людського потенціалу населення тієї чи іншої території є створення та функціонування потужної системи культурно-мистецьких закладів. Об'єкти інфраструктури культури та мистецтва Чернівецької області представлені театрами, музеями, бібліотеками, демонстраторами фільмів та клубними закладами. Починаючи з кінця XX ст. і до нашого часу у Чернівецькій області спостерігається зниження кількості бібліотек, демонстраторів фільмів та клубних закладів та зростання кількості театрів та музеїв.

У регіоні станом на 2019 рік функціонують 387 бібліотек із загальним бібліотечним фондом у 5151 тис. примірників, тоді як у 2000 році розміщувалась 431 бібліотека, а бібліотечний фонд складав 9829 тис. примірників. Найбільша кількість бібліотек у 2019 році функціонувала у Сторожинецькому районі – 41 заклад, Хотинському та Глибоцькому районах – по 37 закладів, найменша – у місті Новодністровськ - 1 заклад. Також, за останні 19 років відбулося скорочення кількості демонстраторів фільмів на 94,3% з 350 одиниць у 2000 році до 20 одиниць у 2019 році (рис. 6). Найбільша кількість демонстраторів фільмів у Вижицькому районі – 7 одиниць, а у Герцаївському, Кіцманському, Новоселицькому, Путильському, Сокирянському, Сторожинецькому, Хотинському районах та місті Новодністровськ їх взагалі немає. Скорочення зазнала і загальна кількість клубних закладів у Чернівецькій області з 403 одиниць у 2000 році до 381 одиниць у 2019 році.

Станом на 2016 рік у Чернівецькій області налічувалось 3 професійних театри (2 музично-драматичних та 1 ляльковий), які відвідало 72 тис. осіб. Всі театри знаходяться у місті Чернівці. Із 10 музеїв (6 історичних, 2 комплексні, по 1 мистецькому та художньому) половина знаходиться у місті Чернівці, по 2 музеї у Сокирянському та Глибоцькому районах, та один музей у місті Новодністровськ. Кількість відвідувачів склала 282 тис. осіб.

Висновки. В результаті проведеного дослідження виявлені характерні особливості стану соціальної інфраструктури Чернівецької області. В регіоні простежуються значні диспропорції розвитку освітньо-наукового, медичного, спортивно-оздоровчого та культурного комплексів, та виражається чітка сегментація специфічних проблем, характерних для тих чи інших адміністративно-територіальних одиниць.

Міські поселення, зокрема, Чернівці та Новодністровськ характеризуються, перш за все, недостатнім кількісним розвитком соціальної інфраструктури. Значна частка населення у цих містах формує високий попит та, відповідно, значне навантаження на окремі інфраструктурні елементи: заклади освіти та культури, лікарні, спортивні школи тощо. Проте, у результаті ми бачимо, скоріше,

формальну адаптацію соціальної інфраструктури до сучасних викликів, а не її покращення, в тому числі, за рахунок розширення компонентної складової. В свою чергу недостатня кількість інфраструктурних об'єктів у містах, у нашому випадку, призводить до суттєвого дефіциту суб'єктів – фахівців (вчителів, викладачів, лікарів, медичного персоналу), що забезпечують населення освітніми та медичними послугами та є носіями вмінь і навичок, що безпосередньо впливають на якість та рівень життя населення. Зростання показників кількості учнів чи/та пацієнтів на одного вчителя чи/та лікаря відповідно, є негативною тенденцією, що говорить про невідповідність розвитку освітньо-наукового та медичного комплексів зазначених міст.

Пріоритетним напрямком покращення соціальної інфраструктури міських поселень Чернівецької області є насамперед швидка та дієва реалізація заходів, направлених на розширення та підвищення якісного рівня інфраструктурної системи міських населених пунктів, зокрема:

- розширення мережі позашкільних навчальних закладів (насамперед міст Чернівці та Новодністровськ), що вирішить проблему перенавантаження ДНЗ обласного центру та міст регіону загалом;

- збільшення фінансування та покращення матеріально-технічної бази наявних професійно-технічних навчальних закладів регіону, а також відкриття нових закладів професійної освіти у містах чи містечках (наприклад, у Вижиці, Герці, Кіцмані, Новоселиці, Путилі, Сторожинці тощо);

- підвищення рівня освітнього процесу, впровадження новітніх інформаційних технологій, що дозволить покращити якість надання освітніх послуг у вищих навчальних закладах Чернівецької області та підвищить їх конкурентоспроможність та наукову привабливість для абітурієнтів зокрема з інших регіонів України;

- розширення мережі лікарняних та амбулаторно-поліклінічних закладів насамперед в місті Чернівці, покращення матеріально-технічної бази медичних закладів міських населених пунктів регіону, покращення рівня надання якісної спеціалізованої медичної допомоги населенню;

- створення культурно-спортивних центрів на рівні міст та містечок регіону; розвиток культурно-спортивного кластеру для молоді та професійних спортсменів в Карпатському регіоні області (Вижицький і Путильський райони).

Стан соціальної інфраструктури в районах Чернівецької області має цілу низку проблемних аспектів, що виражаються, насамперед, низькою якістю її окремих елементів та призводять до скорочення їх кількості передусім у сільській місцевості, а інша частина інфраструктурних об'єктів різного функціонального спрямування є побудованою ще за радянських часів та потребує реконструкції, модернізації, покращення своєї матеріально-технічної бази. Проблема неможливості отримання населенням не просто якісних, а, загалом, послуг, як таких, ставить під сумнів

виконання будь-яких стратегічних цілей щодо забезпечення соціальних, освітніх, культурних та інших потреб всього суспільства. Відсутність у громад окремих населених пунктів та, навіть, цілих районів Чернівецької області, можливості сходити в кінотеатр чи клубний заклад, отримати базові медичні чи освітні послуги за своїм місцем проживання небезпідставно дозволяє стверджувати про необхідність введення передусім на місцевому рівні комплексних заходів направлених на подолання потужних внутрішньорегіональних та внутрішньорайонних диспропорцій розвитку та доступності об'єктів соціальної інфраструктури, які безпосередньо впливають на створення можливостей для реалізації населення та забезпечують сприятливі умови для розвитку його потенціалу.

Реалізація програми з покращення стану соціальної інфраструктури у сільській місцевості Чернівецької області повинна містити низку стратегічних завдань та зважати в тому числі на особливості природних умов території та національний склад населення деяких районів. Головними завданнями вбачаємо:

- оптимізацію та популяризацію дошкільних навчальних закладів, для підвищення показника охоплення дітей відповідного віку зокрема у Сторожинецькому, Глибоцькому та Герцаївському районах (адміністративні одиниці з найнижчою часткою охоплення ДНЗ дітей відповідного віку,

та, одночасно, найвищою часткою національних меншин – румунів та молдован у національному складі населення);

- забезпечення інклюзивної освіти з метою рівних можливостей доступу дітей до якісної освіти та подолання суспільних стереотипів у сільській місцевості;

- розширення мережі лікувально-профілактичних закладів зокрема у важкодоступних сільських населених пунктах гірських районів (Вижниччина та Путильщина);

- створення культурно-просвітницьких публічних просторів завдяки реконструкції сільських закладів культури і мистецтва та їх технічного переоснащення;

- модернізацію та розвиток інфраструктури спорту у сільській місцевості насамперед завдяки забезпеченню та покращенню оснащення на базі закладів середньої освіти.

Повсюдне надання якісних послуг інституціями соціальної інфраструктури для населення, є обов'язком як для органів місцевого самоврядування, так і для держави в цілому. Зважаючи на наявність у Чернівецькій області значних проблем із розвитком комплексу соціальної інфраструктури, доцільним є його розширення та оптимізація, що в свою чергу дозволить підвищити рівень та якість життя населення регіону і забезпечить розвиток його потенціалу.

References:

- Bohun, K. (2013). The role of social infrastructure in the formation of a positive image of the city. *Efficient Economy*, 3. Access mode: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1891> [In Ukrainian]. [Богун К. В. Роль соціальної інфраструктури у формуванні позитивного іміджу міста / Ефективна економіка № 3, 2013]
- Department of Education and Science of Chernivtsi Regional State Administration. Access mode: <http://doncv.gov.ua/> [In Ukrainian]. [Департамент освіти і науки Чернівецької обласної державної адміністрації. Режим доступу: <http://doncv.gov.ua/>]
- Gukalova, I. (2009). *Quality of Life in Ukraine: Socio-Geographical Conceptualization*. Kyiv. [In Ukrainian]. [Гукалова І.В. Якість життя населення України: суспільно-географічна концептуалізація. Київ: ДП «Друкарня МВС України», 2009. 347 с.]
- Ivanov, O. (2013). Human potential (formation, development, use). St. Petersburg. [In Russian]. [Иванов О. И. Человеческий потенциал (формирование, развитие, использование) монография. Санкт-Петербург]
- Kinash, I. (2012). Composition and structure of social infrastructure. *Visnyk sotsialno-ekonomichnykh doslidzhen – Socio-Economic Research Bulletin*, 3(46), 2, 171-176 [in Ukrainian]. [Кінаш І. П. Склад і структура соціальної інфраструктури / Вісник соціально-економічних досліджень. 2012. Вип. 3(2). С. 171-176]
- Martusenko, I. (2005). *Territorial Organization of the Medical Complex of Vinnytsia Region. PhD thesis*. [In Ukrainian]. [Мартусенко І. В. Територіальна організація медичного комплексу Вінницької області. : Дис. канд. наук: 10.01.02. 2005.]
- Pihul, N. (2013). The essence and importance of social infrastructure. *Scientific Bulletin of Poltava University of Economics and Trade. Series "Economic Sciences"*, 2, 37-41. Access mode: <http://journal.puet.edu.ua/index.php/nven/article/viewFile/678/749> [In Ukrainian]. [Пігуль Н. Г. Сутність і значення соціальної інфраструктури // Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. Сер. : Економічні науки. 2013. № 2. С. 37-41. Режим доступу: <http://journal.puet.edu.ua/index.php/nven/article/viewFile/678/749>]
- Pihul, N. (2014). Social infrastructure: functionality and features of development. *Economic Analysis*, 1, 171-176. Access mode: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/53037/7/Pihul_Sotsialna_infrastruktura.pdf [In Ukrainian]. [Пігуль Н. Г. Соціальна інфраструктура: функціональне призначення та особливості розвитку. Економічний аналіз. 2014. Т. 16, № 1. С. 117-122. Режим доступу: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/53037/7/Pihul_Sotsialna_infrastruktura.pdf]
- Saliy, A. (2012). Functional purpose and main tasks of social infrastructure of Ukraine. *Science and Economics*, 18(2), 215-218. [In Ukrainian]. [Салій О. М. Функціональне призначення та основні завдання соціальної

інфраструктури України // Наука і економіка. 2012. № 2 (18). С. 215-218]

Novikov, V., Deeva, N., Gvelesiani, A., et al. (2018). *Social Infrastructure on the Way to Reforming Local Self-Government*. Kyiv-Warsaw, 2018. [In Ukrainian]. [Соціальна інфраструктура на шляхах реформування місцевого самоврядування: кол. моногр. / В. М. Новіков, Н. М. Деєва, А. Г. Гвелесіані [та ін.]; за наук. ред. д.е.н., проф. В. М. Новікова; д.е.н. (хабілітованого), проф. Здіслава Сіройча. Київ-Варшава, 2018. 431 с.]

Teleshman, V. (2018a). Medical-Geographical Complex of Chernivtsi Region: Formation and problems of development. In *Shevchenkivska Vesna – 2018. Geography: Collection of Scientific Works of the XVI International Scientific Interdisciplinary Conference of Students, Postgraduates and Young Scientists*. Kyiv: Print Service. [In Ukrainian]. [Телешман В. І. Медико-географічний комплекс Чернівецької області: формування та проблеми розвитку / Шевченківська весна – 2018. Географія: Збірник наукових праць XVI міжнародної наукової міждисциплінарної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. Київ: ПрінтСервіс, 2018]

Teleshman, V. (2018b). The educational complex of Chernivtsi region and perspectives of its development. *Geography and Tourism*, 40, 156-162 [In Ukrainian]. [Телешман В. І. Освітній комплекс Чернівецької області та перспективи його розвитку. Географія та туризм. Вип. 40. С. 156-162.]

Yagodka, A. (2000). *Social Infrastructure and Policy*. Kyiv: KNEU. [In Ukrainian]. [Ягодка А. Г. Соціальна інфраструктура і політика. Київ: КНЕУ, 2000. 212 с]

DEVELOPMENT OF THE INDUSTRIAL COMPLEX OF KRYVORIZHIA: ECONOMIC BENEFITS, TECHNOGENIC CONSEQUENCES AND ENVIRONMENTAL PROBLEMS

*Mykola NAZARUK, Maksym OSTROUSHKO

Ivan Franko National University of Lviv, Ukraine

*mm.nazaruk@gmail.com

Abstract: The rapid economic development of Kryvyi Rih and large-scale geospatial changes in the territory are associated with the development of the iron ore basin and the development of the mining and industrial complex and ferrous metallurgy enterprises of the city. The study aims to highlight the positive economic factors of industrial development in the region and to study the whole complex of geospatial changes in the territory. The task of the research is also to understand the negative environmental consequences and ways to solve the problems of environmental pollution. As a result of studying historical sources and cartographic materials in the study it was possible to understand the patterns of spatial development of the city and the scale of geospatial changes in Kryvyi Rih. In the course of the work, objects of anthropogenic landscapes, water bodies and territories of industrial enterprises were studied and plotted on the city map. This made it possible to understand the peculiarities of the location, the scale of the transformation of the territory and man-made danger. The development of industry in addition to the clear economic benefits brought the city a number of environmental problems and man-made hazards such as: (1) concentration of potentially dangerous objects in the city (mines, quarries, dumps, sludge storages, waste cavities, etc.), which require annual discharge of excess return water; (2) formation of abysmal landscapes, which is associated with underground mining of iron ores and the displacement of adjacent blocks of native rocks; (3) the presence of waste from the extractive industry, which is presented in the form of dumps, sludge storages, heaps and landfills, forming zones of man-made desertification, the area of which by the end of the XX century. amounted to about 8% of the total territory of Ukraine; (4) emissions of pollutants into the atmosphere by the enterprises of the complex, which annually amount to more than 260 thousand tons (according to the Dnipropetrovsk regional council); (5) soil pollution as a result of industrial enterprises; (6) water pollution by heavy metals, which occurs due to discharges of insufficiently treated water by enterprises of the mining, metallurgical and metalworking industries directly into the rivers of the region.

Key words: man-made danger, mining industry, anthropogenic landscapes, quarries, stockpiles, karst landscapes, ecological condition.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2021.86.77-85>

UDC: [913(477.64):502.131]:930.2

Received: October 23, 2021.

Revised: December 30, 2021.

Accepted: December 31, 2021.

РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ КРИВОРІЖЖЯ: ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕВАГИ, ТЕХНОГЕННІ НАСЛІДКИ ТА ЕКОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ

*Микола НАЗАРУК, Максим ОСТРОУШКО

Львівський національний університет імені Івана Франка, Україна

*mm.nazaruk@gmail.com

Анотація: Стрімкий економічний розвиток Криворіжжя та масштабні геопросторові зміни території пов'язані із розробкою залізничного басейну та розбудовою гірничо-видобувного промислового комплексу і підприємств чорної металургії міста. Дослідження ставить за мету висвітлити позитивні економічні чинники розвитку промисловості регіону та вивчити весь комплекс геопросторових змін території. Також завданням дослідження є розуміння негативних екологічних наслідків та шляхів вирішення проблем забруднення навколишнього середовища. В результаті вивчення історичних джерел та картографічних матеріалів у дослідженні вдалося виявити закономірності просторового розвитку території міста та масштаби геопросторових змін Криворіжжя. В ході роботи були досліджені та нанесені на карту міста об'єкти антропогенних ландшафтів, водних об'єктів та території промислових підприємств. Це дало змогу досягнути особливості розміщення, масштаби перетворень території та техногенної небезпеки. Розвиток промисловості, окрім економічних вигод, приніс місту низку екологічних проблем та техногенних небезпек: (1) концентрація потенційно небезпечних об'єктів на території міста (шахти, кар'єри, відвали, шламосховища, відпрацьовані пустоти, тощо), які потребують щорічного скиду надлишків зворотних вод; (2) утворення провальних ландшафтів, що пов'язано з підземним видобутком залізних руд та зрушенням прилягаючих блоків корінних гірських порід; (3) наявність відходів видобувної промисловості, які представлені у вигляді відвалів, шламосховищ, териконів та звалищ, що формують зони техногенного опустелювання, площа яких до кінця XX ст. склала близько 8% від загальної території України; (4) викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря підприємствами комплексу, які щорічно складають понад 260 тис т (за офіційними даними Дніпропетровської обласної ради); (5) забруднення ґрунтів в результаті діяльності промислових підприємств; (6) забруднення вод важкими металами, яке відбувається через скиди недостатньо очищеної води підприємствами гірничодобувної, металургійної та металообробної промисловості безпосередньо в річки регіону.

Ключові слова: техногенна небезпека, гірничодобувна промисловість, антропогенні ландшафти, кар'єри, відвали, провальні ландшафти, екологічний стан.

Вступ. Початок видобутку залізної руди у промислових масштабах на Криворіжжі 140 років тому став поштовхом для стрімкого промислового розвитку регіону. В результаті лише за період з 30-х по 70-ті роки XX століття Кривий Ріг із невеликого містечка перетворився у місто-промисловий гігант. Криворізький регіон зазнав швидкого економічного розвитку, але разом з тим промисловий комплекс докорінно змінив ландшафти та призвів до надзвичайно серйозних екологічних проблем та техногенних небезпек. Тому важливим є вивчення та дослідження геопросторових змін території, екологічних небезпек та пошук вирішення проблем.

Дане дослідження ставить за мету комплексно висвітлити позитивні економічні чинники розвитку промислового комплексу Криворіжжя та вивчити геопросторові зміни території як наслідки розвитку гірничо-промислового комплексу.

Завданням дослідження є висвітлення техногенних і екологічних проблем, та вплив на навколишнє середовище промислового комплексу в місті Кривий Ріг, пов'язаних зі стрімким розвитком гірничо-видобувного та промислового комплексу регіону.

Теоретико-методологічні основи дослідження. В останнє десятиліття зріс інтерес науковців до вивчення антропогенних змін території Криворіжжя та вивчення гірничо-промислових ландшафтів. Так у статті В. Казакова «На шляху до повного вивчення гірничо-промислових ландшафтів Кривбасу» представлена база даних вивченої просторово-часової структури гірничо-промислових ландшафтів території міста і регіону. Дослідник визначив метою роботи обґрунтування схем оптимізації гірничо-промислових ландшафтів та включення їх до регіональних екомереж, врахування їх структури в розробці генплану міста Кривого Рогу, для розвитку різноманітних напрямків індустріального туризму (Kazakov, 2000). Екологічним проблемам міста присвячено багато наукових досліджень, зокрема Е. Часова у статті «Екологічні проблеми Кривбасу – стан та перспективи» висвітлює реальний стан та гостроту екологічних небезпек промислового міста Кривий Ріг (Kazakov, 2000; Kazakov & Herasymchuk 2008; Chasova & Ivchuk, 2012). Антропогенні ландшафти Кривбасу були об'єктом дослідження М. Сметани та Т. Провоженко (Smetana & Provozhenko, 2017).

Методи дослідження та дані

В процесі даного дослідження була використана низка методів, які допомогли дослідити геопросторові зміни та наслідки антропогенного впливу на довкілля в регіоні. Так дослідження історичних картографічних матеріалів та використання сучасних супутникових знімків допомогли вирішити одне із головних питань даного дослідження – нанесення на карту міста територій з антропогенними ландшафтами. В ході польових досліджень були проведені спостереження за низкою промислових об'єктів: кар'єр та музей ПАТ «Південний гірничо-збагачувальний комбінат», Бурщицький відвал, відвал кар'єру гірничого департаменту ПАТ «АрселорМіттал Кривий Ріг», провалля шахт ім. Орджонікідзе та Тернівської, законсервована шахта ім. Шильмана, затоплені кар'єри: № 2-біс гірничого департаменту ПАТ

«АрселорМіттал Кривий Ріг», Карачунівський гранітний, ЦГЗКа, Ганнівський. Такі спостереження дали змогу зрозуміти закономірності організації та особливості просторового розвитку промислового комплексу міста.

Важливим у дослідженні методом був системний аналіз усіх економічних та екологічних аспектів промислового комплексу міста, як взаємопов'язаних систем чинників впливу на територію та екосистему в цілому. Порівняльний аналіз у даному дослідженні використано для співставлення взаємодії природних та антропогенних факторів впливу на геопросторові зміни території міста. Важливим для проведення дослідження є принцип комплексності досліджень, що дозволяє розробити рекомендації з дотриманням вимоги «не погіршення екологічної ситуації», дослідити всю систему, виявити її проблеми та сформувати перспективи для подальших досліджень.

Математичні методи дають можливість у дослідженні провести розрахунки, прогнозування, узагальнення, висновків, які без математичної складової не можливо отримати. У дослідженні ці методи завдяки своїй об'єктивності дозволяють порівнювати між собою певні об'єкти, виділяти головне серед великої кількості інформації та оцінити участь кожного фактору в загальній сумі впливів.

Метод літературних джерел було використано в процесі збору довідникового та історичного матеріалу. Статистичний метод є основним у процесі обробки статистичних матеріалів різних інформаційних ресурсів міста Кривий Ріг та промислових підприємств. Він дозволив звести всі дані про сучасний стан промислового комплексу міста та всі зміни в процесі розвитку.

Результати дослідження

Початок промислового освоєння залізних руд у 1880 році був пов'язаний із організацією «Акціонерне Товариство Криворізьких залізних руд». Експлуатаційні роботи розпочаті у 1881 р. на руднику «Саксаганський». У тому ж році почалося будівництво Катерининської залізниці, яка сполучила місто з промисловими районами Придніпров'я і Донбасу. Вона зіграла величезну роль у прискоренні розвитку промисловості регіону.

Наприкінці XIX ст. надзвичайно інтенсивно освоюється територія навколо тогочасного міста. Один за одним відкриваються рудники, біля котрих зводяться селища для робітників. У 1897 р. Кривбас виходить на перше місце по видобутку руди в Російській імперії, випередивши Уральський басейн. Перша шахта в басейні почала діяти в 1886 р. З тих пір з наростаючими темпами продовжувався підземний видобуток залізної руди. У 1890 р. на Криворіжжі діяло вже 79 рудників, а до кінця XIX сторіччя 266 промислових підприємств.

16 червня 1931 року голова ВСНХ СРСР Григорій Орджонікідзе підписує наказ про будівництво Криворізького металургійного заводу. 4 серпня 1934 року була запущена перша доменна піч. Цей день вважається днем народження заводу «Криворіжсталь». Невдовзі у 1936 р. закінчено будівництво Криворізького коксохімічного заводу.

У повоєнний час відбувається бурхливий розвиток промислового комплексу: збудовано в 1952 р.

Криворізький цементний завод; у 1955 р. запрацювала перша черга Південного гірничо-збагачувального комбінату; 1959 р. введена в експлуатацію фабрика № 1 Новокриворізького гірничо-збагачувального комбінату; 1961 р. було збудовано першу чергу Центрального гірничо-збагачувального комбінату; 1962 р. здійснено пуск доменної печі №7 (ДП-7), оснащеної електронно-обчислювальною технікою, промисловим телебаченням; 1963-го відбувся пуск першої черги Північного ГЗК.

У 1965 році в місті діяло 573 підприємства. Впродовж 1960-1985 років промисловий потенціал міста продовжував зростати: 1966 р. на базі Інгuleцького родовища залізистих кварцитів був створений Інгuleцький гірничо-збагачувальний комбінат; 1969 року відкрито вагоноремонтне депо; 1970 року запущено унікальний комплекс шахти «Артем-2»; після запуску доменної печі -8 доменний цех Криворізького металургійного заводу став найбільшим у Європі; 1974 року – відбувся пуск найбільшої у світі Доменної печі-9; 1975 року збудовано завод «Ремгормаш».

Наприкінці 1960-х років чисельність населення міста перевищила 500 тис. осіб. Об'єднанню робітничих селищ в складі Кривого Рогу сприяло завершення будівництва у 1958 р. 100-кілометрової асфальтної магістралі, що з'єднала місто з північними і південними рудниками та селищами біля них. Також місто Інгuleць ввійшло до складу Кривого Рогу після 1963 р., в 1969 р. – Терни.

Як стає зрозуміло з історичного екскурсу, місто зазнало бурхливого розвитку із зростанням гірничо-видобувної промисловості у ХХ столітті. Сучасний Кривий Ріг – це велике індустріальне місто, центр Криворізького залізрудного басейну – найважливішої сировинної бази металургії України (Ostroushko, 2020).

Криворізький індустріальний регіон відіграє провідну роль в економіці України та є основною сировинною базою для розвитку чорної металургії, має стратегічне значення для економічної незалежності та безпеки держави. У загальному внутрішньому валовому продукті України частка Кривого Рогу складає 9%, національного експорту – 8%, загального обсягу промислового виробництва, Дніпропетровської області – 42,3% (Kryvyi Rih Investor's Guide, 2021).

Щороку підприємствами з видобутку та збагачення металевих руд випускається понад 70 млн т руди й залізрудних концентратів. На підприємствах металургії та оброблення металу щорічно виробляється більше 6,0 млн т сталі також більше 5 млн т чавуну та 5,5 млн т прокату.

У Криворізькому басейні розташовано 8 із 11 підприємств України з видобутку та переробки залізрудної сировини, а також підприємства з обслуговування основного виробництва. Тому головною містоутворюючою галуззю, яка стійко визначає профіль міста в територіальному розподілі праці, є чорна металургія.

Криворізький залізрудний басейн – один з найстаріших і найбільших басейнів нашої держави. Тут видобувається понад 80% залізрудної сировини і виробляється 20% металу України. Залізрудні родовища Кривбасу є комплексними за своїм складом, кожне з них складено двома-трьома типами залізних руд і супутніми нерудними корисними копалинами.

Питома вага гірничо-металургійного комплексу становить 86 % загальних обсягів промислового виробництва в місті.

У Кривому Розі розташовано один із найбільших у світі металургійних комбінатів – «АрселорМіттал Кривий Ріг», чотири гірничозбагачувальних комбінати – Північний, Південний, Центральний, Інгuleцький, гірничий департамент ПАТ «АрселорМіттал Кривий Ріг» з десятима кар'єрами глибиною понад 300 м для відкритого способу відпрацювання, три рудоремонтні заводи та інші.

Переважає продукція, що виробляється цими підприємствами: залізна руда, концентрат, агломерат, котуни, чавун, сталь, готовий прокат. Єдиний у країні Криворізький суриковий завод виробляє залізний сурик, який має попит в Україні та за її межами. Також у місті працюють Криворізький завод гірничого обладнання та Кривбасвибхпром (Kryvyi Rih Investor's Guide, 2021) (див. рис.1).

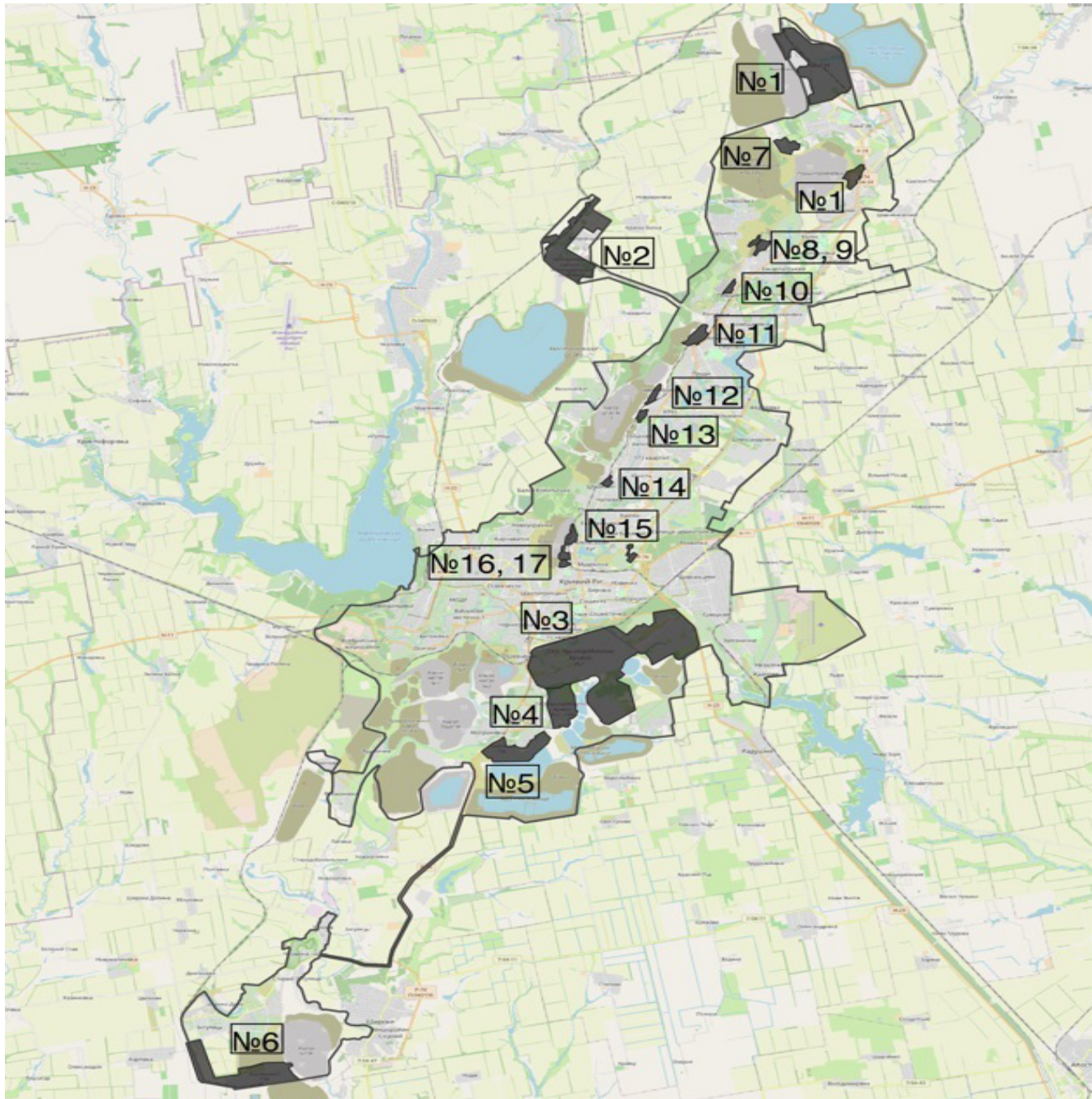
Місто отримало поштовх для розвитку не тільки через ресурсний потенціал, а і через вигідне географічне положення. Оскільки воно знаходиться в самому центрі України та має приблизно однакову відстань до всіх економічно найважливіших регіонів країни. Це дозволяє з порівняно невеликими витратами доставляти прокат на підприємства Донбасу та вже готову продукцію у порти Причорномор'я. Що дає змогу скоротити витрати на логістику у доставці промислових товарів до кінцевого споживача. Тому місто одним із перших у Російській імперії отримало залізничне сполучення і на сьогодні має одну з найбільш розгалужених мереж як пасажирської так і промислової залізничної інфраструктури в Україні. В місті розташована Криворізька дирекція залізничних перевезень «Укрзалізниця», яка обслуговує п'ять напрямів та щорічно забезпечує до 17 % загальнодержавного обсягу всіх залізничних вантажоперевезень. Загалом добові обсяги вантажоперевезень становлять близько 200 тисяч тонн.

Підприємства міста мають значний вплив на економіку України. Так «АрселорМіттал Кривий Ріг» є найбільшим експортером, 85% готової продукції йде за кордон. На підприємстві працює більше 20 тис. робітників за даними 2019 року. Південний гірничо-збагачувальний комбінат в середньому видобуває 34 млн т гірничої маси руди на рік та має один з найбільших промислових кар'єрів держави та Європи, (нині популярний наймасштабніший об'єкт індустріального туризму України), на підприємстві працює 6394 робітники. Новокриворізький гірничо-збагачувальний комбінат увійшов до складу ПАТ «АрселорМіттал Кривий Ріг» (як гірничий департамент) та продовжує розробку родовища відкритим способом, видобуваючи в середньому 15,2 млн т руди на рік. На Центральному гірничо-збагачувальному комбінаті видобуток ведеться відкритим способом та шахтним, всього на підприємстві працюють 4643 робітників. Північний гірничо-збагачувальний комбінат є найбільшим гірничодобувним підприємством Європи з закінченим циклом підготовки доменної сировини – залізрудного концентрату та обкотишів (котунів) де родовища відробляються відкритим способом та працюють 5965 робітників. Інгuleцький гірничо-збагачувальний комбінат дає 70 млн т рудної

маси щорічно та виробляє 14 млн т залізорудного концентрату, також на підприємстві працює 4931 робітник. ПрАТ «Кривий Ріг Цемент» – лідер в центральному і східному регіонах України з виробництва цементу, бетону і наповнювачів для будівельної сфери, спеціалізується на виробництві шлакових типів цементу та використовує шлаки та інші відходи металургійної індустрії Криворізького регіону. ПАТ «Суша Балка» – є підприємством, що спеціалізується на видобутку залізної руди підзем-

ним способом, запаси яких розвідані до глибини 2060 м в полі шахти «Ювілейна» і до глибини 1500 м в полі шахти ім. Фрунзе (обидві шахти у своєму складі мають підземні бункерно-дробильні комплекси та наземні дробильно-сортувальні фабрики), на підприємстві працює 3000 робітників (Kryvyi Rih Investor's Guide, 2021).

Оскільки Криворізький регіон відзначається своєю промисловою складовою, то стає очевидним, що гірнича діяльність не могла проходити безслідно

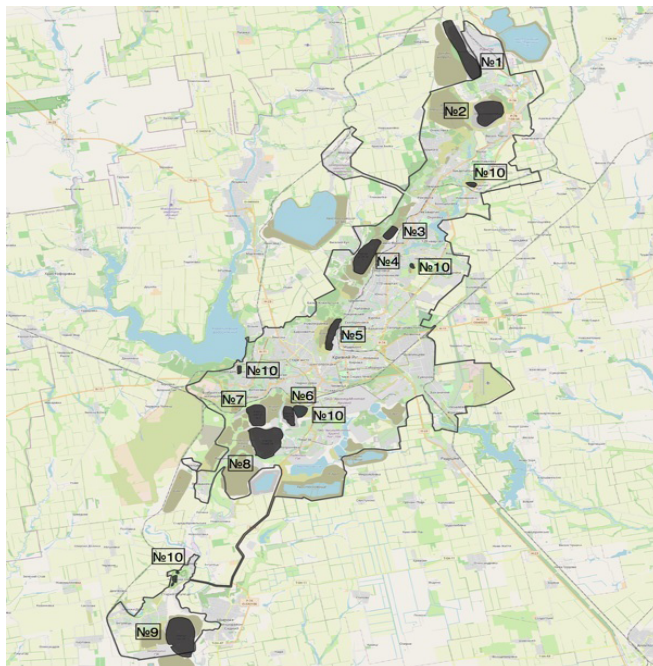

1)ПрАТ "Північний ГЗК"; 2)ПАТ "Центральний ГЗК"; 3)"Арселор Міттал Кривий Ріг"; ДП-9; ПАТ Криворізький суриковий завод; ПрАТ "Кривий Ріг Цемент"; Криворізький коксохімічний завод; 4)БАТ "Новокриворізький ГЗК"; 5)БАТ "Південний ГЗК"; 6)ПАТ "Інгuleцький ГЗК"; 7)Рудоуправління Першотравневе (шахта "Першотравнева"); 8)ПАТ ЦГЗК шахта імені Орджонікідзе; 9)БАТ КЗРК шахта "Тернівська"; 10)БАТ КЗРК шахта "Гвардійська"; 11)ПАТ "Євраз Суша балка" шахта "Ювілейна"; 12)ПАТ "Євраз Суша балка" шахта ім. М.В.Фрунзе; 13)БАТ КЗРК шахта "Октябрьська"; 14)БАТ КЗРК шахта "Родина"; 15)ПАТ "Арселор Міттал Кривий Ріг" №1 ім.Артема; 16)"Кривбасруда" шахта "Саксагань"; 17) ПАТ ЦГЗК шахта "Гігант-глибока".

Рис. 1. Картохема територій зайнятих підприємствами

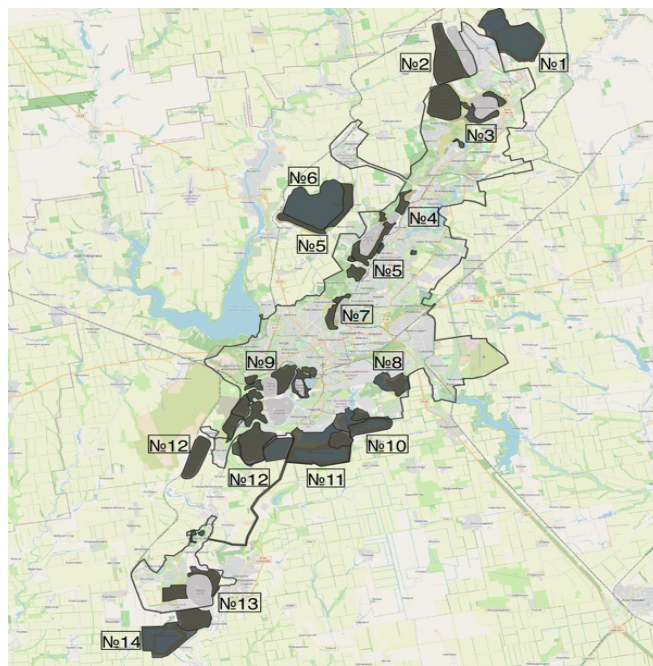
протягом майже 150-ти років. Через розвиток видобутку залізних руд відкритим, тобто кар'єрним способом, на сьогодні ми можемо бачити наслідки цієї діяльності у вигляді кар'єрів, відвалів та шламосховищ, які займають величезні площі, які можна порівняти з площами багатьох великих міст України. Таким чином виникають антропогенні ландшафти, як наслідки розкривних і видобувних гірничих робіт, складування порожньої гірської породи та відходів переробки і збагачення корисних

копалин, утворення підземних порожнин в шахтах з наступним їх погашенням та зрушенням підроблених блоків земної кори (Тітунук, 1991). Через це постає значна екологічна та техногенна проблема на Криворіжжі, оскільки на сьогодні в Україні не реалізована технологія з переробки відпрацьованих шламових та відвальних порід. Тому єдиним способом наразі залишається накопичувати ці породи у вже існуючих шламосховищах, відвалах та займати ними все нові і нові території.

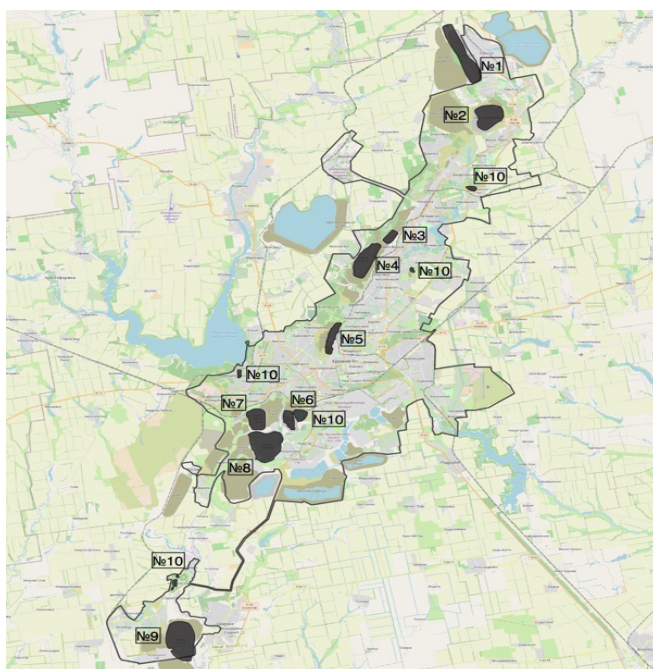
1)Ганнівський кар'єр; 2)Першотравневий кар'єр; 3)Кар'єр ЦГЗК; 4)Глеюватський кар'єр; 5)Кар'єри Південний та Північний; 6)Кар'єр №2 НКГЗК; 7)Кар'єр №3 НКГЗК; 8)Кар'єр ПівдГЗК; 9)Інгuleцький кар'єр; 10)Затоплені гранітні кар'єри.

Рис. 2. Картосхема кар'єрів

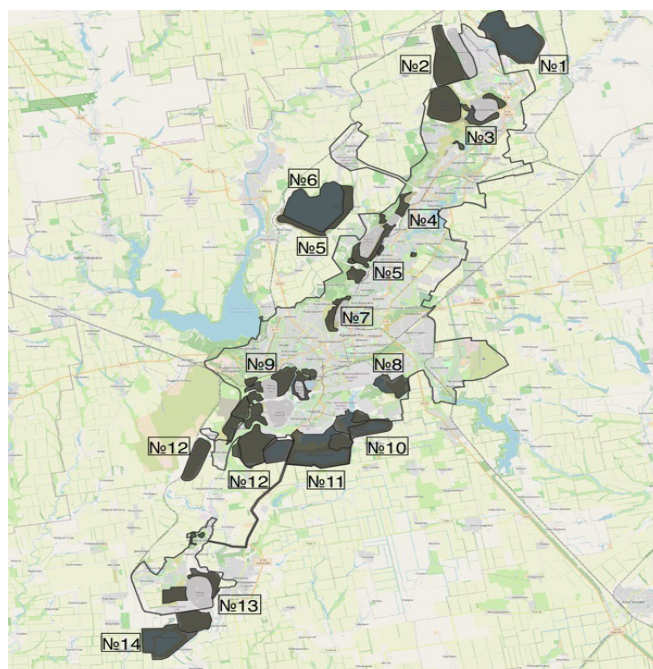
1)Шламосховище ПівдГЗК 2)Відвал Ганнівського кар'єру 3)Відвали Першотравневого кар'єру 4)Відвал кар'єру ЦГЗК 5)Відвали Глеюватського кар'єру 6)Шламосховище ЦГЗК 7)Відвал Південного та Північного кар'єрів 8)Прат "Кривий Ріг Цемент" 9)Відвали кар'єрів №2, №3 НКГЗК 10)Шламосховище НКГЗК 11)Шламосховище ПівдГЗК 12)Відвали кар'єру ПівдГЗК 13)Відвали кар'єру ІнгГЗК 14)Шламосховище ІнгГЗК.

Рис. 3. Картосхема відвальних ландшафтів

1)Ганнівський кар'єр; 2)Першотравневий кар'єр; 3)Кар'єр ЦГЗК; 4)Глеюватський кар'єр; 5)Кар'єри Південний та Північний; 6)Кар'єр №2 НКГЗК; 7)Кар'єр №3 НКГЗК; 8)Кар'єр ПівдГЗК; 9)Інгuleцький кар'єр; 10)Затоплені гранітні кар'єри.

Рис. 4. Картосхема провальних ландшафтів

1)Шламосховище ПівдГЗК 2)Відвал Ганнівського кар'єру 3)Відвали Першотравневого кар'єру 4)Відвал кар'єру ЦГЗК 5)Відвали Глеюватського кар'єру 6)Шламосховище ЦГЗК 7)Відвал Південного та Північного кар'єрів 8)Прат "Кривий Ріг Цемент" 9)Відвали кар'єрів №2, №3 НКГЗК 10)Шламосховище НКГЗК 11)Шламосховище ПівдГЗК 12)Відвали кар'єру ПівдГЗК 13)Відвали кар'єру ІнгГЗК 14)Шламосховище ІнгГЗК.

Рис. 5. Картосхема гірничопромислових ландшафтів

Кар'єри являють собою негативну форму рельєфу техногенного походження, в межах якої відкритим способом відбувається видобуток корисних копалин. На території Криворіжжя налічують всього 54 кар'єри (працюючі та виведені з експлуатації, з повторною експлуатацією): 41 залізрудний, 4 гранітні, 6 піщаних, 3 глиняні. Головною умовою закладення кар'єрів є неглибоке залягання родовища корисних копалин і перекриття незначною товщею наносів осадових порід (див. рис. 2).

Відвальні гірничопромислові ландшафти формуються на основі таких техногенних утворень як відвал. Відвали є однією з основних форм антропогенного рельєфу, який утворюється внаслідок складування розкритих порід на земній поверхні та складування на земній поверхні побічних продуктів збагачення корисних копалин – шламів в процесі розробки кар'єрів. Відвали формуються з «пустих» та «бідних» порід які не підлягають збагаченню. В свою чергу шлам виникає як побічний продукт переробки руди після відбору магнітної фракції на магнітних сепараторах який відбувається під час збагачення руди на гірничо-збагачувальних комбінатах. Після цієї процедури шлам перекачується до шламосховищ, де і зберігається. Відвали поділяються за типами на шламосховища (гідровідвали), пухкі (суглинисті, супіщані), скельні та змішані. Всього на території Криворіжжя налічується 104 відвали від низьких (висотою до 20 метрів) до над високих (майже всі шламосховища з висотою 110-130 м). Також відвали відрізняються за площею від дуже малих (до 50 га) до великих, де площа становить понад 300 га (площа найбільшого шламосховища Північного ГЗК – 1840 га або 18,4 км²) (див. рис. 3).

Після кар'єрів і відвалів – провальні ландшафти являють третю групу гірничопромислових антропогенних ландшафтів, виникнення яких пов'язане з підземним видобутком залізних руд та

зрушенням прилягаючих блоків корінних гірських порід. Провальні ландшафти на території Криворіжжя є двох типів: зони зрушення та провальні зони (зони утворення лійок, котловин). Всього налічують 26 таких зон (див. рис. 4).

На сьогоднішній день загальна площа гірничопромислових ландшафтів Кривбасу становить 201 км² (що можна порівняти з площею м. Львова яка складає 149 км² та м. Одеси – 162,4 км²). Структура гірничопромислових ландшафтів міста виглядає наступним чином: площа кар'єрів становить понад 42 км²; площа відвалів – 70 км²; площа шламосховищ – 55 км²; площа шахтних провалів і зон зрушення – 34 км². Наведені цифри постійно змінюються, через невинне продовження та розростання гірничодобувних робіт та відвалоутворення (Kazakov, 2000; Kazakov & Herasymchuk, 2008) (див. рис. 5).

Для розуміння всього комплексу геопросторових змін території міста та регіону важливим є питання географічних особливостей Криворіжжя. Територія розташована у степовій зоні та не має великих природних джерел водопостачання. А розвиток промислового комплексу міста напругу був пов'язаний зі створенням необхідних запасів якісної прісної води. Це завдання було вирішене розбудовою низки водосховищ на існуючій річковій мережі та проведенням каналу Дніпро – Кривий Ріг довжиною в 41,3 км. Масштабне будівництво дало змогу забезпечити постачання величезних обсягів води для потреб промисловості та населення міста.

Водопостачання міста і Криворізького регіону здійснюється з двох основних джерел: Карачунівського водосховища та Південного водосховища. Всього біля міста знаходиться 5 водосховищ, які виконують різні функції:

- Карачунівське водосховище (площа сягає понад 36 км²) на річці Інгулець (найбільше та найстаріше – 90 років) використовується як

1)Старе русло р.Саксагань; 2)Траєкторія р.Саксагань до закладення Південного та Північного кар'єрів; 3)р.Саксагань; 4)Саксаганський дериваційний тунель; 5)р.Інгулець; 6)Саксаганське водосховище; 7)Карачунівське водосховище; 8)Ставки-відстійники "Арселор Міттал Кривий Ріг"; 9)Ставки мікрорайонів "Сонячний" та "Гірничий".

Рис. 6. Картосхема водних об'єктів центральної частини міста

джерело водозабору, зона відпочинку, для рибного господарства, зрошення земель та регулювання рівня паводкових вод. У 1930 році закладено у зв'язку з будівництвом Криворізького металургійного заводу (тепер – «АрселорМіттал Кривий Ріг»).

- Південне водосховище створене штучно у балках Тарановій і Чебанці (басейн річки Кам'янки). Збудоване у 1961 р. для накопичення дніпровської води, яка подається до нього каналом Дніпро-Кривий Ріг і призначена для питних та побутових цілей, зрошення сільськогосподарських угідь.

- Іскрівське водосховище споруджено 1958 року. Довжина 35 км, ширина до 1,7 км. Водосховище споруджене для технічного водопостачання Криворізького басейну та міста Жовтих Вод, а також для зрошування.

- Кресівське водосховище створене на річці Саксагань на початку XX століття для гідроелектростанції. Вода може використовуватися тільки в технічних цілях.

- Макортовське водосховище на річці Саксагань в 25 км від м. Жовті Води, створене у 1958 р. Водосховище являється першим з каскадів саксаганських водосховищ та акумулює стік Саксагані. Вода використовується для промислового водозабезпечення Криворізького залізничного басейна, зрошення сільськогосподарських земель (Ostroushko, 2020) (див. рис. 6).

Саксаганський дериваційний тунель – споруджено у 1957 р., одночасно з Саксаганським водосховищем. Будівництво тунелю було зумовлене наявністю багатих залізних руд в річці Саксагані, по відведенню річки було розпочато видобуток залізної руди у новозакладеному кар'єрі «Південний», розташований в шахтному полі рудника ім. Кірова.

Тунель, завдовжки 5,3 км, на глибинах від денної поверхні 24-65 м, від Саксаганського водосховища до вихідного portalу на річці Інгулець. Вихідний портал – тобто сьогоденне гирло річки Саксагань, знаходиться на 1,5 км нижче за течією річки Інгулець, ніж історичне гирло.

На жаль, промисловий розвиток регіону окрім економічно-соціальних зисків та геопросторових змін території призвів до серйозних екологічних наслідків. Кривий Ріг є одним з найбільш небезпечних в екологічному плані міст України. Підприємства гірничодобувної та переробної промисловості, яким місто може завдячувати своєму розвитку, є і його найбільшою проблемою. Обсяг виробленої продукції на підприємствах комплексу досягає 33% від загального обсягу виробництва в Україні, а викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря підприємствами комплексу за даними Дніпропетровської обласної ради становлять понад 260 тис. т, а за неофіційними даними, щорічно складають понад 1,5 млн т, або майже 32% від загальних викидів в країні. Із цих даних стає зрозуміло, яке надзвичайне екологічне навантаження отримує 600-тисячне населення промислового міста та навколишнє середовище.

Найбільшого негативного впливу від діяльності підприємств Криворіжжя зазнає атмосферне повітря. Основними забруднюючими речовинами є оксид вуглецю (73%), пил (15%), діоксид сірки (3%) та інші шкідливі речовини (сірководень, аміак, фенол, формальдегід та інші). Хоча офіційна статистика наголошує на щорічному зменшенні викидів в

атмосферу та покращення технологій очищення на підприємствах регіону, насправді суспільні активісти та незалежні екологи фіксують неодноразові несанкціоновані викиди шкідливих речовин в атмосферу та значно більші показники викидів (Chasova & Ivchuk, 2012).

В липні 2019 року уряд створив «Офіс контролю викидів в атмосферу» в Кривому Розі. Головним завданням цієї інспекції є контроль викидів підприємств – забруднювачів. Адже мережа пунктів контролю знаходиться в системі самих підприємств, тому реальний стан викидів та навіть доступ незалежних екологів на підприємства надзвичайно ускладнений.

Низький рівень ефективності використання надр і сировини при значних обсягах його видобутку призвів до великих втрат корисних копалин в надрах і накопичення великої кількості відходів виробництва у вигляді відвалів та шламів. Однією з проблем є забруднення ґрунтів в результаті діяльності промислових підприємств. Забруднюючі речовини потрапляють в атмосферне повітря, а потім осідають на ґрунті та вимиваються опадами в радіусі до 5 км від стаціонарного джерела викидів.

Одним з об'єктів навколишнього середовища, найбільш важливим для людини і в той же час найбільш схильних до впливу важких металів, є природні води. Їх забруднення важкими металами відбувається через скиди недостатньо очищеної води підприємствами гірничодобувної, металургійної та металообробної промисловості безпосередньо в річки регіону. Приблизно половина міських стічних вод скидаються у водні об'єкти недостатньо очищеними, з них близько 15% – взагалі без очистки. Без будь-якого очищення скидаються до 70% виробничих стічних вод.

Серед найбільш забруднених річок слід зазначити р. Інгулець. Також незворотного негативного впливу зазнала річка Саксагань. Природний режим річки сильно змінений регулюючим впливом дамб, скиданням шахтних і промислових вод, а також відбором води на технічні потреби. Також переведення значної ділянки ріки у дериваційний канал призвело до заболочування старої частини русла. Намагання підживлювати старе русло штучно трубопроводом із Карачунівського водосховища не дало бажаного результату. Тому велика ділянка ріки на території міста фактично поступово заболочується.

Значна концентрація потенційно небезпечних об'єктів на території міста (шахти, кар'єри, відвали, шламосховища, відпрацьовані пустоти, тощо), які за умови припинення відкачки підземних вод або переповнення накопичувачів неминуче стануть джерелом розвитку надзвичайних ситуацій та техногенних катастроф. Відсутність реальної альтернативи повного використання або утилізації надлишків зворотних вод диктує необхідність у щорічному вживанні заходів зі скиду надлишків зворотних вод гірничорудних підприємств Кривбасу.

Великою проблемою міст України є захоронення виробничих та побутових відходів. Складення проблеми пропорційна чисельності населення та промислового потенціалу міста. У металургії і теплоенергетиці для зберігання відходів використовується до 40% території

підприємства. В результаті чого формуються унікальні антропогенні ландшафти в безпосередній близькості до проживання людей. Вони обумовлені наявністю відходів видобувної промисловості які представлені у вигляді відвалів, шламосховищ, териконів та звалищ, що формують зони техногенного опустелювання, площа яких до кінця XX ст. склала близько 8% від загальної території України. Навіть за даними офіційної статистики викиди шкідливих речовин складають понад 395 тис. т – 590 кг на особу. Але незалежні експерти говорять про перевищення цих даних у декілька разів. Також на підприємствах регіону накопичилося майже 9 млрд т промислових відходів, що спричиняє засмічення величезних територій родючих земель.

У процесі виробничої діяльності підприємств Кривого Рогу щорічно утворюється більше 169 млн м³ промислових відходів, які вивозяться у відвали та шламосховища, де вже зберігається понад 2,5 млрд м³ відходів збагачення; вони займають площу близько 16 тис. га. Це означає, що величезні території родючих земель втрачені назавжди, і площа цих об'єктів з кожним роком буде збільшуватись. Потрібно зазначити, що ці об'єкти також мають негативний вплив на навколишнє середовище оскільки вони запилюють величезні території сільськогосподарських угідь, житлових територій (Chasova & Ivchuk, 2012).

Основні підприємства-забруднювачі знаходяться в безпосередній близькості до житлових масивів, оскільки історично міська житлова забудова формувалася для потреб кожного підприємства. Видобуток руди в надрах, відкачка підземних вод, величезна кількість штучних відкладень створених людиною – викликають зміни в геологічній структурі чим викликають посилення техногенної кризи.

Міською екологічною програмою передбачено виконання промисловими підприємства модернізації існуючих виробничих потужностей та пилогазоочисних установок, будівництво нових ефективних систем пило- та газозловлення, а також комплексу заходів з пилопригнічення на відвалах, шламосховищах, складах продукції, промислових майданчиках, автошляхах, вулицях житлових масивів в зоні впливу виробничої діяльності у тому числі з використанням зв'язуючих речовин,

а також співпраця зі спеціалізованими науковими організаціями з питань розробки, розгляду та впровадження нових технологій з пилопригнічення, в тому числі «зелених технологій». Але всі передбачені програмою заходи потребують постійного державного контролю (Kryvyi Rih Ecologic Passport, 2017).

Висновки

Місто зазнало стрімкого економічного розвитку в XX ст. з містечка в 20 тис. осіб воно виросло у велике місто, яке на початку незалежності досягало майже мільйона осіб. Промисловий розвиток став поштовхом до розвитку житлового будівництва та об'єднання багатьох містечок Кривбасу у велике місто, яке є найдовшим в Україні та Європі.

У радянський час збудований металургійний завод «Криворіжсталь» (нині ПАТ «АрселорМіттал Кривий Ріг») та 5 гірничо-збагачувальних комбінатів, які стали найбільшими підприємствами гірничої та металургійної справи України. Це призвело до розвитку залізниці, авто- та авіа шляхів сполучення.

Що стало вирішальним чинником для стрімкого розвитку міста. На сьогоднішній день Кривий Ріг – це «металургійна столиця України», одне з найбільших міст та має величезні перспективи для розвитку та покращення рівня життя. У місті є один з найнижчих показників рівня безробіття.

Але водночас підприємства міста є і одними з найбільших забруднювачів атмосферного повітря в Україні, які чинять негативний вплив на атмосферне повітря, річки та родючі ґрунти регіону. Через незадовільний стан компонентів природного середовища спричиняє захворюваність жителів Кривого Рогу на легеневі хвороби та рак є дуже високою.

Утворені в результаті видобутку та переробки залізної руди промислові ландшафти несуть потенційну техногенну небезпеку та потребують постійного пошуку рішень по їх рекультиватії, консервації та утилізації відходів виробництва.

Хоч за останні десятиліття почали застосовувати системи пило- та газозловлення, а темпи видобутку та переробки впали, тим самим зменшивши вплив на навколишнє середовище, екологічна ситуація в місті є дуже складною і потребує постійного контролю з боку державних екологічних інспекцій та громадськості.

References:

- Chasova, E., & Ivchuk, V. (2012). Ecological problems of Kryvbas: current state and prospects. *Bulletin of Kryvyi Rih National University*, 30, 215-219. [In Russian]. [Часова Э. В., Ивчук В. В. Экологические проблемы Кривбасса – состояние и перспективы // Вісник Криворізького національного університету. 2012. Вип. 30. С. 215-219.]
- Kryvyi Rih Ecological Passport (2017). Режим доступу: https://kr.gov.ua/ua/news/pg/190117418982655_n/ [In Ukrainian]. [Екологічний паспорт міста Кривого Рогу. 2017. Режим доступу: https://kr.gov.ua/ua/news/pg/190117418982655_n/]
- Kryvyi Rih Investors Guide (2021). Access mode: <https://ig.krmisto.gov.ua/ua/citycard/econ.html>.
- Kazakov, V. (2000). Anthropogenic landscapes of Kryvbas. In *Diversity of Landscape Complexes in Ukraine and Ways of Their Rational Use and Preservation: Methodological and Applied Aspects. Collection of conference papers* (pp. 41-46). Kyiv. [In Ukrainian]. Казаков В. Л. Антропогенні ландшафти Кривбасу // Різноманіття ландшафтних комплексів України та шляхи їх раціонального використання і збереження: методологічні і прикладні аспекти. Зб. наук. праць наук. конф. Київ, 2000. С. 41-46. [Казаков В. Л. Антропогенні ландшафти Кривбасу // Різноманіття ландшафтних комплексів України та шляхи їх раціонального використання і збереження: методологічні і прикладні аспекти. Зб. наук. праць наук. конф. Київ, 2000. С. 41-46.]
- Kazakov, V., & Herasymchuk O. (2008). Underground mining landscapes of Kryvbas as a subject of anthropogenic landscape science: problem statement. *Heohrafichni Doslidzhennia Kryvbasu*, 3, 6-13. [In Ukrainian]. [Казаков В. Л.,

Герасимчук О. О. Підземні гірничопромислові ландшафти шахт Кривбасу як об'єкт вивчення антропогенного ландшафтознавства: постановка проблеми // Географічні дослідження Кривбасу. Вип. 3. Кривий Ріг: КДПУ, 2008. С. 6-13.]

Ostroushko, M. (2020). On the water supply and sewerage system history in Kryvyi Rih. In *XVI Vseukrajinski Naukovi Talijivski Chytannia* (p. 99). Kharkiv. [In Ukrainian]. [Остроушко М. В. До історії формування системи водопостачання і водовідведення в місті Кривий Ріг // XVI Всеукраїнські наукові Таліївські читання. Харків, 2020. С. 99.]

Ostroushko, M. (2020). Surface waters as a factor geospace formation in Kryvyi Rih. In *Strategy of Urban Development: Youth and Future (Innovative Lift): materials of the international scientific and practical conference* (p. 355). Kharkiv. [In Ukrainian]. [Остроушко М. В. Поверхневі води як чинник формування геопростору в м. Кривий Ріг // Стратегія розвитку міст: молодь і майбутнє (інноваційний ліфт): матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Харків, 2020. С. 355.]

Smetana, M., & Provozhenko, T. (1997). To the classification of anthropogenic landscapes of Kryvbas. In *Environmental Protection: Ecological, Medical, Educational Aspects. Conference Papers* (pp. 3-5). Kryvyi Rih. [In Ukrainian]. [Сметана М. Г., Провоженко Т. А. До класифікації антропогенних ландшафтів Кривбасу // Охорона довкілля: екологічні, медичні, освітянські аспекти. Матер. 2-ї Всеукр. конф. Кривий Ріг, 1997. С. 3-5.]

Tiutiunnyk, Yu. (1991). Identification, structure and classification of landscapes of urbanized areas. *Geography and Natural Resources*, 3, 22-28. [In Russian]. [Тютюнник Ю. Г. Идентификация, структура и классификация ландшафтов урбанизированных территорий // География и природные ресурсы. 1991. № 3. С. 22-28.]

ЗМІСТ

Наукові статті

Гудзеляк І.	Трансформація зони садибної забудови міста Львова (на прикладі мікрорайону Козельники)	6
Матвієнко Н., Матвієнко В., Міченко С.	Дорожня карта розвитку сільського туризму в Райгородській об'єднаній територіальній громаді	16
Буличева Т., Буткалюк К., Гринюк Т.	Можливості та загрози для розвитку агробізнесу в Україні у контексті сучасних викликів	30
Провотар Н., Огійчук Н.	Публічні простори Житомира: місця, які спонукають мешканців виходити у місто	40
Поливач К.	Природна та культурна спадщина України: досвід тематичного вивчення та атласного електронного картографування	53
Телешман В.	Роль соціальної інфраструктури у розвитку людського потенціалу населення Чернівецької області.	67
Назарук М., Остроушко М.	Розвиток промислового комплексу Криворіжжя: економічні переваги, техногенні наслідки та екологічні проблеми	77

CONTENTS

Scientific Papers

Hudzeliak I.	Transformation of Single-Family Residential Zone of Lviv (The Case of Kozelnyky Neighborhood).	6
Matviienko N., Matviienko V., Michenko S.	Road Map of Rural Tourism Development in Rayhorod United Territorial Community	16
Bulycheva T., Butkaliuk K., Gryniuk T.	Opportunities and Threats for the Development of Agribusiness in Ukraine in the Context of Modern Challenges	30
Provotar N., Ohiichuk N.	Public Spaces of Zhytomyr: A Place That Encourages Residents to Go Out to the City.	40
Polyvach K.	Natural and Cultural Heritage of Ukraine: Experience of Thematic Study and Atlas Electronic Mapping	53
Teleshman V.	Human Potential Development in Chernivtsi Region: The Role of Social Infrastructure	67
Nazaruk M., Ostroushko M.	Development of the Industrial Complex of Kryvorizhia: Economic Benefits, Technogenic Consequences and Environmental Problems.	77

Наукове видання

ЕКОНОМІЧНА ТА СОЦІАЛЬНА ГЕОГРАФІЯ
EKONOMICHNA TA SOTSIALNA GEOGRAFIYA

Випуск 86

Підписано до друку 31.12.2021 р.
Авт. друк. арк. 8,9. Обл.-вид. арк. 9,3. Наклад: 300 прим.

Надруковано Методичка.in.ua
02100, м. Київ, вул. Будівельників 32/2, оф. 2
тел.: +38 (044) 561-95-31, +38 (067) 506-57-55

Головний редактор: К. Мезенцев.

Відповідальний редактор-секретар: О. Гнатюк.

Верстка і художнє оформлення: О. Гнатюк, Т. Данилюк

До уваги авторів

Інформацію для авторів, зокрема, вимоги до оформлення та подання статей, процедуру розгляду публікацій, рекомендації для авторів та етичні зобов'язання можна переглянути на офіційному веб-сайті журналу: <http://bulletin-esgeograph.org.ua>

Автори опублікованих статей несуть відповідальність за оригінальність та авторську автентичність опублікованих творів, підбір і точність наведених фактів, цифр, цитат, географічних назв, власних імен людей, повноту і достовірність наведених матеріалів, посилань на літературні джерела та інших відомостей. Редакційна колегія журналу може не поділяти думку авторів. Прийняті до друку статті проходять, за необхідності, наукове та літературне редагування.